
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Jasna Fischer (glavna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 31. 12. 2003

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina, Amidas d.o.o. - angleščina

---

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3.300 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

---

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Peter Vodopivec, Srednja Evropa : mit ali (tudi) stvarnost? 7
Central Europe: Myth or (also) Reality?
 UDK 327(4-191.2)"19/20"
- Bojan Godeša, Srednjeevropski integracijski načrti med letoma
 1918-1945 in Slovenci 19
*The Projects for Central European Integration between 1918 and 1945
 and the Slovenes*
 UDK 323.1:327.39(4-191.2)"1918/1945"
- Žarko Lazarevič, Srednjeevropski gospodarski prostor
 do druge svetovne vojne 33
The Central European Economic Area before the Second World War
 UDK 339.9(4-191.2)"175/1941"
- Sabina Žnidaršič Žagar, Ženske na trgu dela : čas sprememb 1880-1910 43
Women in the Labour Market or a Time of Changes (1880-1910)
 UDK 396(497.4):331.522"1880/1910"
- Vida Deželak-Barič, Demonstracije ženska v Ljubljani leta 1943 61
Women's Demonstrations in Ljubljana in 1943
 UDK 323.233:396(497.4)"1943"
- Tadeja Tominšek Rihtar, Smrtne žrtve druge svetovne
 vojne med Slovenci v zaledju Gorice in Trsta 73
*E victims of the Second World War Among the Slovenes in the
 Hinterlands of Gorizia and Trieste*
 UDK 355.29(497.4-15)"1941/1945"
- Nevenka Troha, Epuracija v coni B Slovenskega primorja in koprskem
 okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (1945-1950) 91
*Epuration in Zone B of the Slovene Littoral and in the Koper District
 of Zone B of the Free Territory of Trieste between 1945 and 1950*
 UDK 344.3(497.4-15)"1945/1946"
- Aleš Gabrič, Odnos oblasti do kulturne ustvarjalnosti
 slovenske emigracije 105
*The Attititude of the Authorities Towards the Cultural Activity
 of Slovene Emigrants*
 UDK 329.15/497.4):325.254"1945/198"

ZAPISI - NOTES

- Ivan Vogrič, Upor 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918 in italijansko zgodovinopisje 115
Italian Historiography on the Mutiny of the 97th Infantry Regiment in Radgona in 1918
 UDK 355.291(436-89)"1918":930(450)

IN MEMORIAM

- V spomin na prof. dr. Toneta Ferenca (Jurij Perovšek) 129

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

- Mednarodna znanstvena konferenca Iskanje nove podobe Srednje Evrope : fenomen integracije in dezintegracije od razsvetljenstva do prve svetovne vojne (Smolenice, 24.-26. 11. 2003) (Jure Gašparič) 133
- Znanstveni simpozij Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (Ljubljana, 4. in 5. 12. 2003) (Aleksander Žižek) 135

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

- Lambert Ehrlich, Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20 (Jurij Perovšek) 139
- Božo Repe, Viri o demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije (Zdenko Čepič) 150
- Zbornik Janka Pleterskega (Ervin Dolenc) 159
- Kratko pojasnilo (Jurij Perovšek) 162

Uredniška navodila avtorjem¹

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšo zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fondi**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

---

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
Prejeto 12. 11 .2002

UDK 327(4-191.2)"19/20"

Peter Vodopivec*

Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?*

IZVLEČEK

Avtor v članku, v katerem navaja zgodovinske okoliščine oblikovanja srednjeevropskega prostora, izraža prepričanje, da Srednje Evropa ni bila nikoli le ideja, temveč vsaj od 18. stoletja poseben prostor med evropskim Vzhodom in Zahodom. S primerjavo razumevanja Srednje Evrope slovenskega pesnika in politika Edvarda Kocbeka in madžarskega publicista Istvana Biba, razkriva, da sta bili v razvoju srednjeevropske ideje od začetka 19. stoletja do 2. svetovne vojne dve težnji: ena, ki je iskala rešitev iz srednje evropske razdrobljenosti in zaostalosti v federalnem povezovanju srednjeevropskih držav, in druga, ki je zastopala stališče, da je Srednja Evropa sestavni del nemškega kulturnega in gospodarskega prostora. Ideja nemške Mitteleurope je z nacizmom zmagala, zato se je po 2. svetovni vojni zdelo, da je ideja kompromitirana. Obudili so jo v osemdesetih letih 20. stoletja predvsem poljski, češki in madžarski politični disidenti, po padcu 'berlinskega zidu' pa je izgubila na pomenu.

Ključne besede: Srednja Evropa, multikulturalnost, multinarodnost, Nemčija, federalizem, Mitteleuropa, meščanstvo

ABSTRACT

CENTRAL EUROPE: MYTH OR (ALSO) REALITY?

In the paper, which presents the historical circumstances under which Central European area was formed, the author expresses his conviction that Central Europe was never merely an idea, but, at least from the eighteenth century onwards, a particular area between the European east and west. By comparing the views by Edvard Kocbek, the Slovene poet and politician, and Istvan Bibo, the Hungarian publicist, the author concludes that, in the period between the beginning of the nineteenth century and the Second World War, there were two tendencies in the development of the Central European idea: the first one sought the way out of Central European fragmentation and backwardness in a federal association of the Central European countries, whereas the second defended the view that Central Europe was an integral part of the German cultural and economic area. Since with Nazism the German idea of Mitteleuropa won, it seemed, after the Second World War, that the idea was compromised. Although the idea was shortly revived in the 1980's, especially by the Polish, Czech and Hungarian political dissidents, it lost its relevance after the fall of the Berlin Wall.

Key words: Central Europe, multiculturalism, multiethnicity, Germany, federalism, Mitteleuropa, bourgeoisie

Edvard Kocbek je leta 1940 v uvodniku v drugo številko revije Dejanje pod

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: peter.vodopivec@in.zin.si

** Razširjeni prispevek podan na okrogli mizi Srednja Evropa, Ljubljana, 17. oktobra 2020.

naslovom Srednja Evropa ugotavljal, da je Srednja Evropa tisto "konkretno in najbolj aktualno razbolelo ozemlje" evropske celine, kjer so "v zgodovinsko pogojenem procesu zaobseženi vsi bistveni tehnični in človeški problemi in kjer se že dolgo časa bije borba za najgloblje človeške vrednote". Po Kocbeku naj bi bila posebna in izvirna kvaliteta obsežnega, nekaj več kot milijon kvadratnih kilometrov obsegajočega prostora med evropskim Vzhodom in Zahodom, na katerem je živelo najmanj 15 različnih narodov, njegova etnična in kulturna raznolikost, njegova velika nesreča pa, da srednjeevropski narodi te raznolikosti v širšem evropskem kontekstu niso znali in uspeli uveljaviti kot vrednoto - nasprotno s svojo razbitostjo so postali "sfera raznih imperializmov in neprestano žarišče mednarodnih napetosti in konfliktov", saj naj bi se "veliki mednarodni spori" sprožili prav na srednjeevropskih tleh.¹

Srednjo Evropo so - kot je trdil Kocbek - v sodobni zgodovini usodno zaznamovali zlasti nemški vplivi in nemška bližina. Tako je nemška romantika s Herderjem na čelu spodbujala narodno prebujanje in oblikovanje srednjeevropskih narodov in njihove pripadnike utrjevala v prepričanju, da je narod organska, zgodovinska tvorba, določena z mejami "samoniklega ljstva in njegovega jezika", "usoda posameznega človeka pa je tesno povezana z narodnim občevstvom", ki naj bi bilo "pogoj svobodnega osebnega življenja". Toda pozitivni - vitalni vpliv nemške romantike, naj bi bil le eden vidikov nemške bližine in nemškega sosodstva, drugi mnogo bolj nevaren in moteč naj bi bil tisti, ki naj bi bil plod nemškega razvoja in razvoja nemške državne misli v 19. stoletju, torej rezultat nemškega obrata od Herderja k Heglu in Bismarcku ter k ideji močne, enotne, na "etničnih osnovah" utemeljene nacionalne države. Takšen razvoj naj bi imel vsaj dve skrajno negativni posledici: nemški ekspanzionizem proti vzhodu na eni strani, in - z vplivom na druge srednjeevropske narode - njihovo medsebojno razmejevanje in oblikovanje lastnih, "čisto" narodnih držav na drugi strani. Kocbek je bil tik pred začetkom 2. svetovne vojne na slovenskih in jugoslovanskih tleh precej naivno prepričan, da bi bila lahko rešilna pot iz opisane zgodovinske ujetosti med Herderja in Hegla radikalno preoblikovanje srednjeevropskega prostora po načelih, ki so še najbolj spominjala na zamisli nekdanjih avstromarksistov. Menil je namreč, da lahko srednjeevropsko ravnotežje - ob sočasni rešitvi "nemškega vprašanja" zagotovijo le tesnejše "prometno, carinsko in finančno" povezovanje in sodelovanje srednjeevropskih držav, ki naj bi težile celo k neke vrste "srednjeevropski federaciji" ter priznanju narodne in kulturne raznolikosti kot nesporne vrednote in kvalitete, ki bo vsem narodom - majhnim in velikim - omogočilo nemoten narodni razvoj in "točno statuirano narodno avtonomijo".²

Povsem drugačno in mnogo bolj črno sliko srednjeevropske preteklosti in sodobnosti, kot je bila Kocbekova, je leta 1946 - torej šest let po objavi Kocbekovega spisa in dobro leto po 2. svetovni vojni - v svoji knjigi *Beda vzhodnoevropskih majhnih držav* predstavil madžarski pravnik in esejist Istvan Bibo.³

¹ Edvard Kocbek: *Srednja Evropa*. V: *Dejanje*, III, 1940, str. 89-92; glej tudi: Peter Vodopivec: O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. V: *Glasnik Slovenske matice*, XIV, 1990, št. 1-2, str. 60-62.

² Prav tam.

³ Istvan Bibo: *Bijeda istočnoevropskih malih država. Regije evropske povijesti, Povijest-Historija*. Naprijed, Zagreb 1995; v nemščini: Istvan Bibo, *Die Misere der osteuropäischen Kleinstaaterie*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1992.

Po njegovem mnenju so vzhodno in srednjeevropski razvoj v 19. in 20. stoletju zvečine označevale skrajno konservativne, etnocentrične in nacionalistične težnje ali kot je to dobesedno imenoval: "nacionalna ozkost in napadalnost", "pomanjkanje demokratičnega duha" in političnega realizma, vzajemno sovraštvo in stalna pripravljenost za pridobivanje koristi na račun sosedov. Bibo je zopet zelo naivno in hkrati nekritično, kar zadeva evropski Zahod, trdil, da so omenjene negativne lastnosti v prvi vrsti vzhodno in srednjeevropski pojav, ki ga zahodnoevropska zgodovina ne pozna. Ena pomembnih značilnosti evropskega Zahoda naj bi namreč bila relativna stabilnost meddržavnih odnosov in meddržavnega reda, ki naj bi bila predvsem posledica trajnosti starih nacionalnih držav in njihove nesporne integrativne moči, s katero so že v predmodernem obdobju asimilirale manjšinske jezikovne skupine in odpravile pokrajinske partikularizme, medtem ko je postalo v Vzhodni in Srednji Evropi po propadu starih zgodovinskih meja in držav novodobno narodno razmejevanje eden glavnih razlogov za ponavljajoča se nasprotja in konflikte. Bibo je tako obžaloval, da so Habsburžani zgodovinsko gledano izgubljali čas in energijo za krepitev svojega usihajočega vpliva v nemškem cesarstvu in v Nemčiji, namesto da bi vso pozornost posvetili izgradnji lastne, močne, po zahodnem zgledu in na zgodovinskih temeljih urejene centralizirane države.

"Kulturna in narodna" raznolikost, ki je bila za Kocbeka prednost in vrednota, je bila torej za Biba tragedija. Kocbek je verjel, da lahko postaneta narodna in kulturna različnost temelj moderne srednjeevropske demokracije, Bibo pa je bil prepričan, da je bilo tradicionalno pomanjkanje močne državnosti eden glavnih vzrokov za pomanjkanje demokracije v Srednji in Vzhodni Evropi.⁴

Kocbekovo in Bibovo razmišljanje o Srednji Evropi seveda ne ponazarja le dveh povsem različnih gledanj na srednjeevropsko "kulturno in narodno" različnost, temveč slikovito kaže tudi na dve povsem različni narodni in zgodovinski izkušnji - na madžarsko in slovensko. Edino, kar oba avtorja povezuje, je njuno prepričanje, da sta narodna in kulturna raznolikost ena značilnih posebnosti Srednje Evrope. Oba tudi dokazujeta, da je ta raznolikost posledica prehodne narave srednjeevropskega ozemlja in v primerjavi z Zahodom počasnejšega gospodarskega in socialnega razvoja, prvo in drugo pa naj bi onemogočilo nastanek močnih, centraliziranih ter politično in narodno integriranih nacionalnih držav, ki naj bi bile predpogoj hitrejše gospodarske in politične modernizacije. Kocbek je bil pesnik, Bibo esejist in moralist, oba pa sta kot številni drugi avtorji, ki so v 19. in 20. stoletju pisali in govorili o srednji Evropi, idejo in koncept Srednje Evrope uporabila, da sta izrazila svoja razočaranja nad preteklostjo, svoje nezadovoljstvo s sedanostjo ter svoje strahove in svoja stremljenja v zvezi s prihodnostjo.

Prepričanje, da ima Evropa poleg Vzhoda in Zahoda, Severa in Juga svojo sredino, je imelo v štiridesetih letih preteklega stoletja, ko sta Kocbek in Bibo razmišljala o njej, že več kot stoletno zgodovino. Kot je znano, naj bi imela po splošno vladajoči delitvi, ki so jo poznali že stari Rimljani in se je ohranila vse do

⁴ Bibo je danes na Madžarskem zaradi svojih liberalnih, demokratičnih nazorov in tragične smrti v času komunizma zelo priljubljen in pogosto citiran avtor, njegova teza, da je protislovno sklicevanje na zgodovinske pravice in sodobna narodnostna načela, ki nujno vodi v nacionalne napetosti in konflikte, ena značilnosti modernih nacionalnih gibanj v Srednji Evropi in na Balkanu, pa mu je pridobila sloves tudi zunaj Madžarske. Bibova dela so danes prevedena v mnoge evropske jezike.

17./18. stoletja, Evropa le dva dela: kulturni in razviti jug, kjer so bila cvetoča sredozemska, posebno italijanska mesta, in "nekulturni", barbarski sever. Z odkritjem novega sveta in razmahom čezatlantske trgovine je pomen Sredozemlja in Italije sicer upadel, vlogo novih evropskih denarnih, trgovskih in kulturnih prestolnic pa so prevzela dinamično razvijajoča se zahodnoevropska mesta Pariz, London in Amsterdam. Vseeno se je temeljna konceptualna delitev Evrope na jug in sever ohranila vse do 18. stoletja in razsvetljenstva, ko so francoski razsvetljenci z Voltairom na čelu odkrili vzhodno Evropo in se zavzeli za delitev celine v novi zahodno-vzhodni perspektivi (ruski zahodnjaki pa so ji določili njene vzhodne meje).⁵ Ta nova določitev evropskih koordinat ni bila le sklepna potrditev vodilne vloge evropskega Zahoda v evropskem prostoru od 16. stoletja dalje, temveč tudi posledica spremenjenih razmer na evropskem Vzhodu, kjer so Habsburžani v 17. stoletju potisnili Turke iz Panonske nižine, pa se je Rusija - po reformah Petra Velikega in Katarine II. - začela širiti proti jugu in na Zahod. In, ko je Evropa imela svoj Vzhod in Zahod, so politiki in diplomati začeli odkrivati evropsko sredino.

O tem, kaj je bilo v tej sredini, vse do začetka 19. stoletja ni bilo dvoma: to je bilo Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, ki je bilo sicer leta 1806, ko ga je ukinil Napoleon, le še formalna tvorba brez prave politične in vojaške moči, ki pa je - kot se je naglo izkazalo že leta 1815 - s svojim obstojem in svojo zgodovino zagotavljalo resda krhko in negotovo, vendar pomembno ravnovesje. Vprašanje evropske sredine in njene prihodnje organizacije se je tako prvič odprlo na Dunajskem kongresu in sicer na eni strani kot problem prihodnje ureditve Nemčije in na drugi kot globalno vprašanje stabilnosti v prostoru med avtokratsko Rusijo in ponapoleonsko Francijo. Stari mojster Metternich je v tem smislu, že ko je s protinapoleonskimi zavezniki na Dunaju preurejal evropski politični zemljevid, razmišljal o srednjeevropskem političnem zavezništvu z Habsburžani na čelu, ki bi poleg Habsburške monarhije, Nemške zveze in delov Italije zajelo tudi Švico, vendar za te svoje zamisli ni dobil diplomatske podpore.⁶ Odprta vprašanja evropske sredine so bila tudi pozneje v 19. stoletju povezana predvsem z vprašanji o Nemčiji in njenem položaju v Evropi, o razmerju med Nemčijo in Habsburško monarhijo ter o odnosih med nemškim in nenemškimi srednjeevropskimi narodi, s slovanskega vidika pa s problematiko notranje ureditve avstrijskega cesarstva in prihodnosti habsburških Slovanov med dvema pregovorno nevarnima sosedoma, Rusi na Vzhodu in Nemci na Zahodu. Zgodovinarji srednjeevropske ideje iščejo tako

⁵ Larry Wolf: *Inventing Eastern Europe : the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press 1994, str. 5 in naprej. Knjiga je na Zahodu naletela na zvečine pohvalne in pritrdilne ocene, v vzhodni in srednji Evropi pa je bila sprejeta z večjo skepto. Madžarski sociolog Csaba Dupcsik je avtorju tako očital, da je svoje ugotovitve utemeljil na enostranskem izboru spominskih in popotnih zapisov zahodnih popotnikov, ki so potovali na Vzhod, medtem ko gradiva, ki govori o tem, kako so prebivalci evropskega Vzhoda videli sami sebe, ni upošteval. Hkrati je Wolfu zameril, da ni jasneje opozoril na razliko med vzhodno in srednjo Evropo, saj naj bi bilo jasno, da se Poljaki, Čehi in Madžari vsaj od 18. stoletja niso prištevali k vzhodni Evropi in so jasno razločevali med evropskim vzhodom in evropsko sredino. Glej: Csaba Dupcsik: *Postcolonial Studies and the Inventing of Eastern Europe*. V: *East Central Europe - L'Europe du Centre-Est : Eine wissenschaftliche Zeitschrift*, Budapest 1999, Vol. 26, part 1, str. 1-14.

⁶ Jacques Droz: *L'Europe Centrale : Évolution historique de l'idée de Mitteleuropa*. Payot, Paris 1960, str. 31-51.

njene predhodnike in utemeljitelje v Friedrichu Listu in Karlu Ludwigu von Brucku, ki sta se v štiridesetih in v petdesetih letih 19. stoletja s svojimi gospodarskimi in

političnimi načrti zavzemala za veliko nemško oziroma srednjeevropsko gospodarsko in carinsko zvezo;⁷ v avstroslavističnih in federalističnih načrtih preobrazbe Habsburške monarhije, ki so jih leta 1848 zastopali Karel Havliček, František Palacki in Slovenec Matija Kavčič; pa tudi pri konservativnih privržencih veliko nemških načrtov, ki so zavračali pruske težnje po združitvi Nemčije v malonemških okvirih in vztrajali pri ohranitvi Nemške zveze s Habsburško monarhijo na čelu. Morda najpomembnejši med njimi, pruski diplomat Konstantin Franz, ki je v letih 1850-1870 objavil več publikacij in razprav, v katerih je zavračal načelo nacionalnosti in se zavzemal za oblikovanje velikonemške konfederacije v mejah starega nemškega cesarstva, je leta 1871 ugotavljal, da je Bismarckova cesarska Nemčija v primerjavi s starodavnim nemškimi rajhom kot vojašnica, ki jo primerjamo z "gotsko katedralo".⁸ Konservativne "sanjarije", kakor so bile Franzove, seveda po razglasitvi Bismarckovega malonemškega cesarstva v Versaillesu niso imele nobenega pomena več, nekatera druga razmišljanja, kot Palackijev strah pred Nemci in Rusi, pa so se izkazala za preroška in so doživela v 20. stoletju žalostno, tragično potrditev.

Leta 1904 je bilo v nemškem cesarstvu ustanovljeno Srednjeevropsko gospodarsko društvo (Mittleeuropäischer Wirtschaftsverein), ki naj bi tesneje prometno in gospodarsko povežalo ne le Nemčijo in Avstroogrsko, temveč tudi Švico, Belgijo in Nizozemsko. Društvo je delovalo do 1. svetovne vojne in je bilo, četudi formalno nepolitično, že sestavni del nemških načrtov, po katerih bi si morali Nemci v svetu, ki ga obvladuje nekaj velikih držav, ustvariti svoj gospodarski in politični prostor, ta prostor pa naj bi bil - skupaj s pasom nevtralnih držav na Zahodu - prostor Srednje Evrope.⁹

Ekspanzivne nemške ambicije so bile tudi glavni motiv za knjigo nemškega publicista in državnega poslanca Friedricha Naumanna, ki je med 1. svetovno vojno pojmu Srednja Evropa - v nemški obliki Mitteleuropa - pridobila mednarodno veljavo. Knjiga je izšla leta 1915 v Berlinu in je v nekaj tednih - z več kot 100.000 prodanimi izvodi - postala pravi bestseller.¹⁰ Naumann je v svojem delu podprl zamisli o oblikovanju velike srednjeevropske konfederativne državne tvorbe, ki bi (po vojni) nastala z gospodarsko in vojaško zvezo nemškega cesarstva in Avstroogrske in v prostoru med Veliko Britanijo in Francijo na eni ter Rusijo na drugi strani ustvarila močno, od Vzhoda in Zahoda neodvisno gospodarsko in vojaško skupnost. Naumann, pred vojno liberalno usmerjeni zagovornik nemškega kolonializma, ki je po izbruhu vojne usmeril pozornost k Evropi, je za sodobna ušesa precej moderno ugotavljal, da se je "duh velikopotezne industrije in nadnacionalne organizacije polastil politike" in je v boju za preživetje, kar je veliko,

⁷ Izraz Mitteleuropa se ja tako po vsej verjetnosti prvič pojavil sredi 19. stoletja prav v razpravah v krogu okoli Karla Ludwiga von Brucka. Glej: Arduino Agnelli: La genesa dell'idea di Mitteleuropa. Giuffre Editore, Milano 1973.

⁸ Droz, n.d., str. 51-116.

⁹ Bogo Grafenauer: Srednja Evropa? Zakaj ne preprosto Evropa. V: Srednja Evropa (zbral in uredil Peter Vodopivec), Ljubljana 1991, str. 15-26.

¹⁰ Friedrich Naumann: Mitteleuropa. Reimer, Berlin 1915.

politično in gospodarsko boljše, bolj učinkovito in "lepše" kot tisto, kar je majhno. Majhni narodi v takšnih razmerah ne morejo ostati "suvereni" ali bolj konkretno: češka vojska, hrvaški poveljnik generalnega štaba, madžarski zunanji minister, slo-

venska gospodarska politika in galicijske finance so nesmisel in nekaj nemogočega.¹¹

Naumann je bil seveda daleč od načela samodoločbe narodov. Zavedal pa se je, da predstavljajo narodna gibanja v Habsburški monarhiji resno grožnjo njegovi umišljeni Srednji Evropi in je zato menil, da bi morala imeti srednjeevropska zveza ne nemško, temveč nadnacionalno naravo, in bi ne smela težiti k prisilnemu političnemu, jezikovnemu in nacionalnemu poenotenju. Njegove zamisli so močno razdelile nemško in avstroogrsko javno mnenje. Pridobile so mu privržence med socialdemokrati, kot je bil Karl Renner, in celo med slovanskimi ter slovenskimi izobraženci, hkrati pa so mu nakopala sovražnike med nemškimi nacionalci, Madžari in k federalni preobrazbi Avstroogrške usmerjenimi slovanskimi politikami. Toda že leta 1917, ko je vojna sreča Centralnim silam dokončno obrnila hrbet, so polemike z Naumannovimi zamislami vred utonile v pozabo.¹²

Med avstrijskimi kritiki, ki so zavrnilo Naumannove ideje o Mitteleuropi, je bil nesporno najbolj zanimiv pesnik in pisatelj Hugo von Hofmanstahl, ki je pisal in govoril o duhovni Srednji Evropi s središčem v dvojni monarhiji že precej pred Naumannom. Svoje predstave o avstrijski alternativni Naumannovi Mitteleuropi je strnjeno razkril v predavanju o Avstriji v zrcalu njenega pesništva (*Österreich in Spiegel seiner Dichtung*), ki ga je imel oktobra 1916 in v katerem je poskušal opredeliti avstrijsko (srednjeevropsko) kulturno identiteto. Hofmanstahl je poskušal svoje zamisli o izobraženski in kulturni Srednji Evropi uveljaviti tudi v dvajsetih letih, med drugim s sodelovanjem pri ustanavljanju salzburškega letnega festivala (1920), vendar je svoje, v primerjavi z Naumannovimi nedvomno bolj privlačne in bolj naivne predstave, tedaj povezal z bolj nevarnimi nazori, ki so iskali izhod iz povojne krize v "konservativni revoluciji" in novem rajhu.¹³

Države, ki so po 1. svetovni vojni nastale na ozemlju razpadle Habsburške monarhije, so sicer v dvajsetih in tridesetih letih sklepale medsebojna zaveznitva, toda te večinoma povsem pragmatične zveze so ostale daleč od načrtov, ki so jih še naprej snovali različni zagovorniki srednjeevropskega in podonavskega sodelovanja in povezovanja. Srednjeevropske in druge povezovalne zamisli, ki so imele v zadnjih letih vojne privržence med Čehi in avstrijskimi socialnimi demokrati,¹⁴ so dobile v dvajsetih in tridesetih letih preteklega stoletja vnete

¹¹ John Neubauer: What's in a name? Mitteleuropa, Central Europe, Eastern Europe, East Central Europe. *Kakanien Revisted* 07/50/2003 (www.kakanien.ac.at), str. 5.

¹² Toda Naumann ni bil pozabljen. Nemški liberalci so ga ohranili v spominu kot enega začetnikov nemškega liberalizma, nemška liberalna stranka (FDP) pa ga ima še danes tudi za enega svojih utemeljiteljev. Po njem se tako imenuje tudi znana kulturno-znanstvena fundacija Friedrich Naumann Stiftung.

¹³ Neubaur, n.d., str. 6.

¹⁴ Med češkimi pobudami se v tej zvezi omenja zlasti Massarykov načrt federalne organizacije držav med Baltikom in Egejskem morjem, ki ga je leta 1917 pod naslovom Nova Evropa predložil zahodnim zaveznikom. Glej Droz, n.d., str. 244. Med socialnimi demokrati pa je, prepričan, da Slovencem grozi nevarnost predvsem s strani Italije, leta 1917 o "adrijansko-donavsko-sudetsko-karpatški državni enoti", ki bi združila "samoupravne enote" Čehov, Poljakov, Romunov, Slovakov, Nemcev, Madžarov in Jugoslovanov razmišljal tudi Henrik Tuma. Glej Branko Marušič: *Politične koncepcije Henrika Tume 1918*. V: *Slovenske zamisli o prihodnosti okoli leta 1918*. (uredil P. Vodo-

pristaše zlasti med Madžari, Slovaki in v manjši meri med Slovenci. Njihove pobude pa so bile prav tako malo neuspešne kot razne druge, panevropske ideje, ki so v letih pred 2. svetovno vojno - s težnjo po zaščiti pred sovjetskimi in nemškimi vplivi in pritiski - spodbujale k zvezi "malih narodov" med Baltikom in Grčijo. "Novoustanovljene ali novo oblikovane države (v Srednji Evropi) so pokazale veliko več iznajdljivosti v odkrivanju sredstev za osamitev druga druge kot v navezovanju prijateljskih sosedskih stikov", je leta 1932, po veliki gospodarski krizi, ugotavljal profesor budimpeštanske univerze Elemer Hantos. Hantos je, ko je zavračal Malo antanto in pozival h gospodarski zvezi "svobodnih" srednjeevropskih držav, menil, da je "srednjeevropska integracija" nujnost časa, če majhne evropske države ne želijo biti več "igračke" v rokah močnih sosedov. Kljub mreži gospodarskih inštitutov, ki jih je ustanovil na Dunaju, v Budimpešti, v Brnu in v Ženevi ter nemajhnem vplivu na javno mnenje, pa ni imel Hantos skoraj nobenega uspeha pri politikih.¹⁵

Toda istočasno je srednjeevropska ideja, čeprav povsem drugače kot si je to zamišljal Hantos, znova oživela v Nemčiji. V ideji Mitteleurope, o kateri so v tridesetih letih govorili nemški nacionalsocialistični ideologi in razni drugi utemeljitelji nemške gospodarske, politične in vojaške ekspanzije proti vzhodu od geografa Alberta Haushoferja do zgodovinarja Heinricha Srbika, ni bilo več sledu o Naumannovi pripravljenosti na dialog in sožitje z nenemškimi narodi. V nacionalsocialističnem političnem besednjaku je pomenila Mitteleuropa dežele, ki naj bi se oblikovale pod nemškim kulturnim vplivom in naj bi bile zato neločljivo povezane z nemško kulturo. Hkrati je označevala ozemlje, ki naj bi bilo zaradi svoje posebne lege in zgodovine ne le vitalni del nemškega življenjskega prostora, temveč tudi naravno nemško gospodarsko zaledje. V skladu s takšnimi pogledi in nemško gospodarsko politiko, ki je sledila doktrini Grossraumwirtschaft, so nacionalsocialistični zagovorniki Mitteleurope opozarjali na posebne pravice in poslanstvo nemštva v evropski sredini in pozivali k tesnejšemu gospodarskemu in političnemu navezovanju srednjeevropskih držav na Nemčijo, ki naj bi - ob njihovi notranji preobrazbi v korporativnem duhu - ustvarilo sredi Evrope branik tako pred škodljivimi nazori boljševiškega komunizma kakor nič manj škodljivimi vplivi zahodnoevropskega individualizma. Ideja Mitteleurope je postala v tem smislu sredi tridesetih let argument in utemeljitev širjenja nemškega gospodarsko političnega vpliva v Srednjo Evropo in na Balkan in s tem pomemben instrument nemške diplomacije, ki je poskušala od leta 1934 dalje - z gospodarskimi in političnimi pogodbami s posameznimi srednjeevropskimi in balkanskimi državami - zgraditi v prostoru med Nemčijo in Sovjetsko zvezo nov sistem odnosov in odvisnosti z nemškim rajhom na vrhu. Ko se je vojna začela, je bila Mitteleuropa le še pojasnilo in opravičilo nemške gospodarske ekspanzije proti Vzhodu.

Leta 1945 se je na ta način zdelo, da je s porazom nemškega rajha in nastankom železne zaveske konec tudi razprav o Srednji Evropi. Pojem Srednja Evropa je bil - posebno v nemški obliki Mitteleuropa - kompromitiran kot sestavni del nacističnega političnega besednjaka, prostora v evropski sredini pa z nastankom blokovske meje dejansko ni bilo več. Po letu 1948 in jugoslovanskem prelomu z Moskvo bi morda lahko celo rekli, da je bil edini vmesni prostor med

pivec), Ljubljana 2000, str. 59.

¹⁵ Droz, n.d., str. 247-249.

Vzhodom in Zahodom ozemlje titovske Jugoslavije. Toda socialistična Jugoslavija te svoje vmesne vloge dolgoročno ni znala in uspela izrabiti, saj je ostala razdvojena med srcem političnih elit, ki je še naprej bilo na Vzhod, in gospodarskimi željami, ki so jo vlekli na Zahod. Sicer pa so bili strokovnjaki, ki so se ukvarjali s preteklim razvojem in z različnimi vsebinami srednjeevropske ideje, po 2. svetovni vojni prepričani, da ne more imeti Srednja Evropa kot politični in celo kot geografski pojem nikakršnega sodobnega pomena več in je lahko le še predmet slabih spominov, raziskovanja in zgodovine.

V nasprotju s takšnimi napovedmi pa je Srednja Evropa že v šestdesetih in sedemdesetih letih znova postala predmet javnih razprav in razmišljanj. Najprej so jo, celo v nemški obliki Mitteleuropa, znova odkrili v severni Italiji, kjer je pod vplivom notranjih italijanskih nasprotij oživila misel, da so italijanske pokrajine, ki so nekdanj spadale v Habsburško monarhijo, tudi po večstoletnem življenju v italijanski državi gospodarsko in kulturno bliže Srednji Evropi kot srednji Italiji in italijanskemu jugu. Iz Italije se je razprava o Srednji Evropi razširila v Avstrijo, hkrati pa je vprašanje o evropski sredini v začetku osemdesetih let (iz povsem drugačnih razlogov kot so bili italijanski in avstrijski) postalo ena osrednjih tem češkega, poljskega in madžarskega oporečniškega izobraženstva. Z besedili Milana Kundere, Györgija Konrada, Czeslawa Milosza in - bolj omahljivo - Petra Esterhazija je dobila srednjeevropska razprava nove razsežnosti in poudarke.¹⁶ Njihovo vodilno misel bi na kratko in nekoliko posplošeno povzeli takole: Srednja Evropa ima res svojo posebno zgodovinsko usodo, ki sta ji vtisnila neizbrisani pečat relativna majhnost njenih narodov in njihova stalna ogroženost s strani velikih imperijev. Za to usodo naj bi bilo tako značilno, da srednjeevropski narodi, ujeti med evropski Vzhod in Zahod in izpostavljeni pritiskom velikih sosedov, niso uspeli izgraditi prepotrebnih državnih ustanov in političnih mehanizmov za trajnejši samostojni in aktivni zgodovinski nastop.¹⁷ Tako usmerjena razmišljanja so se seveda bolj kot s preteklostjo ukvarjala s sodobnostjo in prihodnostjo. Za češke, madžarske in poljske protikomunistične oporečnike je bilo spraševanje o Srednji Evropi predvsem vprašanje o podobi in možnosti sveta, ki sta ga boljševidem in blokova razdelitev Evrope leta 1945 zbrisala z zemljevida. Zato je imelo srednjeevropsko gibanje vse do velikih sprememb, ki so v letih 1989/90 porušile blokova meje, izrazito političen naboj.¹⁸

Razprava o Srednji Evropi je bila po padcu komunističnih režimov v nekdanji sovjetski vzhodni Evropi kljub poskusom Avstrije, da bi se postavila na čelo novega srednjeevropskega povezovanja in kljub različnim zvezam, ki naj bi gospodarsko in politično povezale v samostojnosti in demokraciji prenovljene srednjeevropske države, potisnjena v drugi plan. Osrednja politična tema je že v devetdesetih letih povsod postala Evropa, kar naj bi bil sinonim za Evropsko unijo

¹⁶ Kot piše John Neubauer, se je razprava začela z uvodnim predavanjem poljskega pesnika Czeslawa Milosza na Harvardu v študijskem letu 1981/1982, posebej pa jo je nato spodbudil Milan Kundera s člankom Tragedija Srednje Evrope, ki je bil prvič objavljen v New York Review of Books leta 1984.

¹⁷ V slovenščini: Milan Kundera, Tragedija Srednje Evrope. V: Srednja Evropa, Ljubljana 1991, str. 117-129. Članek je v slovenskem prevodu prvič izšel v Novi reviji, 1984, št. 30.

¹⁸ Srednjeevropske ideje poljskih, čeških in madžarskih intelektualcev so bile seveda deležne tudi ostre kritike. Eden glavnih očitkov je bil, da so njihove srednjeevropske predstave nezgodovinski konstrukt, ki je rezultat njihove želje po čim temeljitejši razmejitvi s sovjetsko Rusijo. Glej Maria Todorova: Imaginarij Balkana. Vita Activa, Ljubljana 2001, str. 219-248.

in Zahodno Evropo, hkrati pa so v javnosti zagovornike stališča, da je Srednja Evropa poseben zgodovinski prostor med evropskim Vzhodom in Zahodom, ki ga označujejo številne razvojne in sodobne posebnosti, preglasili njeni nasprotniki, ki so pritegnili misli Erica Hobsbawma, da ni bila Srednja Evropa nikoli nič drugega kot ideja in ideološki konstrukt, ki zgodovinsko gledano "bolj sodi v politiko kakor zemljepis, bolj k programatiki kakor v resničnost".¹⁹ Hobsbawmova ugotovitev seveda nesporno drži, če meri na zgodovino srednjeevropske ideje. Toda, ali drži tudi za zgodovinsko stvarnost?

Kot dokazujejo razni sodobni raziskovalci evropske zgodovine - in načelno, dokler ni govora o Srednji Evropi, se z njimi strinja tudi Hobsbawm²⁰ - ni bila Evropa v preteklosti nikdar ena sama in tudi ne sestavljena le iz dveh polovic: vzhodne in zahodne, temveč je bila od nekdanj razdeljena na področja z različno gospodarsko, socialno, kulturno razvojno dinamiko. Eno teh področij naj bilo vsaj od 17. stoletja "evropska sredina", bodisi v obsegu Habsburškega ozemlja, bodisi nekoliko širše, vključno s Prusijo, Poljsko in južnonemškimi državami. Z zgodovinskega vidika seveda ni dvoma, da o Srednji Evropi ni mogoče govoriti kot o posebni, nadnacionalni kulturni in geografski entiteti. "V tej regiji so razlike med nacionalnimi kulturami večje kot pa podobnosti, antagonizmi bolj prisotni kot soglasja in homogenost," je prepričljivo zapisal Danilo Kiš.²¹ Toda v zadnjem času se v zgodovinskem in antropološkem raziskovanju vse bolj poudarjata kategoriji prostora in dediščine.²² V tej luči pa lahko v srednjeevropskem prostoru vsaj od 17. stoletja sledimo vsaj trem razvojnim značilnostim, ki omogočajo opredeljevanje Srednje Evrope kot posebnega zgodovinskega področja evropske celine, in vse tri so imele dolgoročne posledice za razvoj srednjeevropskih narodov in družb.

Kot prepričljivo ugotavlja britansko-kanadski zgodovinar Philip Longworth,²³ so srednjeevropske dežele tradicionalno zaostajale za zahodnoevropskimi pokrajini ne le v gospodarskem, socialnem in populacijskem razvoju, temveč tudi v razvoju mest in meščanstva. To je omogočilo dolgotrajno politično in lastninsko prevlado plemstva, odvisnost kmetstva in vse do 19. stoletja trajajoče tlačanstvo. Hitrejšo družbeno in gospodarsko modernizacijo in integracijo so dodatno zavirale in oteževale sprva ohlapne in v primerjavi z Zahodno in Vzhodno Evropo bistveno šibkeje, nato pa pretoge in deformirane državne, dinastične in finančno-gospodarske institucije, ki niso uspeli odpraviti partikularizmov in absorbirati socialno šibkeje strukturiranih jezkovnih skupin v moderno oblikovano, upravno, politično in jezikovno enotno nacionalno državo. Tako je Poljska konec 18. stoletja kot samostojna država za več kot sto trideset let izginila z evropskega zemljevida, ker - v nasprotju s Petrom Velikim in Katarino II. - ni bila sposobna izoblikovati učinkovite kraljeve in državne oblasti. Prusija je potrebovala več kot stoletje reform, da

¹⁹ Eric Hobsbawm: *Outside and Inside History. V: On History.* Abacus, London 1998, str. 1-12.

²⁰ Eric Hobsbawm: *The Curious History of Europe. V: On History.* Abacus, London 1998, str. 287-301.

²¹ Danilo Kiš: *Variacije na srednjeevropske teme. V: Srednja Evropa,* Ljubljana 1991, str. 107.

²² Maria Todorova: *The Balkans as Category of Analysis : Border, Space, Time. V: Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung.* Herausgegeben von Gerald Stourz unter Mitarbeit von Barnara Haider und Ulrike Harmat, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2002, str. 63-64.

²³ Philip Longworth: *Srednja Evropa : selektivne afinitete. V: Srednja Evropa,* Ljubljana 1991, str. 131-135.

je postala združiteljica Nemčije, toda po združitvi zaradi prevelike moči plemstva in pruskih konservativcev ob več kot uspešni gospodarski modernizaciji ni bila sposobna zagotoviti tudi enako učinkovite socialne in politične demokratizacije. In isto velja za Habsburžane, ki so že za Jožefa II. neuspešno poskušali poenotiti jezik in upravo monarhije, nato pa pri centralističnih prizadevanjih doživeli nov poraz v

dobi t.i. Bachovega absolutizma. Neuspeha sta bila res rezultat nasprotovanja "starih zgodovinskih narodov" - Madžarov in sredi 19. stoletja tudi Čehov in Poljakov, toda pomembne posledice sta imela tudi za manjše, "nezgodovinske" narode, za katere se je še v začetku 19. stoletja zdelo, da nimajo samostojne prihodnosti. Ti so se v posebnih razmerah v Habsburški monarhiji - kljub poskusom vladajočih elit, da bi preprečile ali upočasnile njihovo narodno "dozorevanje" - razvili v politično in kulturne zrele narode, ki so želeli ohraniti in okrepiti svojo narodno posebnost.

Narodna in kulturna raznolikost Srednje Evrope in posebej njenega osrednjega dela, ki je spadal v Habsburško monarhijo, je bila torej rezultat povsem določenega gospodarskega, socialnega in političnega razvoja, ki ni dopuščal oblikovanja močnih, centraliziranih držav po zahodnih vzorih, pa tudi ne avtokratskih monarhij po vzhodnem zgledu. Zato pa je s počasnimi, evolutivnim modernizacijskim ritmom preprečil izginotje in asimilacijo socialno še neizoblikovanih etničnih skupin in omogočil njihovo postopno dozorevanje v moderne narode (eden značilnih takšnih narodov smo bili prav gotovo Slovenci).

Druga pomembna značilnost razvoja v Srednji Evropi je njeno meščanstvo. Velik, pri nekaterih narodih prevladujoč del meščanstva si je meščanski status pridobil šele v 19. stoletju in sicer ne z gospodarsko dejavnostjo in poslovno spretnostjo, temveč s šolanjem in izobraževanjem. Posebna sestava meščanstva, s prevlado ljudi, ki so se v meščanske elite povzpeli s šolanjem in so se, ko so študij končali, zaposlili v svobodnih poklicih in državni upravi, pa je seveda občutno vplivala tudi na politično usmeritev in dejavnost meščanskih elit. Zanje je bilo značilno, kot je zapisal nemški socialni zgodovinar Hans Ulrich Wehler,²⁴ da so se strankarsko združevale predvsem po ideoloških in manj po interesnih merilih in so bile v primerjavi z meščani, ki so se šolali v britanskih Oxbridge colleges in francoskih Grand Ecoles, zvečine manj radikalne v socialnih, gospodarskih in političnih predstavah, zato pa tem bolj pripravljene na sklepanje kompromisov in iskanje političnega ravnotežja. To je pomembno prispevalo h krepitvi vloge, ki jo je v Srednji Evropi imela država, ko je procesom modernizacije določala pravne in politične okvire. Obe tradiciji, tradicija "pravne države", ki ima korenine v absolutističnih reformah 18. stoletja in vodilne vloge države v sicer počasnem procesu spreminjanja in posodabljanja, ki jo je avstrijski zgodovinar Ernst Hanisch metaforično označil za "dolgo senco države",²⁵ sta preživeli staro monarhijo in vplivali na razvoj držav, ki so nastale po letu 1918. Meščanstvo je bilo v večini med njimi (izjema je bila morda Češka) prešibko in prekonservativno, da bi jih učinkovito popeljalo v moderno. Najprej se ni znalo odločneje postaviti po robu nacistični

²⁴ Hans Ulrich Wehler: *Wie bürgerlich war das Deutsche Kaiserreich*. V: *Aus der Geschichte lernen*. C. H. Beck, München 1988, str. 194.

²⁵ Ernst Hanisch: *Der lange Schatten des Staates*. Österreichische Geschichte 1890-1990, Hg. Von H. Wolfram. Ueberreuter, Wien 1994.

Nemčiji in hitlerizmu, v Jugoslaviji pa je s svojo omahljivostjo in nesposobnostjo, da bi okoli sebe strnilo odpor, po letu 1941 prepustilo pobudo v boju proti okupatorjem komunistom. Prvemu delu katastrofe je sledil drugi. Velik del Srednje Evrope je po nemškem porazu zasedla Rdeča armada, tam, kjer je bil odpor v rokah komunistov, pa so po končani vojni ti vzeli oblast v svoje roke.

In tretje: kljub številnim razlikam so v Srednji Evropi nastale mnoge skupne politične kulturne in izobraževalne ustanove, ki so, če ne s povsem podobnimi, pa vsaj primerljivimi izkušnjami daljnosežno vplivale na politično obnašanje ter socialne in vedenjske norme in predstave prebivalstva. Generacije pripadnikov srednjeevropskih narodov so se šolale v podobnih šolah in na univerzah s podobnimi programi. Na ta način so v boju za narodno uveljavitev in osamosvojitve oblikovale podoben kodeks gledanj in vrednot, v katerem imata jezik in kulturna ustvarjalnost osrednje mesto kot nepogrešljiva dejavnika narodne samopotrditve in samouresničitve. Podobne ustanove, predstave in vrednote pa so omogočile tudi nastanek transnacionalne mreže stikov in medsebojnih vplivov, ki so pomembno zaznamovali razvoj srednjeevropskega prostora in srednjeevropskih narodov v vseh obdobjih: od humanizma in renesanse, prek široko razprostranjenega baroka, na ozke elite omejenega razsvetljenstva in živahne romantike - vse do moderne in fin de siècle.

Srednja Evropa torej nikakor ni bila samo ideja ali ideološki konstrukt, ki bi bil le rezultat različnih ideoloških, gospodarskih in političnih teženj in aspiracij. Vsaj dvesto let je bila tudi konkretna zgodovinska stvarnost s svojo lastno dinamiko in svojo posebno potjo v moderno, ki je bila značilna za večino srednjeevropskih narodov in držav. Če se vrnemo h Kocbeku in Bibu: multikulturalnost in multinacionalnost sta nedvomno le en vidik srednjeevropske preteklosti in zgodovina je v končni posledici bolj pritrjevala Bibu kot Kocbeku, saj je bil nacionalizem v številnih preteklih srednjeevropskih obdobjih mnogo močnejši od volje do sožitja, kar so posebej tragično občutili Judje, ki so kot edini pravi Srednjeevropejci v procesu medsebojnega razmejevanja in etničnega čiščenja izgoreli v krvavem nacionalističnem in antisemitskem nasilju.²⁶ Srednja Evropa se prav tako ni uspela postaviti po robu nacionalsocializmu in komunizmu in je z veliki žrtvami izkusila oba totalitarna sistema. Toda kljub tem skrajno negativnim izkušnjam nacionalistične nestrpnosti, antisemitizma in političnega avtoritarizma stopajo Srednja Evropa in njeni narodi v 21. stoletje tudi s pozitivno dediščino federalizma, žlahtne kulturne ustvarjalnosti in vztrajno prisotne težnje po priznanju multikulturalnosti in multinarodnosti kot kvalitete in vrednote, kar jasno kaže, da Srednja Evropa ni bila le slepa ulica in prostor ponavljajočih se tragedij, kot je menil Milan Kundera.²⁷

²⁶ Nacionalistično, antisemitsko in ksenofobično nasilje tudi danes nista povsem preteklost: "Komunizem je bil vrsta zmrzovalnika", piše Adam Michnik. "Pisani svet napetosti, emocij in konfliktov je pokrit z debelim ledom. Proces odmrzovanja je potekal počasi: najprej smo zagledali lepo cvetje, potem blato in plevel. Najprej je bil patos mirnega padca berlinskega zidu in žametne revolucije v Čehoslovaški. Nato val ksenofobične primitivnosti, (...) razpad Čehoslovaške (...) proticigansko razpoloženje v raznih deželah..." Glej Adam Michnik: Sivo je lepo. V: Mostovi 109, 1997. (www.mostovi.co.yu/arhiva/97/109/10905-1.html)

²⁷ In prihodnost? Italijanski analitik Giuseppe Russo meni, da bo Srednja Evropa v Evropski uniji zopet postala prostor, ki bo tesno povezan z nemškim gospodarstvom in bo sestavni del vzhodne osi držav s središčem v Berlinu. Ta os bo potekala od baltskih držav prek Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvaške in Madžarske do Romunije, Bolgarije in Turčije. Glej Giuseppe Russo: L'Europa ha

---

Peter Vodopivec

CENTRAL EUROPE: MYTH OR (ALSO) REALITY?

S u m m a r y

In 1940, Edvard Kocbek, the Slovene poet and politician pointed out the cultural and ethnic diversity of Central Europe and concluded that its multiculturalism and multiethnicity were exceptional qualities of the Central European area. Simultaneously, Istvan Bibo, the Hungarian publicist, also saw the main characteristic of Central Europe in its diversity, while considering, unlike Kocbek, the absence of strong national states in Central European lands as the main cause for the undemocratic character and backwardness of Central European societies and nations. After describing the views of both authors, the author reveals that there were two tendencies in the development of the Central European idea in the period between the beginning of the nineteenth century and the Second World War: the first one sought the way out from Central European fragmentation and backwardness in a federal association of Central European countries, whereas the second defended the view that Central Europe was an integral part of the German cultural and economic area.

With Nazism the German idea of *Mittleuropa* won. Because of this, after Second World War, it seemed that the idea was compromised. In reality, the idea became topical again in the 1980's, when it was resurrected by Polish, Czech and Hungarian political dissidents. However, after the fall of Communism in the early 1990's, it lost its relevance. In spite of this, the author is convinced that Central Europe was never merely an idea, but, at least from the eighteenth century onwards, a particular area between the European east and west. It was characterised by a slower pace of development than that in the European West, which did not allow the creation of strong state and political institutions. Another peculiarity of Europe is its bourgeoisie which, for the most part, attained its bourgeois status through education. At the same time, Europe was bound together by the similar tradition of its educational and cultural institutions which had far reaching influence on the formation of nationalist concepts, behavioural norms and political practices.

1.01
191.2)"1918/1945"
Prejeto 5. 11. 2003

UDK

323.1:327.39(4-

Bojan Godeša*

Srednjeevropski integracijski načrti med letoma 1918-1945 in Slovenci**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava vlogo Slovenije in Slovencev v srednjeevropskih integracijskih načrtih med letoma 1918 in 1945. Kljub velikemu številu različnih srednjeevropskih načrtov v tej dobi, so ti prišli v ospredje šele z začetkom druge svetovne vojne, ko je v zahodnoevropskih strokovnih krogih na podlagi historičnega revizionizma prevladalo mnenje, da predstavlja podonavna federacija najprimernejšo rešitev srednjeevropskega vprašanja. Kot odgovor na zamisli o ustanovitvi podonavne federacije, kjer bi imela osrednjo vlogo Avstrija, sta se pojavila v slovenskem katoliškem taboru dva srednjeevropska predloga rešitve slovenskega državnopravnega položaja. Vodstvo SLS je podpiralo načrt samostojne slovenske države v zaledju Trsta pod mednarodnim nadzorom, duhovnik in vodja studentske organizacije "Straža" Lambert Ehrlich pa se je zavzemal za Intermarij, ki bi povezoval v konfederaciji slovanske narode med Baltikom, Jadranom in Egejem. Zahodnoevropski načrti o preureditvi Srednje Evrope se niso uresničili, zato sta tudi slovenski srednjeevropski zamisli izgubili svoj pomen.

Ključne besede: Slovenija, Srednja Evropa, nacionalno vprašanje, podonavna federacija, druga svetovna vojna, Avstrija

ABSTRACT

THE PROJECTS FOR CENTRAL EUROPEAN INTEGRATION
BETWEEN 1918 AND 1945 AND THE SLOVENES

The paper deals with the role of Slovenia and the Slovenes in the making of the projects for the Central European integration between 1918 and 1945. Whilst many and different such projects were made in this period, they only became relevant at the outbreak of the Second World War when, in the light of historical revisionism, the opinion prevailed amongst Western European experts that a Danube federation provided the most suitable solution to the Central European question. In response to the projects for the foundation of a Danube federation, in which the central role would be played by Austria, two Central European proposals emerged in the Slovene Catholic camp, with a view to resolving the question of Slovene statehood. The Slovene People's Party leadership supported the project of an independent Slovene state. Located in the hinterlands of Trieste and would be under international supervision. Lambert Ehrlich, a priest and the leader of the Straža (Sentinel) student organisation, in his turn, promoted the Intermarium project, which would unite in a

---

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: bojan.godesa@guest.arnes.si

** Razširjeni prispevek podan na okrogli mizi Srednja Evropa, Ljubljana, 17. oktobra 2020.

confederation the Slavic nations between the Baltic, Adriatic and Aegean seas. However, when the Western European projects for the reshaping of Central Europe failed to materialise, the Slovene Central European projects lost their relevance as well.

Key words: Slovenia, Central Europe, national question, Danube federation, Second World War, Austria

I.

Po letu 1918 je nastal v sklopu t. i. versajske ureditve v Srednji Evropi nov sistem, ki je temeljil na nacionalnih državah in deloma psevdonacionalnih državah kot sta bili Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Jugoslavija in Čehoslovaška republika (ČSR). Mednarodna ureditev nastala v skladu z mirovnimi pogodbami po prvi svetovni vojni je bila v največji meri plod hotenj v vojni zmagovite Francije, ki si je z njimi želela zagotoviti prevlado na evropski celini. Ob tem je treba opozoriti, da je bilo novo ravnotežje na ozemlju med Nemčijo in Rusijo, ki predstavlja najširši okvir srednjeevropskemu prostoru, vzpostavljeno v času njune hkratne izčrpanosti. Novonastalim nacionalnim državam, ki so nadomestile nadnacionalni univerzalistični princip razpadle večnarodne habsburške monarhije, je bil vzor zahodni oziroma še posebej francoski model nacionalne države, za katerega je bil značilen centralizem, unitarizem in etatizem.

Princip nacionalne države sam po sebi še ni pomenil razrešitve celotnega kompleksa vprašanj tega prostora, kot tudi postavitve meja še ni zagotavljala etnične homogenosti, čeprav je bila dodana varovalka v obliki zagotovila o varovanju nacionalnih manjšin, ki naj bi blažila oziroma odpravila nacionalna nasprotja. Poleg tega pravica do narodne samoodločbe ni bila izvedena povsem dosledno. Pri njeni uresnitvi so bile namreč bolj upoštevane zahteve držav zmagovalk oziroma tistih, ki so bile mednje uvrščene.

Nacionalna problematika, vsaj kar se tiče narodov bivše habsburške monarhije, je prešla na povsem novo raven. Pred letom 1918 je bilo nacionalno vprašanje v predvsem notranjepolitični problem in se je v le majhni meri dotikalo meddržavnih odnosov. Sedaj pa je prešlo po doktrini nacionalnih držav težišče nacionalnih problemov v meddržavno sfero in se je internacionaliziralo. V novih okoliščinah je tako ostalo malo prostora za tradicionalne predloge (npr. federalizacija, avtonomija) iz časov, ko se je razmišljalo o preureditvi habsburške monarhije. Do uresnitve avtonomistično federalističnega koncepta je prišlo le v ČSR po münchenskem sporazumu in deloma v Jugoslaviji s sporazumom Cvetković-Maček in še to v veliki meri pod vplivom zunanjepolitičnega pritiska.

Ob upoštevanju s strani tedanjega ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona utemeljene pravice do narodne samoodločbe, ki je privedla do ustanovitve nacionalnih držav na ruševinah podonavske monarhije, se je pojavilo vprašanje, kako vzpostaviti regijsko stabilnost na nov način. Ravno zaradi prepričanja, da bodo nacionalne države premajhne in nestabilne, so v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike (ZDA) dolgo omahovali s pristankom na razpad habsburške monarhije, a ob nenadnem propadu imperijev ta dilema ni bila več aktualna.

Koristnosti širših povezav so se nekateri zavedali že zelo zgodaj, le da so prišle

v ospredje bolj ohlapne povezave kot je konfederacija, nekaterim je bil zgled tudi commonwealth. Tako je Tomaš Garrigue Masaryk že leta 1917 v ZDA obudil idejo Poljaka Adama Czartoryskega iz 1844 o konfederaciji med Baltikom in Egejem, ki bi ločevala Nemčijo od Rusije.¹ Ta zamisel je bila takoj po prvi svetovni vojni še precej živa, tako je npr. romunski zunanji minister Take Ionescu na prvih pogajanjih, ki so kasneje privedla do ustanovitve Male antante, predlagal zvezo petih držav od Baltika do Egeja.² Omenjena zamisel je bila v času med svetovnima vojnama prisotna predvsem na Poljskem. Tako je Josef Beck, poljski zunanji minister v času vlade Pilsudskega, v tem smislu pripravil načrt Intermarum,³ podobne ideje pa so se pojavljale tudi v prvih predlogih poljske begunske vlade konec leta 1939. Tudi slovaški politik in državnik Milan Hodža se je v angleščini napisanem in v Londonu leta 1942 izdanem delu Federacija v Srednji Evropi zavzemal za povezavo med Baltikom in Egejem.⁴ Pa tudi v Sloveniji je ta ideja, kot bomo videli v nadaljevanju, našla privržence (Lambert Ehrlich).

Nasploh je bilo v celotni Evropi v drugi polovici dvajsetih let čutiti željo po tesnejšem sodelovanju med državami (npr. Briandov načrt "evropske zveze" za uspešno meddržavno dogovarjanje, panevropsko gibanje grofa Richarda Coudenhove-Kalergija⁵ itd.). Ta potreba se je zlasti v Srednji Evropi pokazala za akutno po gospodarski krizi leta 1929. Tako je npr. Elemer Hantos, profesor na budimpeštanski univerzi, pripravil predlog o podonavski gospodarski konfederaciji.⁶ V istem času je tudi Milan Hodža v polemiki z nemškimi geopolitiki, zbranimi okoli Karla Haushoferja, razvil geopolitično idejo o drugem naravnem (srednjeevropskem) koridorju od Visle do Soluna, ki bi bil povezan po zgledu commonwealtha.⁷ Toda tako Hodžev predlog, ki je v Srednji Evropi izpostavljal predvsem problem "mikrostatizma", kot tudi Hantoseva študija, ki je opozarjala zlasti na nepripravljenost na sodelovanje, sta bila le epizodi brez pomembnejšega odmeva. Tudi ostali načrti iz začetka tridesetih let, npr. predlog francoskega zunanjega ministra Tardieuja, kot tudi konferenca v Stresi, kjer so poskušali uveljaviti tesnejše sodelovanje med srednjeevropskimi državami, zlasti na gospodarskem področju, niso zaživel.⁸

Tudi balkanski pakt iz leta 1934 o nespremenljivosti meja med Turčijo, Grčijo, Jugoslavijo in Romunijo, kot tudi nasproten blok Rimski protokoli (Italija, Madžarska in Avstrija) nista bila pretirano uspešna. Najdlje je obstajala in delovala pod pokroviteljstvom Francije ustanovljena Mala antanta, ki so jo sestavljale Jugoslavija, Češkoslovaška in Romunija. Omenjene "delne" zveze so prenehale delovati po nemškem prodoru v Srednjo Evropo. Ta se je začel v začetku tridesetih let tudi

¹ Peter Vodopivec: Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni. V: Srednja Evropa. Ljubljana 1991, str. 7 (dalje Vodopivec, Srednja Evropa); isti: Srednja Evropa. V: Enciklopedija Slovenije, 12. zvezek, str. 247-248.

² Milan Vanku: Mala antanta. Titovo Užice 1969, str. 9-10.

³ Mitja Velikonja: Mitologija kulturnosti, prehodnosti in fin-de-sieclovske spokojnosti (Mitologija srednje Evrope). V: Masade duha : Razpotja sodobnih mitologij. Ljubljana 1996, str. 152.

⁴ Tone Kregar: Milan Hodža in Srednja Evropa. V: Zgodovina za vse, 1999, št. 1, str. 84.

⁵ Panevropa. Ljubljana 2000: Slovensko panevropsko gibanje.

⁶ Vodopivec, Srednja Evropa, str. 7.

⁷ Milan Hodža: Federácia v strednej Európe a iné štúdie. Bratislava 1997. Podobno razmišljanje lahko zasledimo tudi pri Ljudmilu Hauptmannu: Italija i Srednja Evropa. Split 1928.

⁸ Joachim Küh: Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa. München 1958, str. 31-74.

s pomočjo ideje Mitteleurope, ki so jo v nasprotju z Naumannovo izvirno zamisljo iz leta 1915 o prostoru strpnosti in sodelovanja, utemeljitelji nemške gospodarske in politične ekspanzije razumeli kot nemški življenjski prostor, ki daje nemštvu posebno poslanstvo v Srednji Evropi in s tem seveda tudi vodilno vlogo. Ob enostranskem uresničevanju teh zamisli v nemški politiki od srede tridesetih let naprej, so bile ostale srednjeevropske zamisli, temelječe na enakopravnem sodelovanju, za nekaj časa postavljene na stranski tir in trenutno postale povsem neaktualne.⁹

Ugotovimo lahko, da so bili v času med obema vojnama zagovorniki nacionalnih držav in tradicionalnih naddržavnih povezav v Srednji Evropi v konfliktu, pa tudi pozivi k tesnejšemu regionalnemu sodelovanju so ostajali bolj ali manj na besedni ravni. Nove nacionalne elite so se namreč morale bolj ukvarjati z izgradnjo lastne države, kot pa razmišljati o širših srednjeevropskih povezavah, če jim že niso odkrito nasprotovale, ker so v njih videle tudi določen strah pred obnovo predvojnih razmer. Nepripravljenost na integracije je bila povezana tudi z določeno nesamozavestjo mladih držav, ki jo je krepila bojazen pred dominacijo zaradi slabše gospodarske razvitosti in tudi nacionalne nehomogenosti zaradi obstoja številnih nacionalnih manjšin.¹⁰ Pri tem je treba pripomniti, da je bila med obema vojnama zaščita manjšin, ki naj bi se izvajala prek Društva narodov in Kongresa evropskih narodnosti, kjer so imeli pomembno vlogo tudi Slovenci (Engelbert Besednjak in Josip Vilfan¹¹), v principu mišljena predvsem za manjšine v novonastalih nacionalnih državah, medtem ko naj bi bile zahodnoevropske države "sposobne" asimilirati svoje manjšine.¹² Tak način razmišljanja oblikovalcev povojne Evrope smo lahko na svoji koži občutili tudi Slovenci, saj številna slovenska in hrvaška manjšina v Italiji ni bila deležna nikakršne formalne manjšinske zaščite, medtem ko je imela maloštevilna italijanska manjšina v Jugoslaviji posebne pravice. Poleg diskriminatornega pristopa se je izkazalo, da tudi formalno vzpostavljen princip zaščite manjšin ni uspel razrešiti tega vprašanja. Tudi zato številne nacionalne manjšine v Srednji Evropi niso postale most za povezovanje, temveč se je zgodilo celo nasprotno, v precejšnji meri so postale orodje v rokah matičnih držav. Najbolj značilen primer je bila vloga najpomembnejše manjšine v tem prostoru, t. j. nemške, ki se je v tridesetih letih dejavno vključila v nemško osvajalno politiko v Podonavju. To je veljalo tudi za nemško manjšino v Sloveniji in nasploh v Jugoslaviji.¹³

Tedanji ideal je večina srednjeevropskih voditeljev videla v korektnih odnosih s sosedi. Največ, kar pa so si predstavljali kot povezovanje, so bile delne alianse po vzoru Male antante. V času med vojnama tako razmišljanje ni bilo preseženo. Razvoj in usoda najdlje delujoče zveze, t. j. Male antante, je tudi najbolj značilen primer dometa srednjeevropskih povezav med svetovnim vojnama. V svojem

⁹ Vodopivec, Srednja Evropa, str. 7-8.

¹⁰ Jan Kr, en: Das Integrationsproblem in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen. V: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Wien 1995, str. 153-164.

¹¹ Egon Pelikan: Josip Vilfan v parlamentu. Trst 1997, str. 61-89; isti: Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom : Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Ljubljana 2002, str. 413-444.

¹² Mark Mazower: Temna celina : Dvajseto stoletje v Evropi. Ljubljana 2002, str. 64-65 (dalje Mazower, Temna celina).

¹³ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji (1933-1941). Ljubljana 1966.

bistvu je bila Mala antanta primer "negativne" zveze, ustanovljene proti revizionizmu in spremembi meja (uperjena predvsem proti Madžarski), deloma pa tudi proti Sovjetski zvezi kot "cordon sanitaire". Po gospodarski krizi se sodelovanje znotraj nje ni poglobilo, temveč je po nemškem gospodarskem in tudi političnem prodoru v Podonavje enostavno prenehala delovati.¹⁴ Pri povezovanju ni bila ključna sorodnost v odnosu do demokracije (npr. ČSR in Jugoslavija), temveč je bilo bistveno načelo delitve na zmagovalce in poražence oziroma revizioniste (Italija). V tridesetih letih je bil pomen razmerja med zmagovalci in poraženci iz prve svetovne vojne v precejšnji meri že presežen, predvsem z nastopom nacizma v Nemčiji in deloma tudi z vključitvijo SZ v evropsko politiko. Kljub tem eksistencialnim problemom so srednjeevropske države še vedno prisegale na nadaljevanje predhodne politike in iskale vsaka zase lastne partikularne rešitve.

Čeprav se je o integracijah v tem času sicer veliko govorilo, tako na vseevropski kot tudi na srednjeevropski ravni in pri tem ni šlo le za nekakšne diletantske fantastične načrte, je kljub vsemu, gledano z današnjimi očmi, najbolj zanimivo, da so bile te zamisli tedaj na političnem obrobju. Tudi meddržavne zveze, ki so predstavljale višek tedanjih povezav, so bile le delni bloki in nikakršen poskus resničnega kakovostnega premika v razmišljanju o potrebi medsebojnega sodelovanja. Ideja, da le povezave med državami zmanjšujejo možnosti meddržavnih sporov, tedaj ni imela, čeprav velikokrat izražena, nobenih otipljivih pozitivnih učinkov. Zato današnjim integracijam seveda ne morejo biti za zgled. Iz vidika evropskega in še zlasti srednjeevropskega povezovanja je bil čas do začetka 2. svetovne vojne zgolj zgodovinsko zgrešen poskus, katerega pomen je edino njegova negativna izkušnja.

II.

Ob izbruhu 2. svetovne vojne se je v zahodnem svetu kmalu izkristaliziralo spoznanje, da v njej ne gre le za običajen vojaški spopad dveh bolj ali manj enakovrednih taborov za prevlado v svetu kot npr. v prvi svetovni vojni, temveč tudi za tekmovanje družbenih sistemov. Zato se je bilo treba na ruševinah in napakah dokončno preživete versajske ureditve zoperstaviti nacističnim zamislim tudi z novim alternativnim vrednostnim sistemom, ki bo podlaga poveljni ureditvi Evrope.

Tako so bili na zahodu pod nacističnim pritiskom prisiljeni, da sami začrtajo svoj novi red. Obširna razprava, ki je sledila, je sprožila številne zamisli in vrednote, ki so kasneje postale temelj novega poveljnega sveta.

Za razliko od prve svetovne vojne, ko so se lotili načrtovanja povsem na koncu vojne (npr. še poleti 1918 uničenje habsburške monarhije ni v ospredju), je bilo tokrat drugače. Do začetkov načrtovanja poveljne ureditve je prišlo v že zelo zgodnji fazi vojne, ko je bila Velika Britanija še v globoki defenzivi in je bilo mnogo parametrov še nejasnih.

V sklopu načrtovanja poveljne ureditve Evrope se je kazala želja po omejitvi nacionalne suverenosti. V vojni, ki so jo pripisovali rakavemu razraščanju

¹⁴ Zanimivo, da je tudi v sklopu nacističnega "novega reda" v času 2. svetovne vojne prišlo do poskusa oblikovanja podobne zveze, ki naj bi bila uperjena predvsem proti Horthyjevi Madžarski. Sestavljale naj bi jo Romunija, Slovaška in Neodvisna država Hrvaška. Do uresničitve te zamisli pa ni prišlo predvsem zaradi nasprotovanja fašistične Italije.

tekmovanja med državami, se je zdela privlačnejša zamisel, da bi lažje dosegli mednarodno skladnost s pomočjo federacije, kateri bi države predale nekaj svoje oblasti in s tem del suverenosti. Priljubljenost federalizma je dosegla stanje vročice v prvi polovici leta 1940 s pravim izbruhom najrazličnejših federalističnih blokovskih načrtov.

Kljub mnogim ugibanjem o načinu razdelitve evropske celine je federativno načelo le počasi izgubljal svoj mik ter je ostalo značilnost uradnega in neuradnega načrtovanja o prihodnosti Evrope. Pri tem se je kot ključni problem postavljalo vprašanje, kako dolgoročno zaustaviti Nemčijo in hkrati ozdraviti "bolno srce" sodobne Evrope, kot je Hugh Seton Watson naslovil svojo knjigo o problemu Srednje Evrope.¹⁵

Pri razreševanju tega vprašanja je dolgoročno načrtovanje v Veliki Britaniji in ZDA privedlo do pretežne prevlade revizionističnih pogledov na habsburško monarhijo in vlogo nacionalizma v bodočnosti Podonavja. Po daljših pripravah je bil oktobra 1941 britanskemu zunanjemu ministrstvu predstavljen Toynbeejev dokument o Srednji Evropi, kjer je bilo največ prostora posvečenega reviziji gledanja na nacionalne države po letu 1918. Ugledni britanski specialist za srednjo in vzhodno Evropo Arnold Toynbee je menil, da se je v Podonavju nacionalni princip izkazal za neuspešnega, ker so ljudje preveč etnično in versko prepleteni. Ocenil je, da je bila 1919 storjena napaka, ker se je zahodna nacionalna ideja uresničevala v popolnoma drugačnih okoliščinah. Liga narodov kot meddržavna organizacija je bila neprimerna za reševanja, pričakovano sodelovanje med državami na ekonomski in politični podlagi se ni uresničilo. Ekonomsko zблиževanje bi bilo lahko izhodišče za izboljšanje razmer v regiji, vendar so meddržavni spori privedli do tega, nadaljuje dokument, da je v tridesetih letih Nemčija prodrla v Srednjo Evropo najprej gospodarsko, nato pa politično in vojaško. Na podlagi historičnega revizionizma so v dokumentu prišli do sklepa, da predstavljajo ustavne strukture izpred 1918 najprimernejšo obliko, vendar tokrat brez habsburške dinastije. V študiji predlagano podonavsko federacijo bi ekonomsko in diplomatsko podprle zahodne sile. Federalne ustanove bi kombinirali z lokalno in kulturno avtonomijo in bi sestavljale široko, tolerantno državo. Ta tvorba bi bila sposobna ekonomskega preživetja in bi se lahko uspešno upirala ponovni nemški agresiji.¹⁶

Vrednotenje Avstro-Ogrske s strani ljudi, ki so jo leta 1918 pomagali rušiti, je bilo torej sedaj bolj pozitivno. Ta sprememba, razširjena tudi med delom poznavalcev, ki so izhajali iz tega prostora, pa je deloma nastala tudi pod čustvenim vtisom nemške agresije. Tako npr. je bilo v dokumentu zabeleženo: "Potrebovali smo kataklizmo te vojne, da so se evropski javnosti odprle oči in privedle do mnenja, da je potrebna podonavska enotnost."

Ta čustvena obarvanost, sprva je bila v igri celo obnovitev habsburške monarhije,¹⁷ je bila posledica tedanjega razočaranja nad lahkotnostjo nemškega prodora v Srednjo Evropo, bolj malo pa je upoštevala tudi odgovornost zahodnih sil, ki so se nacistični ekspanziji odločneje uprle šele po razkosanju Češko-Slovaške.

¹⁵ Hugh Seton Watson: *The "Sick Heart" of Modern Europe : the Problem of the Danubian Lands*. Seattle 1975.

¹⁶ Robert H. Keyserlingk: *Austria in World War II : an Anglo-American Dilemma*. Kingston in Montreal 1988, str. 98 (dalje Keyserlingk, *Austria in World War II*).

¹⁷ Šele na odločno nasprotovanje češkoslovaških in poljskih politikov v emigraciji so se Britanci odpovedali zamislim o obnovitvi habsburške monarhije.

Dokument tudi ne vsebuje možnih špekulacij o vlogi SZ, ker se je ta tedaj borila za preživetje, hkrati pa kaže, da je večina zamisli nastajala še v času pakta Hitler-Stalin, saj naj bi se tvorba upirala tudi sovjetskim pritiskom. Tudi tekmovanje z nacistično Novo Evropo (npr. izraz Evropska gospodarska skupnost je prvi uporabil nemški minister Walter Funk) po napadu na SZ ni bilo več toliko v ospredju, ker se je nacistična propaganda usmerila v prikazovanje vojne kot križarskega pohoda proti boljševizmu.

Kljub temu sta omenjeno zamisel tedaj podprla tudi Churchill in britansko zunanje ministrstvo, tako da so začeli načrte postopoma dopolnjevati. Poleti 1943 je zunanje ministrstvo priporočilo vojnemu kabinetu multinacionalni podonavski koncept kot najbolj primerno rešitev problemov te regije. Vojni kabinet je federalni koncept posvojil kot cilj in ga vključil v vladno politiko, vendar sprva še neformalno. Bilo je namreč vse preveč neznank, zato naj podrobnosti še ne bi obdelovali. Ni bilo namreč še znano, ali se bodo z njim strinjali Poljaki, ČSR in SZ.¹⁸

Dejansko se je izkazalo, da so do tega projekta Sovjeti zelo zadržani oziroma da mu celo nasprotujejo, pri čemer je bilo posebej pomembno, da so se leta 1942 v prijateljskih pogodbah zahodni zavezniki obvezali, da ne bodo podpirali nobenih povezav brez pristanka SZ. S sovjetsko zasedbo Srednje Evrope, razen Avstrije, je bilo po vojni to vprašanje tako ali tako "rešeno". To pa ni bil edini razlog za opustitev teh načrtov.

Ugovarjali so namreč tudi predstavniki zainteresiranih držav, ker je federalizem počasi izgubljal svojo privlačnost znotraj njihovih vlad. Posledica nacističnega hegemonističnega koncepta je bila tudi izrazito antiintegralističen odziv, ki ni bil naklonjen blokovskim in federalističnim konceptom, čeprav se je med evropskimi odporničskimi gibanji pojavila množica različnih (kon)federalističnih konceptov.¹⁹ Vojna je namreč močno okrepila nacionalizem in po njej se je pojavila velika želja po nacionalni državnosti. Pa tudi srednjeevropske države, ki so med vojno, ki je bila dotlej najstrašnejša v vsej človeški zgodovini, stale na nasprotnih straneh, vsekakor niso mogle kazati prevelike želje po povezovanju.

Če povzamemo, lahko rečemo, da je vojna sicer vzpodbudila federalizem, toda dejansko okrepila nacionalizem. Po Marku Mazowerju je šele po 2. svetovni vojni, z izgonom etničnih manjšin (Nemci, deloma tudi Madžari), ki so ga podprli tudi Britanci, v nasprotju s prvotnimi načrti, prišlo v Srednji Evropi do nastanka pravih nacionalnih držav v zahodnoevropskem smislu. Te naj bi po zamrtju konfederalne ideje postale temelj stabilnosti.²⁰

Posledica takega razvoja je bila, da v nasprotju s prvo svetovno vojno, ko se je Evropa v državnem pogledu oblikovala povsem na novo, ni bilo po 2. svetovni vojni nikakršnih sprememb, še meje so bile spremenjene le v povezavi s sovjetsko razširitvijo. Pri tem velja omeniti, da je bila praktično edina izjema sprememba jugoslovansko-italijanske meje.

Razvoj dogodkov po 2. svetovni vojni je šel v vseh pogledih ravno v nasprotni smeri od prvotnih namer zahodnih zaveznikov v srednjeevropskem prostoru.

¹⁸ Keyserlingk, *Austria in World War II*, str. 157.

¹⁹ Walter Lipgens: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945*. München 1968.

²⁰ Mazower, *Temna celina*, str. 227-233.

Začasni zaton ideje o srednjeevropskem povezovanju pa torej ni bil le rezultat sovjetske nadvlade v tem prostoru, temveč tudi posledica splošnega pomanjkanja interesa za tovrstne povezave med samimi narodi Srednje Evrope.

III.

Slovenci so bili po prvi svetovni vojni, ko je bilo narodno ozemlje razkosano med štiri države, sicer nezadovoljni z versajsko ureditvijo, vendar se v veliki večini niso zavzemali za njeno radikalno preureditev, temveč le za priključitev delov narodnega ozemlja k matici. Ideal velike večine slovenskih političnih subjektov med obema svetovnima vojnama je bila Zedinjena Slovenija v okviru jugoslovanske države. Na podlagi takih izhodišč so prihajali v poštev zgolj integracijski načrti, ki so temeljili na povezovanju obstoječih držav in so zajemali Jugoslavijo kot celoto. Po drugi strani pa tudi slovenski vpliv na jugoslovansko zunanjo politiko ni bil tolikšen, da bi lahko bistveno vplivali na odločitve jugoslovanske države, to je bilo bolj ali manj pridržano kraljevemu dvoru. Zato so se v času med obema vojnama slovenski politiki ukvarjali predvsem s položajem Slovenije v jugoslovanski državi ter s slovenskimi manjšinami v sosednjih državah.

Zato lahko za ta čas izpostavimo morda le to, da je na prvem kongresu panevropske unije na Dunaju sodelovala tudi slovenska delegacija na čelu z Antonom Korošcem, med udeleženci pa sta bila tudi Engelbert Besednjak in Andrej Gosar. V okviru društva Panevropska unija v Kraljevini Jugoslaviji je deloval tudi ljubljanski odbor, katerega predsednik je bil Gosar, glavni tajnik pa liberalec Ferdinand Majaron.²¹ To kaže, da je bila panevropska ideja razširjena tudi v Sloveniji in to na nadstrankarski ravni. Pozabiti pa ne gre tudi na zamisel komunista Dragotina Gustinčiča iz dvajsetih let o Podonavsko balkanski federaciji, na kratko imenovani Sudoba (Sudeti, Donava, Balkan) in njegovo nekaj kasnejše ogrevanje za centralno-evropsko federacijo v sklopu bodočih socialističnih federacij, ki ga je podkrepil z retoričnim vprašanjem, "zakaj bi morali biti rajši v skupni državi s Srbijo, Bosno in Hercegovino, Črno Goro, Makedonijo, Bolgarijo, Grčijo in Romunijo, kakor pa z Avstrijo, Ogrsko, Češko, Moravsko".²²

Ob začetku 2. svetovne vojne so se Slovenci znašli v zelo neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov, v notranji politiki pa so bili po sporazumu Cvetković-Maček potisnjeni na obrobje. Tako vodilnim slovenskim politikom, predvsem Korošču, ni ostajalo dosti manevrskega prostora pri opredelitvi svoje politike. Zato so po izbruhu 2. svetovne vojne še vedno vztrajali pri jugoslovanskem državnem okviru kot najboljši rešitvi za Slovence. V mednarodnem pogledu je bil glavni cilj Jugoslavijo čimdlje obdržati zunaj vojaškega spopada.²³ Po zasedbi in razkosanju sta se, kljub temu da sta se med seboj tudi spopadala dva nasprotna tabora, med

²¹ Panevropa : statut Panevropske unije u Kraljevini Jugoslaviji. Beograd 1930.

²² Jurij Perovšek: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. V: Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 131-132.

²³ Bojan Godeša: Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 96.

njima sčasoma izoblikovala precej podobna nacionalna programa. Ta je bila Zedinjena Slovenija v federativno urejeni in razširjeni jugoslovanski državi.

Velja, da se možnosti za korenitejšo spreminjanje meja in državnih okvirov največkrat ponujajo le ob večjih mednarodnih prelomnicah. Tako se je po anšlusu in nato začetku 2. svetovne vojne ponovno odprlo vprašanje preureditve evropskega in še posebej srednjeevropskega prostora. V tem času so se pojavili najrazličnejši politični načrti o povojni preureditvi Evrope in v nekaterih ni bil več predviden obstoj jugoslovanske države. V ta nemirni čas sodi tudi Kocbekov članek Srednja Evropa v reviji Dejanje, v katerem sicer ne predlaga konkretnih načrtov o rešitvi tega vprašanja, temveč ugotavlja, da je ključ ureditve bodočega ravnovesja in miru prvenstveno v umiritvi, ureditvi in povezavi Srednje Evrope oziroma njenih narodov ter držav.²⁴

Ob teh Kocbekovih načelnih ugotovitvah se je postavljalo temeljno vprašanje, v kakšni obliki in na kakšen način najti primerno rešitev za Slovence v primeru uresničitve teh predlogov. Na podlagi kroženja tovrstnih vesti v mednarodni javnosti se je v tistem času v Sloveniji ustvaril vtis, kot se je izrazil Korošec, "da bomo morali nazaj v Avstrijo".²⁵ Zato je časnik "Slovenec" aprila 1940 zapisal, da "moramo odločno poudariti, da slovensko področje niti celotno niti deloma ne spada in ne sme nikdar priti v kakršnokoli Avstrijo".²⁶ To je bilo temeljno izhodišče. Nato pa so kljub trditvam, da "Slovenci spadamo samo v Jugoslavijo", poskušali najti primerno rešitev za Slovence v primeru uresničitve teh načrtov. Pri tem je Korošec izhajal iz ocene, da "ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morejo dati le tisti, ki ga imajo, - to smo mi, Slovenci". Tako se je kot protiutež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope pojavila ideja, po kateri bi nastala v zaledju Trsta samostojna državna tvorba, ki bi poleg celotnega slovenskega etničnega ozemlja zajemala tudi celotno Istro ter Reko in segala tudi na Koroško. Predstavljala naj bi gospodarsko-prometno in kulturno vez med zahodno, srednjo, vzhodno Evropo in Balkanom. Bila naj bi pod mednarodnim nadzorom z zajamčeno nevtralnostjo. V praksi naj bi to pomenilo britanski nadzor, saj se je pričakovalo, da bo po koncu vojne Britanija najmočnejša evropska sila.

Po vojni so se v času reševanja tržaškega vprašanja tega načrta oprijeli tudi v Akcijskem odboru za zedinjeno in suvereno slovensko državo, ki so ga vodili "stražarji". Načrt so prilagodili novim razmeram. Čeprav bi bili v tej državi Slovenci v večini, bi bilo zajetih tudi precej Nemcev, Italijanov ter Hrvatov. Ti zaradi svoje številčnosti ne bi imeli položaja nacionalne manjšine, zato naj bi bila država organizirana po konfederalno kantonalnem švicarskem zgledu. Zaradi njene lege naj bi bil poudarjen predvsem njen gospodarsko-prometni pomen ter zaradi njene večnarodne sestave multikulturni značaj. Odločili so se, da jo poimenujejo Ilirija,²⁷

²⁴ Peter Vodopivec: O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. V: Glasnik Slovenske matice, 1990, št. 1-2, str. 60-62.

²⁵ Bojan Godeša: Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 112.

²⁶ Slovenec, 6. 4. 1940. Slovenci spadamo samo v Jugoslavijo (Naša pripomba k debati o zemljevidu o "srečnejši Evropi").

²⁷ V emigraciji je v začetku sedemdesetih let 20. stoletja zagovarjal ustanovitev Ilirije v Venezueli živeči bivši urednik časnika Slovenec Lojze Ilija, pri čemer pa ni bil seznanjen z gornjim načrtom in je predvidel pod tem imenom ustanovitev skupne slovensko-hrvaške države (Lojze Ilija: Ilirija oživljena. V: Slovenska država, november-december 1972, št. 11-12, str. 4).

po zgledu na Ilirske province. Toda tega niso storili zato, ker bi obsegala isto ozemlje, temveč ker so trdili, da so bili z Napoleonovo kratkotrajno tvorbo zadovoljni vsi narodi, ki so v njej živeli, to je Slovenci, Hrvati, Nemci in Italijani.²⁸

Drugi slovenski srednjeevropski predlog je pripravil Lambert Ehrlich. Zajet je bil v posebni študiji Slovenski problem, ki jo je novembra 1941 po tajnih kanalih poslal v London, da se predstavi merodajnim dejavnikom. Osrednjo vlogo v tej študiji je imel njegov predlog o zvezi severno in južnoslovanskih držav Poljske, Češke, Slovaške, Slovenije, Hrvatske, Srbije in Bolgarije, kjer bi imela vsaka enota zajamčeno lastno državnost. Kasneje se je te zamisli oprijel naziv Intermarij, čeprav je Ehrlich uporabljal izraz "vmesnoevropska" unija. Ta konfederacija naj bi vmesno Evropo med Baltikom, Jadranom in Egejem za vselej obvarovala germanske nevarnosti in rešila gospodarski problem Srednje Evrope. Ehrlich je še predlagal, da bi bil najprimernejši sedež te konfederacije v Sloveniji.²⁹

Srednjeevropska predloga se razlikujeta v več vidikih. Tako je bil načrt, ki je bil zasnovan v vodstvu SLS, vedno mišljen zgolj kot zasilna različica v primeru, če ne bi prišlo do obnovitve Jugoslavije, ki je za SLS ostajala glavni narodnopolitični cilj. Ehrlich pa je razumel Intermarij kot najustreznejšo rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja. Obenem je bila Ehrlichova zamisel velikopoteznejša, saj je zajemala celotno srednjeevropsko problematiko, medtem ko je bila rezervna inačica SLS v tem pogledu skromnejša in omejena zgolj na slovenski vidik. Po drugi strani pa je bila mednarodna javnost z načrtom SLS na različne načine seznanjena,³⁰ kar mu je dajalo določeno težo tudi v diplomatskih odnosih,³¹ medtem ko je Ehrlichov predlog ostal v "predalu", čeprav je bil razposlan različnim ustanovam v ZDA in Veliki Britaniji.³²

Glede na to da je bil načrt, ki ga je zasnovalo vodstvo SLS, ne le bolj pomemben, temveč tudi bolj prilagojen tedanjemu zahodnoevropskemu razmišljanju o srednjeevropski tematiki, se bom v analizi osredotočil predvsem nanj.

Kljub naštetim razlikam lahko v obeh srednjeevropskih zamislih razpoznamo skupne značilnosti, ki jih je mogoče strniti v temeljni problem slovenskega srednjeevropskega odnosa v tistem času, to je v soodvisnem trikotniku, ki ga opredeljujejo pojmi Slovenija- Avstrija-Trst.

Prepletenost teh ključnih elementov je razpoznavna že v razmišljanjih, ki so predstavljala izhodišče za oblikovanje srednjeevropskega načrta v vrstah SLS. Pri njegovi zasnovi so se oprli na predloge, ki so se oblikovali že pred razpadom habsburške monarhije. Tako je britanski zgodovinar Arnold Toynbee leta 1915 v delu *Nationality & The War*, potem ko je razmišljal o usodi Trsta po preureditvi habsburške monarhije, predvidel tudi možnost ustanovitve neodvisne slovenske države s Trstom, katere porok bo Evropa.³³ Zato so omenjeno zamisel v SLS

²⁸ Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), Rupnikov proces, fasc. 80-6/V, Miha Krek, *The Future of the Littoral*, a.e. 4579-4593.

²⁹ Bojan Godeša: Ehrlich in zasnova slovenske države. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje 2002, str. 302-308 (dalje Godeša, Ehrlich in zasnova slovenske države).

³⁰ Bojan Godeša: *New York Times* o načrtih za samostojno slovensko državo med 2. svetovno vojno. V: Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 1045-1050.

³¹ Antonio Giulio M. de Robertis: *La frontiera orientale italiana nella diplomazia della seconda guerra mondiale*. Napoli 1981, str. 65-70.

³² Podrobneje Godeša, Ehrlich in zasnova slovenske države, str. 279-302.

³³ Uroš Lipušček: *Ave Wilson : ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919-1920*. Ljubljana

večkrat tudi imenovali kar "angleški" načrt, čeprav naj bi že Giuseppe Mazzini predvidel, da bi ozemlje v zaledju Trsta postalo nova Švica.³⁴ Morda pod vplivom tudi v ZDA znanega Toynbeeja so se v ameriški administraciji po prvi svetovni vojni v času priprav na mirovno konferenco pojavile zamisli o samostojni Sloveniji s Trstom kot možni rešitvi tržaškega zapleta. Med 2. svetovno je tudi (tedaj že bivši) ameriški predsednik Herbert Hoover (skupaj z E. Gibsonom) v knjigi *The problem of the Lasting Peace* predvidel, da bodo Slovenci zahtevali ustanovitev samostojne države. Kljub temu pa je Toynbee ugotavljal, da neodvisna slovenska država ne bi bila najbolj zaželena, ker so majhne države, ki ležijo na pomembnih gospodarskih in strateških točkah, preveč ranljive in težko branijo svojo neodvisnost.

Podobno so ugotavljali tudi v ZDA in je bilo pred razpadom habsburške monarhije večinsko mnenje takim predlogom nenaklonjeno. Prevladujoče je bilo stališče, ki ga je avstrijski cesar Karel I. izrazil v pogovoru z zastopniki Nemcev iz slovenskih dežel 25. maja 1918, ko je "poudaril nerazdeljivost kronovin in zagotovil, da bo pot do Jadranskega morja zagotovljena, tako da se slovenske dežele ne bodo priključile jugoslovanski državi, in obljubil je, da bo vlada ostro nastopila proti agitaciji za odcepitev slovenskega ozemlja".³⁵ Toda tako mnenje ni bilo prisotno le v avstrijsko-nemških krogih. Tako se je že pred prvo svetovno vojno v dopisovanju med Robertom Williamom Seton Watsonom, ki je veljal za največjega britanskega poznavalca habsburške monarhije, in hrvaškim politikom Josipom Smodlako izpostavilo stališče, da bi lahko "povsem avtonomno srbsko-hrvaško državo", ki bi bila le v personalno-dinastični uniji z drugimi habsburškimi deželami, brez večjih težav ustanovili le, če bi Slovenci in zahodna Istra s Trstom ostali zunaj njenih meja zaradi strateških in zemljepisnih razlogov. Tržaško in puljsko pristanišče bi morala še naprej pripadati Avstriji, Slovenci pa naj bi v zahodni avstrijski polovici, omejeni na habsburške dedne in češke dežele in preoblikovani po švicarskem vzoru, dobili narodno avtonomijo.³⁶ Tako stališče je nato Seton Watson zagovarjal tudi v leta 1911 izdani knjigi *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, ki je zelo odmevala v srednjeevropskem prostoru in je bila prevedena leta 1913 (izšla v Berlinu) tudi v nemščino.

Bistvo oživitve Toynbeejeve zamisli, z dodelavo prilagojeno novim razmeram, ki je predvidevala samostojno državo v zaledju Trsta je bilo v ločitvi slovenskega ozemlja od državne povezave z Avstrijo, če jugoslovanska država ne bi bila obnovljena oziroma preprečiti, da bi deli slovenskega ozemlja (Primorska s Trstom) prišli v okvir avstrijske države. Prav v odnosu do Avstrije se je kazala temeljna razlika med zahodnoevropskimi in slovenskimi pričakovanji glede srednjeevropskih povezav. V očeh SLS in nasploh slovenske protirevolucije je tedaj Avstrija predstavljala zgolj predstražo nemške ekspanzije v Podonavje. Za tako razmišljanje je značilno poročilo Slovenske zaveze konec aprila 1943, kjer je bilo zapisano, da so možne sicer različne rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, "le pod Nemčijo ali Italijo nihče ne bi hotel in tudi Avstrije nihče ne mara", ker so

2003, str. 151-152.

³⁴ France Kremžar: Jugoslavija v preteklosti in prihodnosti. V: Zbornik svobodne Slovenije 1955, str. 81-82.

³⁵ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, str. 177.

³⁶ Peter Vodopivec: Od Habsburžanov h Karadjordjevičem. V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana 2000, str. 3-4.

"Avstrijci eksponenti najbolj divjega nemštva in so bili Avstrijci, ki so najhuje morili in še more naš slovenski živelj. Tudi mala Avstrija nam je bila prav tako krivična kot monarhija."³⁷ Tako je Miha Krek v svojih govorih pogosto dajal protihabsburške izjave. Ob novici, da je Oton Habsburški poskušal ustanoviti Avstrijski bataljon iz pripadnikov narodov bivše habsburške monarhije živečih v ZDA,³⁸ je protestiral Louis Adamič celo pri ameriškem predsedniku Franklinu Rooseveltu. Čeprav so v Slovenski zavezi ocenjevali, da nevarnost habsburške restavracije ni realna, pa je v anglosaksonskem svetu prevladovalo prepričanje, da je prav podonavna federacija, kjer bi imela Avstrija vodilno vlogo, jez proti nemškemu prodoru v Srednjo Evropo. Tako stališče zahoda se je zrcalilo tudi v medvojnem obravnavanju avstrijskega vprašanja. Jasno je bilo, da anšlus ne sme obveljati, toda skoraj nihče ni verjel, da lahko Avstrija preživi kot neodvisna država in je niso nameravali obnoviti v taki obliki. Zavezniški načrti z Avstrijo so bili vseskozi ločeni od nemškega problema in povezani z bodočnostjo Podonavja. Avstrijo so razumeli kot ključ tega prostora in tudi še po moskovski deklaraciji niso preklicali predhodnih načrtov z našo severno sosedo. Šele zaradi spleta okoliščin proti koncu vojne in tudi še po njej se je med zahodnimi zavezniki, ker je Avstrija dobila vlogo tampona, utrdilo prepričanje o potrebi vzpostavitve neodvisne avstrijske države.³⁹ Zavedajoč se te zahodne naklonjenosti do Avstrije, v skladu z narodnopolitičnim ciljem (Zedinjena Slovenija), so poskušali v SLS izpostaviti pomembnost slovenskega ozemlja v povezavi s Trstom, ki naj bi znova postal srednjeevropsko okno v svet. To srednjeevropsko vlogo Trsta, ki je bila v britanskih očeh v času načrtovanja Podonavske federacije zelo pomembna, so nekateri razumeli celo na tak način, da bomo Slovenci lažje prišli do Trsta v srednjeevropski kombinaciji kot pa v Jugoslaviji.

Načrt SLS, ki je bil vezan na celoten kompleks anglosaksonskih načrtov o srednjeevropskih povezavah, razumljivo, tudi ni mogel imeti drugačne usode, odrišen je bil na rob in prepuščen pozabi.

Pri tem poskusu umestitve slovenskega vprašanja v tedanja razmišljanja o povojni evropski in še posebej srednjeevropski ureditvi lahko ugotovimo, da so bili snovalci načrta dovolj dobro poučeni s temeljnimi premisami predvidenega povojnega reda, ki so se oblikovale v kabinetih zahodnih ustanov. Hiter odziv na zahodne zamisli po eni strani kaže na razumevanje problemov tega prostora, po drugi pa lahko razberemo težnjo po prilagoditvi slovenske problematike splošnim evropskim trendom tako, da temeljni nacionalni interes, ki je slejkoprej bil Zedinjena Slovenija poskušajo ohraniti nedotaknjen.

Vprašanje reševanja bodočega državnopravnega okvira Slovenije, ki se je postavljalo med 2. svetovno vojno v sklopu celotnega dogajanja, v pretežni meri ni

³⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond Osebna zbirka Izidorja Cankarja (AS 1660), f. 8. Zanimivo, da je slovensko komunistično vodstvo gledalo nekoliko drugače na avstrijsko vprašanje. Tako je Edvard Kardelj po moskovski konferenci oktobra 1943 obnove avstrijske države ocenil kot pozitivno, četudi bo ta kapitalistična. Menil je, da je bistveno z Avstrijo vzpostaviti take odnose, da je ne bo mogoče izrabiti za velikonemške cilje in kot odsokočno desko proti Sloveniji oziroma Jugoslaviji (Janko Pleterški: Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člen 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. V: Avstrija in njeni Slovenci 1945-1976. Ljubljana 2000, str. 19-20).

³⁸ Oton Habsburški je kasneje sicer trdil, da to ni bila njegova, temveč ameriška ideja (Stephan Baier-Eva Demmerle: Otto von Habsburg : die autorisierte Biographie. Dunaj 2002, str. 160-164).

³⁹ Keyserlingk, Austria in World war II, str. 8-9.

predstavljalo osrednjega problema tedanje dobe. Zasenčila so ga, seveda poleg najbolj primarnega cilja, to je zmage protihitlerjevske koalicije in z njo povezane osvoboditve izpod okupatorske oblasti, predvsem prizadevanja za spremembo zahodne in severne meje. Kljub temu lahko ugotovimo, da je v nekaterih obdobjih vendarle obstajala določena negotovost v zvezi z obnovo Jugoslavije, ki je na površje naplavila tudi alternativne srednjeevropske načrte za ureditev državno-pravnega okvira Slovenije. V tedanjem kontekstu so bile te zamisli dejansko precej bolj aktualne kot se morda zdi iz današnje perspektive. Za uravnoteženo umestitev v tedanje dogajanje kljub temu ne gre spregledati dejstva, da je bil srednjeevropski načrt vedno mišljen le kot alternativa in je jugoslovanski državni okvir ostajal temeljna usmeritev v slovenski politiki. Njihov tedanji pomen zamegljuje predvsem dejstvo, da je šel kasnejši razvoj dogodkov v povsem drugo smer, pa naj si bo to glede usode zahodnih načrtov o Srednji Evropi, kot tudi dejstva, da so nosilci tovrstnih slovenskih predlogov izgubili možnost zastopati slovenske interese pred mednarodno javnostjo.

To vlogo je namreč prevzelo slovensko oziroma jugoslovansko partizansko gibanje, ki pa je takšne načrte seveda odločno odklanjalo, čeprav so se, ko še ni bilo mednarodno priznано, pojavljale nekatere nejasnosti v zvezi s stališčem Komunistične partije Slovenije (KPS) do državno-pravnega položaja Slovenije, ker se do tega vprašanja do prvega zasedanja Avnoja v Bihaču konec novembra 1942 še ni dokončno opredelila. Decembra 1942 pa je bilo na seji centralnega komiteja KPS sprejeto jasno stališče, da "KP ni za nekakšno "srednjeevropsko republiko", ampak za bratstvo in slogo jugoslovanskih narodov, za novo, na osnovi samoodločbe zgrajeno Jugoslavijo".⁴⁰ S tako odločitvijo so zavrnilo govornice, ki so se v tem času med nasprotniki partizanskega gibanja pogosto pojavljale, da je "KP za srednjeevropsko republiko z Nemci in Italijani, v kateri se bo slovenski narod utopil". S tem v zvezi je zanimivo razmišljanje zgodovinarja Frana Zwittera z začetka leta 1942 v razpravi Zunanjepolitična orientacija Slovencev: "A tudi v primeru, da bo prišlo do radikalne revolucije, moramo zlasti v Nemčiji računati s poskusom nacionalistične reakcije ali vsaj prikritega usvajanja nacionalističnih tendenc. Pri nas tega problema pač ne bo več in bi nas utegnile ogroziti le nacionalistične tendence naših sosedov. Zato bi se morali tudi v socialistični Evropi izogibati srednjeevropskim in podonavskim koncepcijam in bi slovansko-vzhodnoevropska enota tudi v njej ne izgubila svoje aktualnosti."⁴¹ V kolikšni meri so bile take srednjeevropske pobude, ki so bile povezane s pričakovanjem izbruha revolucije v Nemčiji med slovenskimi komunisti v času do dokončne odločitve za jugoslovanski državni okvir zares aktualne, je zaradi skromnega števila neposrednih virov težko natančno presoditi.

V celoti gledano, med Slovenci v času 2. svetovne vojne ne moremo govoriti o posebej razviti potrebi za povojno povezovanje v srednjeevropskem prostoru. Na podlagi predhodnih zgodovinskih izkušenj ter dejstva, da so prav iz tega prostora prihajali napadalci, to v tistem času niti ni bilo tako nenavadno in je pojem Srednje Evrope v določenem kontekstu lahko imel celo negativen prizvok.

⁴⁰ Jesen 1942 : Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. št. 207, str. 558, Poročilo Edvarda Kardelja 14. 12. 1942 Josipu Brozu Titu.

⁴¹ Fran Zwitter: Zunanjepolitična orientacija Slovencev. V: Slovenski zbornik 1942. Ljubljana 1945, str. 30.

Bojan Godeša

THE PROJECTS FOR CENTRAL EUROPEAN INTEGRATION BETWEEN 1918 AND 1945
AND THE SLOVENES

S u m m a r y

After the First World War, in accordance with the Versailles project of the reshaping of Europe, new national states emerged in the lands between Germany and the Soviet Union. These were modelled on the French national state and characterised by centralism, unitarianism and statism. However, the principle of a national state which substituted the supranationalist, universalist model of the disintegrated multiethnic Habsburg Empire did not resolve the Central European problems. With many being aware of the need for cooperation in Central Europe, a whole series of different projects for Central European integration emerged between the two world wars, but they never materialised. Whilst the majority of the Central European leaders saw their ideal in good relations between neighbouring countries, the most they could envisage in terms of association were partial alliances modelled on the Little Entente.

When the Second World War broke out, the realisation crystallised in Western Europe that a new value system had to be built on the ruins and mistakes of the Versailles order, which would provide a basis for a post-war reshaping of Europe.

In 1941, in the light of historical revisionism, experts in Great Britain assessed that a Danube federation, based on the pre-1918 constitutional structure, provided the most suitable solution to the Central European question. However, due to the opposition from the Soviet Union and the leaders of the states which succeeded the Habsburg Empire (the Poles and the Czechs, in particular, but also the Slovenes) these ideas never became prominent in the political deliberations on the Central European question.

Except for the participation in the Paneuropean Movement of Count Coudenhove-Kalergi and the idea of a Danube-Balkan federation (Sudoba) by the communist Dragotin Gustinčič, no projects on the Central European associations with Slovenia as a separate entity can be found among the Slovenes before the beginning of the Second World War. In response to the Western European projects of founding a Danube federation, in which the central role would be played by Austria, two Central European proposals emerged in the Slovene Catholic camp, with a view to resolving the Slovene national question. The Slovene People's Party leadership supported the so-called "British" project, whilst Lambert Ehrlich, a priest and the leader of the *Straža* (Sentinel) student organisation, promoted that of *Intermarium*. On the basis of Toynbee's idea from 1915, and as a counter-balance to the Austrian role in a possible new European order, a project of founding an autonomous Slovene state in the hinterlands of Trieste emerged. Apart from the Slovene ethnic territory this state would encompass the whole of Istria, as far as the *Alti Tauri*. It would act as an economic, transportational and cultural link between Western, Central and Eastern Europe and the Balkans, under international supervision and with guaranteed neutrality. Ehrlich's proposal, on the other hand, envisaged a confederation between the northern and southern Slavic states: Poland, Bohemia, Slovakia, Slovenia, Croatia, Serbia and Bulgaria, which would link the lands between the Baltic, Adriatic, and Aegean seas.

Although the two Slovene projects played a certain role when they first emerged, they became irrelevant after the Second World War, along with other western European projects for the reshaping of Central Europe which failed to materialise.

Throughout this period, the main objective of Slovene politicians was a united Slovenia (*Zedinjena Slovenija*) within a federal Yugoslav state. On the whole, one can therefore hardly speak about a particularly strong interest among Slovenes in international association on the Central European territory, in the period between 1918 and 1945. For the Slovenes, considering their historical experience and the fact that, previously, aggressors came from this very area, the concept of Central Europe even had a negative note.

1.01
191.2)"175/1941"
Prejeto 6. 2. 2003

UDK

339.9(4-

Žarko Lazarevič*

Srednjeevropski gospodarski prostor do druge svetovne vojne**

IZVLEČEK

V razpravi je na pregleden način predstavljeno oblikovanje in delovanje srednjeevropskega gospodarskega prostora do druge svetovne vojne, na primeru Habsburške monarhije in njenih naslednic. Avtor ugotavlja, da se je znotraj monarhije z desetletji integracijskih procesov izoblikoval enoten prostor, kjer je bil prst pretok blaga, kapitala in ljudi. Znotraj monarhije je samodejno prihajalo do delitve dela, zahodne pokrajine so prednjačile v industrijskih panogah, vzhodni del države je večji del dohodka dosegal v agrarnih dejavnostih. Dopolnjujoča struktura je kljub razpadu države po prvi svetovni vojni še vedno določala gospodarske in trgovinske tokove, resda na znatno nižji ravni, in to kljub prevladujočemu ekonomskemu nacionalizmu v državah naslednicah. Pravo prelomnico je pomenila velika gospodarska kriza v tridesetih letih, ko so se srednjeevropske države zaprle vase, vsaka zase so skušale najti izhod iz krize s krepitevijo protekcionizma. Takrat je tudi prišlo do preusmeritve ekonomskih tokov. Glavnino zunanje trgovine so srednjeevropske države opravile z Nemčijo.

Ključne besede: Srednja Evropa, gospodarstvo, gospodarsko sodelovanje, Habsburška monarhija

ABSTRACT

THE CENTRAL EUROPEAN ECONOMIC AREA BEFORE THE SECOND WORLD WAR

The paper synoptically presents the formation and operation of the Central European economic area before the Second World War, in the case of the Habsburg Empire and its successors. The author ascertains that, after decades of integration processes, a uniform space developed within the empire which allowed a free flow of goods, capital and people. Inside the empire, a spontaneous distribution of economic activities took place, with the western parts becoming more advanced in industry than the eastern, which generated most of their income in agriculture. In spite of the disintegration of the empire and the prevalence of economic nationalisms in the successor states, the supplementary structure still determined the economic and commercial trends, although to a considerably lesser degree. A real turning point came with the Great Depression in the 1930s when the Central European states shut themselves in and, each on its own, tried to find the way out of the crisis by strengthening protectionism. That was also the time when the economic trends were redirected. The Central European states effected the bulk of their foreign trade with Germany.

Key words: Central Europe, economy, economic cooperation, Habsburg Empire

---

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: zarko.lazarevic@inz.si

** Razširjeni prispevek podan na okrogli mizi Srednja Evropa, Ljubljana, 17. oktobra 2020.

Definicije srednjeevropskega gospodarskega prostora so različne, kakor je različno tudi pojmovanje Srednje Evrope nasploh. V nadaljevanju bomo pri obravnavi gospodarskih vprašanj ostajali na ravni nekdanje Habsburške monarhije. Gre namreč za prostor, kjer se je ob politični enotnosti izoblikovalo še veliko enotno gospodarsko območje, ki ne samo politično, temveč tudi geografsko ustreza pojmu Srednje Evrope. Ob strani bomo pustili habsburško vlogo in gospodarska prizadevanja v nemškem prostoru, od koder je Avstrijo sistematično in uspešno izrinila Prusija.

Gospodarsko območje Habsburške monarhije je kot enoten prostor nastajalo skozi dolga obdobja, proces integracije je bil težaven in počasen. Začetke nastajanja enotnega gospodarskega prostora lahko umestimo v dobo terezijansko-jožefinskih reform. Z Marijo Terezijo in Jožefom II. se je zgodil premik k izgradnji moderne države in s tem tudi oblikovanja modernega gospodarskega sistema. Začne se doba aktivne gospodarske politike, ki vodi k vzpostavitvi notranjega odprtega trga in prometni integraciji. Mejniki v teh prizadevanjih je bilo leto 1775, ko so odpravili notranje carine med večino habsburških dednih dežel, med katerimi so bile tudi slovenske dežele. Vse skupaj je bilo podpirano še s prizadevanji za prometno integracijo s spodbujanjem gradnje cestnega omrežja, ki naj bi lajšala in omogočala izmenjavo blaga med posameznimi deželami. S povečano gospodarsko izmenjavo naj bi ustvarili enotno območje, namesto dežel, ki zaradi dinastične povezanosti živijo ena ob drugi v eni politični enoti. Stopnja gospodarske integracije med posameznimi deželami je bila namreč precej nizka. Odprava notranjih carin je bila po svoje tudi nuja, nastajajoči industriji je bilo treba namreč zagotoviti zadosti velik notranji trg.¹

Zunaj tega carinskega območja so ostale dežele ogrskega kraljestva; vse do srede 19. stoletja je namreč obstajala ločnica med obema državnima polovicama. Znotraj ogrske polovice pa so medtem potekale enake reforme kot v avstrijskem delu. Tudi v ogrskem delu so težili k sproščanju trgovine z oblikovanjem širšega notranjega trga, kar se je dogajalo v času Jožefa II., kakšno desetletje kasneje za avstrijsko polovico (1784). Navkljub enakim reformam v obeh polovicah pa je bil prehod blaga iz ene polovice v drugo obremenjen z dajatvami. Carinski sistem je bil zelo zapleten, na splošno pa je mogoče reči, da je bil enostranski, saj je bil izvoz na Ogrsko nič ali malo ocarinjen, medtem ko je bil znatno bolj obdavčen prehod agrarnega blaga in surovin iz ogrskih dežel v avstrijske. Ta sistem, ki je začel veljati v času Jožefa II. sredi osemdesetih let 18. stoletja, je z rahlimi dopolnitvami in spremembami obstal vse do srede 19. stoletja. Carine med avstrijskimi in ogrskimi deželami so padle v letih 1850/51,² po velikih in dramatičnih spremembah, ki jih je prineslo leto 1848.

Nove razmere so nastale v letu 1867 z uvedbo dualizma. Z vzpostavitvijo Avstro-Ogrske je bila tudi politično utrjena popolna monetarna in carinska unija dveh držav, kjer je bil prost pretok blaga, kapitala in ljudi.³ Vsaka državna polovica je imela svojo vlado, ki sta bili avtonomni. Navzven je Avstro-Ogrska

¹ David F. Good: Die wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914. Wien: Böhlau, 1986, str. 34-36.

² John Komlos: Die Habsburgermonarchie als Zollunion : Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986, str. 27-28.

³ Peter M. Garber - Michael G. Spencer: The dissolution of the Austro-Hungarian Empire : Lessons for Currency Reform. V: Essays in International finance, No. 191, February, 1994, str. 1-2.

imela skupno trgovinsko, obrambno in zunanjo politiko. Stroške skupnih politik so krili deloma iz carinskih prihodkov in iz kotizacij članic, pri čemer je avstrijski delež (70%) znatno presegal ogrskega (30%). Vedeti je tudi treba, da je bila Avstro-Ogrska pogodbeno skupnost, vsakih deset let so vedno znova obnavljali izhodiščno pogodbo iz leta 1867.

Enotni notranji trg je tako postal temelj, ki sta ga v procesih globlje integracije tega območja nadgrajevala še železniško omrežje in finančni sistem monarhije. Izgradnja prek 40.000 kilometrov železniških prog je bila izjemnega pomena saj je to omrežje povezal izolirana lokalna in regionalna tržišča v enoten notranji trg.⁴ Enako pomembno vlogo je opravljal tudi finančni sistem. Velike bančne delniške družbe so prepredle državo z omrežjem svojih izpostav in podružnic. To finančno omrežje je omogočalo nadregionalno mobilizacijo in pretok kapitala. Značilen je bil tok kapitala od zahoda proti vzhodu, v odvisnosti od integracije posameznega območja v širši prostor in s tem tudi sposobnosti absorpcije kapitala.⁵

Stopnja gospodarske integracije Habsburške monarhije se je z desetletji krepila. Dopolnjujoča struktura industrijskih in agrarnih predelov je pospeševala medsebojno sodelovanje. Monarhija je le majhen del domačega proizvoda (7%) ustvarila v menjava s tujino, v tem je zaostajala za zahodnoevropskimi državami. Znotraj monarhije je samodejno prihajalo do delitve dela, zahodne pokrajine so prednjačile v industrijskih panogah, vzhodni del države je več dohodka dosegal v agrarnih dejavnostih. To je potrjevala struktura medsebojne menjave, ki je slikala tudi podobo medsebojne povezanosti in soodvisnosti ob izteku 19. stoletja. Kar tri četrtine ogrske menjave, v kateri je na izvozni strani prevladovalo agrarno blago, je bilo opravljeno s partnerji iz avstrijske polovice monarhije. Za avstrijsko stran ogrski trg sicer ni imel tako velikega pomena, vendar pa je bil s polovičnim (50%) deležem v skupnem izvozu še kako upoštevanja vreden. Od panoge do panoge so bile velike razlike, izstopala je tekstilna industrija, ki je v ogrsko polovico monarhije prodala na trenutke tudi do dve tretjini svoje proizvodnje.⁶

V času do konca 1. svetovne vojne je bila Habsburška monarhija tudi slovenska država, Franc Jožef slovenski cesar, območje monarhije pa slovenski domači trg. Slovenske dežele so sodile med manj razvite dele avstrijske polovice monarhije, na ravni celotne monarhije pa so dosegale približno povprečno raven ali pa so se uvrščale malo pod njo.⁷ Doseženi slovenski ekonomsko socialni razvoj po prebroditvi kriznih razmer - mislim na potekajoč proces industrializacije, izgradnjo lastnega finančnega sistema, ki je bil z bančnimi delniškimi družbami integriran v nadregionalni trg kapitala, na osnovno prometno in energetska infrastrukturo ter vsaj v osnovi stabiliziran agrarni sektor⁸ - je bil v zadnjih desetletjih 19. stoletja

⁴ Karl Bachinger: *Das Verkehrswesen*. V: Alois Brusatti: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918 : die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973, str. 278-322.

⁵ Good, n.d., str. 91-92; Eduard März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Am Beispiel der k.k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*. Wien: Europa Verlag, 1968.

⁶ Good, n.d., str. 100-101.

⁷ Andrej Pančur: *Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002, št. 2, str. 19-21.

⁸ Žarko Lazarević: *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu : preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju*. V: *Slovenija 1848-1998 : iskanje*

podlaga za nekoliko višjo rast bruto domačega proizvoda v primerjavi z drugimi manj razvitimi avstrijskimi predeli.⁹ Slovensko gospodarstvo je v letih pred 1. svetovno vojno prodalo približno tretjino svoje proizvodnje v druge dežele¹⁰ in to predvsem na območju Avstro-Ogrske, nekaj malega pa tudi v druge evropske države in celo na druge kontinente.¹¹

Avstro-Ogrska je bila enotni gospodarski prostor, ki pa je bil politično povsem neuravnotežen. Nepremostljiva politična nasprotja so na koncu povzročila tudi razpad države ob koncu 1. svetovne vojne, posledično tudi ekonomsko dezintegracijo. Nove politične meje so temeljito predrugačile podobo srednjeevropskega sveta. Oznanile so nastanek novih gospodarskih območij; namesto velikega, med seboj povezanega, dopolnjujočega se in v več stoletjih izgrajevanega gospodarskega prostora je nastalo nekaj manjših. Državo, ki je bila v mednarodnih odnosih upoštevanja vreden dejavnik, je nadomestilo šest držav, ki vsaka zase ni veliko pomenila, ne politično ne gospodarsko. Nasprotno, srednjeevropski prostor je postal lovišče velikih sil, prizorišče političnega in ekonomskega rivalstva med Francijo in Nemčijo, vpletala se je tudi Italija.¹² Srednja Evropa je postala konfliktno območje, kjer skupna preteklost ni bila spodbuda sodelovanju temveč ravno nasprotno, zaradi preteklih zamer je postala seme nadaljnega razdora.

Nove politične meje so oznanile tudi spremenjene pogoje gospodarjenja, zlasti v medsebojni gospodarski menjavi, tako na območju transfera kapitala in tehnologije, kroženja delovne sile, a tudi v trgovinskih odnosih. Različne gospodarske transakcije, ki so bile do razpada Habsburške monarhije nekaj povsem običajnega, vsakodnevnega in samoumevnega, brez posebnih ovir, so naenkrat postale težko izvedljive. Postale so zadeva meddržavnih pogajanj, odvisne od političnih in ekonomskih interesov - pogojenih z različno gospodarsko strukturo - političnih in gospodarskih elit v novo nastalih državah.

Srednjeevropski prostor je z razpadom Avstro-Ogrske zdrsnil v vrtnec različnih problemov in težav, kjer so se zelo pogosto do nerazpoznavnosti mešali vzroki in posledice, pri čemer so nemalokrat posledice že postajali vzroki novih težav. Negotova politična in gospodarska stvarnost je rahljala tradicionalne gospodarske tokove in utesnjevala prostor gospodarskemu sodelovanju. Zaradi finančno in valutno nestabilnih razmer, odsotnosti plačilnega prometa, v prvih povojnih letih niso bili vzpostavljeni osnovni pogoji za normalen potek gospodarskega sodelovanja. Zato je to tudi nekoliko zamrlo, z medsebojnimi stiki so se reševala le najbolj pereča gospodarska vprašanja. Odpravljale so se najnujnejše vrzeli pomanjkanja po sistemu blago za blago, na osnovi kompenzacijskih sporazumov.¹³

Nekoč enotni gospodarski prostor je preveval duh ekonomskega nacionalizma,

lastne poti. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1998, str. 273-277.

⁹ Pančur, n.d., str. 19-21.

¹⁰ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje: Omladina, 1918, str. 15-16.

¹¹ Jasna Fischer: Odprtost slovenske industrije v letih pred I. svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 1, str. 35-43.

¹² Alice Teichova: Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte : Wirtschaft und Politik im Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1988; Vuk Vinaver: Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935. Beograd: ISI, 1987.

¹³ Žarko Lazarević: Gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske 1918-1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 47.

ki je temeljil na ohlapnem zbiru gesel in nejasnih idej o nacionalnem interesu.¹⁴ Eden prvih in najbolj značilnih ukrepov so bili posegi v gospodarsko lastniško strukturo, ki so na svoj način pomenili obračun s "krivično preteklostjo", to je obračun z razmerami pred letom 1918. Gospodarska stvarnost se je morala uskladiti s politično stvarnostjo, "zvesti sinovi naroda" so morali prevzeti odločujoče položaje tudi v gospodarstvu, ne samo v politiki.¹⁵ Sproženi so bili procesi nacionalizacij oziroma nostrifikacij gospodarskih subjektov, ki so bili v srednjeevropskem prostoru usmerjeni predvsem proti avstrijskim in madžarskim državljanom. Lastniške spremembe so z agrarnimi reformami segle tudi v kmetijski sektor, kjer je bil eden od ciljev tudi razlastitev tujih veleposestnikov.¹⁶

"Nacionalni interes" je bil kriv tudi za vznik pravih zidov carinske zaščite v novo nastalih državah, ki so težile k industrializaciji z izjemo Češkoslovaške in Avstrije, ki sta to že dosegli pred razpadom države. Carinske pregrade so bile postavljene zelo visoko. Najvišje jih je zastavila Poljska, kjer so se gibale med 49 in 67%. Jugoslavija in Madžarska sta carinsko zaščito nastavili med 27 in 41%. Visoke carine, v razponu od 21 do 30%, je glede na stopnjo lastne razvitosti nastavila Češkoslovaška. Hkrati je bila ta država znana po skorajda prohibitivnih carinah na kmetijske pridelke, kar je bila koncesija slovaškemu delu države. Romunija in Avstrija sta bili naravnost skromni, saj sta obremenjevali vstopajoče blago s precej nižjimi deleži. Avstrija je bila v družbi z Italijo, kjer so se carinske stopnje gibale med 16 in 21%. Romunska vlada pa je carinske dajatve določila v razponu med 19 in 23%.¹⁷

Novo nastale države so bile z izjemo Avstrije po gospodarski strukturi izrazito neuravnotežene, v večji ali manjši meri je prevladoval agrarni sektor. Celo Češkoslovaška republika je imela dokaj agrarni značaj po zaslugi slovaških predelov. Problem kmetijskega sektorja v večini srednjeevropskih držav je bil v njegovi neučinkovitosti v mednarodni primerjavi. Carinska zaščita je pognala cene industrijskih dobrin krepko navzgor. Kmečki dohodki, pri čemer je treba vedeti, da je bilo kmetijstvo na obravnavanem prostoru kar naprej v krizi skozi celo obdobje med obema vojnama, pa niso dohajali cen. Nacionalni trgi za industrijske dobrine so bili tako zelo omejeni, v bistvu so bili zapolnjeni že s prvim industrializacijskim sunkom v dvajsetih letih. O kaki veliki konkurenčnosti na zunanjih tržiščih pa ne moremo govoriti. Te zagate z izjemo Avstrije in Češkoslovaške, ki sta imeli manjši kmetijski sektor, ni uspela preseči nobena srednje ali vzhodnoevropska država v tem času. Namesto da bi narodni dohodek, tedanje merilo napredka, zaradi napredujoče industrializacije strmo naraščal, kar so pričakovali, se je vzpenjal zelo počasi, v tridesetih letih pa praktično nazadoval.¹⁸

Dežele naslednice Avstro-Ogrske na gospodarskem področju niso mogle povsem odmisлити skupne preteklosti, pa čeprav povojne razmere niso bile najbolj

¹⁴ Peter M. R. Stirk: *Ideas of Economic Integration in Interwar Mitteleuropa*. V: Peter Stirk (ur.), *Mitteleuropa : History and Prospects*. Edinburg: Edinburg University Press, 1994, str. 89.

¹⁵ Rudolf Jaworsky: *Nationalwirtschaftliche Integrationsprobleme in Ostmitteleuropa nach 1918*. V: Hans Lemberg (ur.), Peter Heumos (ur.), *Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa*. München: Oldenburg, 1993, str. 51-62.

¹⁶ Teichova, *Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächten*, str. 39-50, 57-63.

¹⁷ Kurt Wessely: *Die Wirtschaftsverflechtung im Donauraum seit 1918*. V: *Der Donauraum*, 1969, št. 1-2, str. 52.

¹⁸ Ivan T. Berend: *Decades of Crisis : Central and Eastern Europe before World War II*. Los Angeles: University of California Press, 1998, str. 224-245.

ugodno gojišče za ideje o gospodarskem sodelovanju in vzajemnosti interesov. Navkljub političnim pretresom in oteženim pogojem medsebojne gospodarske izmenjave, gospodarski tokovi niso bistveno spremenili tradicionalnih smeri. Dopolnjujoča gospodarska struktura industrializiranih in agrarnih predelov nekdanje Avstro-Ogrske je navkljub ločitvi z državnimi mejami še naprej določala gospodarske tokove in smeri poslovnega sodelovanja tudi po 1. svetovni vojni. Tradicionalne poslovne vezi so se prilagodile novi politično-ekonomski stvarnosti, priznati pa je treba, da na precej nižji ravni.¹⁹

Drugače tudi ni moglo biti, vezi s preteklostjo ni bilo mogoče prekiniti na mah. Gospodarska struktura posameznih dežel naslednic je bila prilagojena nekdanjim razmeram. Vse srednjeevropske države so se srečevale v osnovi z enakim problemom, z izgubo tržišč in s presežnimi zmogljivostmi. Razlika je bila le v gospodarskih panogah. Avstrija in Češkoslovaška, natančneje njeni češki deli, so se ubadali s predimenzioniranimi industrijskimi in obrtnimi zmogljivostmi, ki so nekoč zadovoljevale potrebe cele monarhije. Nasprotno pa so druge države imele nemalo težav s plasmajem svojih agrarnih presežkov. Madžarska je poleg drugega imela težave z zaposlitvijo svojih številnih mlinov, četrtnine vseh v monarhiji, ki so nekoč mleli žito iz velikega dela monarhije.²⁰ Avstrija je npr. imela nesorazmerno velik presežek zmogljivosti v tiskarnah. Nadalje naj v ilustracijo razmer navedem še, da je v čeških deželah ostalo kar dve tretjini industrijskega potenciala Habsburške monarhije, po nekaterih izračunih celo čez 70%.²¹ Zaradi tega je v medvojnem obdobju prihajalo do prenosa proizvodnje v države naslednice, kjer sta se srečala dva interesa, na eni strani želja podjetnikov iz avstrijskih in čeških predelov po pridobitvi trga, na drugi strani pa želja po industrializaciji v naslednicah. Značilen primer tovrstnega spleta okoliščin je tekstilna industrija, ki je do 2. svetovne vojne izjemno napredovala v vsej Srednji Evropi.

Kot dejavnik integracije nekdanje monarhije smo izpostavili tudi omrežje denarnih zavodov. To omrežje je po stabilizaciji srednjeevropskih valut ostalo dejavno tudi v povojnem obdobju. Dunaj je še zmeraj ostal srednjeevropski finančni center, s katerim se nista mogla meriti ne Praga ne Budimpešta. Še zmeraj je veljalo pravilo, da se z območjem Srednje Evrope posluje prek Dunaja, prek dunajskih velikih bank. Te banke, kot npr. znamenita Credit-Anstalt, pa so večinoma ohranile omrežje podružnic in hčerinskih bank v vseh nasledstvenih deželah. In to omrežje je še naprej omogočalo pretok kapitala med posameznimi deli nekdanje monarhije.²²

Medsebojna menjava med naslednicami se je zaradi novih razmer razumljivo zmanjšala, kljub temu pa do neke radikalne preorientacije zunanje trgovine držav naslednic vendarle ni prišlo. Še zmeraj so trgovale ena z drugo, druga drugi so bile

¹⁹ Lazarević, *Gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske*, str. 47.

²⁰ Stirk, n.d., str. 95.

²¹ Kurt Wessely: *Zisleithaniens Wirtschaft und die Nachfolgestaaten. V: Die Auflösung des Habsburgerreiches : Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, str. 440.

²² Alice Teichova: *Commercial (Universal) Banking in Central Europe - from Cisleithania to the Successor States. V: How to Write the History of a Bank*. European Association for banking History, 1995, str. 125-133.

največje zunanje trgovinske partnerice, a vse skupaj na znatno nižji ravni. V prvi

polovici dvajsetih let, dobi izrazite nestabilnosti, tako politične, a tudi splošno gospodarske in monetarne, je zunanje trgovinsko poslovanje povsod močno upadlo. V drugi polovici dvajsetih let, v času relativne ali navidezne stabilnosti, pa je medsebojna izmenjava znova začela naraščati. A zlata doba monarhije se ni nikoli več povrnila. V monarhijo je Madžarska nekdanj plasirala tri četrtine vse svoje menjave, v letu 1929 še slabih 60%. Tudi avstrijski delež se je zmanjšal, nekdanji nadpolovični delež (51%) je zdrsnil na 40%. Enak vzorec se je ponavljal v primeru Češkoslovaške. Te tri države pa so bile najbolj odvisne od trgovine v srednjeevropskem prostoru.²³ Obseg in struktura njihove menjave sta določala tudi gospodarske tokove v širši regiji. Takrat se je pokazalo, da so z razpadom Avstro-Ogrske na gospodarskem področju vsi izgubili.

To zavedanje o veliki praznini je bilo jasno razvidno že v času razpada monarhije. Habsburška monarhija se je globoko usidrala v spomin kot "gospodarsko uravnoteženo področje". Ravno ta predstava je v celotnem obdobju med obema svetovnjima vojnama, neredko tudi kasneje, imela zelo veliko vlogo pri razmišljanjih o Srednji Evropi in v pobudah za ureditev tega območja.²⁴ Avstro-Ogrska je bila v teh predstavah posrečena kombinacija, kjer sta se srečevali in dopolnjevali dve gospodarski strukturi. V enoten gospodarski prostor je združevala industrijske predele in finančna središča Dunaj in Budimpešto z agrarnimi predeli z vso surovinsko bazo.²⁵ V končnem je bila Avstro-Ogrska po gospodarskih značilnostih posrečeno označena kot "industrializirana agrarna dežela".²⁶

Zaradi tega so že v pariških mirovnih pogodbah, z Avstrijo v St. Germainu in z Madžarsko v Trianonu, dopustili možnost preferencialnih carin, da bi se izognili trgovinsko političnim težavam v podonavskem prostoru. Nasploh je bila klavzula o največji ugodnosti zelo uporabljana v celotnem obdobju med vojnama.²⁷ Sicer dobri nameni se znajo v vsakodnevnem življenju izroditi. To nam kažejo tudi izkušnje pri sklepanju jugoslovanskih trgovinskih sporazumov.

Jugoslovanska vlada je v letu 1925 sklenila pogajanja z Avstrijo, leto dni kasneje z Madžarsko in v letu 1928 s Češkoslovaško, če se omejimo samo na najpomembnejše zunanje trgovinske partnerice, ki so to ostale skozi vsa trideseta leta in tudi v obdobju po 2. svetovni vojni, tja do informbiroja.²⁸

Sporazum, sklenjen z Avstrijo, je vseboval tudi tarifni del, kar je bilo pomembno, ker se je z njim zniževala carinska zaščita jugoslovanskega trga, saj je bilo uveljavljeno načelo dajanja statusa največjih ugodnosti pogodbenim stranem. Dogovorjene carinske stopnje so nato veljale tudi za vse naslednje sporazume. Pri sklepanju tega sporazuma je jugoslovanska vlada pokazala veliko razumevanje za

²³ Stirk, n.d., str. 94.

²⁴ Herbert Matis: *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. V: Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 229-255.

²⁵ Stirk, n.d., str. 88.

²⁶ Herbert Matis: *Die Habsburgermonarchie als Wirtschaftsstandort in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. V: Die Regionen des ehemaligen Habsburgerreichs und ihre heutigen Wirtschaftsbeziehungen.* Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1998, str. 12.

²⁷ Stirk, n.d., str. 90.

²⁸ Jože Prinčič: *Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni.* V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, št. 1, str. 57-68.

avstrijske zahteve, ker je želela olajšati lasten izvoz v Avstrijo, predvsem kmetijskih pridelkov in surovin. Jugoslovanska koncesija Avstriji je v naslednjih letih postala sporna, saj je onemogočala sklenitev tarifnega dela trgovinskih pogodb z državami, ki so uveljavljale protekcionistično kmetijsko politiko. To se je pokazalo že pri sklepanju sporazuma z Madžarsko, ko se niso uspeli dogovoriti o tarifnem delu.

Še bolj do izraza pa je prišlo v letu 1928, ob sklepanju trgovinskega sporazuma s Češkoslovaško, ko so podpisali samo splošni del trgovinske pogodbe. Glede tarifnega dela se je češka stran zadovoljila, kar je bilo njej v korist, s statusom največje ugodnosti, ki ji je pripadal glede na predhodne jugoslovanske trgovinske sporazume z Avstrijo, Italijo in Nemčijo. Tak status ji je omogočal, da je v primeru 60% artiklov izvoženih v Jugoslavijo uporabljala znižane carinske stopnje, medtem ko sama ni lajšala dostopa jugoslovanskega agrarnega blaga na svoj trg. Tako ostru pozicija češkoslovaške vlade je bila po svoje tudi razumljiva, saj Jugoslavija v obsegu njene blagovne menjave s tujino ni zavzemala kakega vidnejšega deleža. Protiuslug ji tudi ni bilo treba dajati, saj so ji ugodnosti pri izvozu pripadale samodejno po klavzuli neomejene in brezpogojne največje ugodnosti iz drugih jugoslovanskih trgovinskih sporazumov.²⁹

Misel o vzajemnosti gospodarskih interesov v srednjeevropskem prostoru v času med vojnama razen pri idealistih ni bila ravno globoko zakoreninjena. Tega niso mogle spremeniti niti mednarodne pobude, ki so se oblikovale na konferencah v začetku dvajsetih let, ena je bila npr. tudi v Portorožu. Osnovni namen vseh pobud je bil olajšati gospodarsko izmenjavo v srednjeevropskem prostoru s sproščanjem trgovine. Nekatere kasnejše pobude so izpostavljale tudi oblikovanje prosto trgovinskih območij, ki bi zajemalo območje držav naslednic Habsburške monarhije, da bi gospodarska komplementarnost tega območja prišla do izraza v korist vseh udeleženih. V ozračju slavljenja idealiziranih nacionalnih držav so bili vsi ti predlogi zamen. Vsaka zahteva po doslednem uveljavljanju preferencialnih carin ali celo svobodno trgovinskih območij je bila razumljena kot poseg v nacionalno oziroma državno suverenost, razumljena je bila kot njeno omejevanje.³⁰

V tridesetih letih z veliko gospodarsko krizo so se razmere v Srednji Evropi zelo spremenile. Med ekonomskimi zgodovinarji prevladuje prepričanje, da je bil ravno ta prostor med krizo neprimerno bolj prizadet kot zahodnoevropske industrializirane države. Države so se še bolj zaprle vase, vsaka zase so poskušale izhod iz krize s krepitvijo protekcionizma. Mednarodna trgovina je iz leta v leto usihala, nekdanji trgovinski sporazumi so postali neaktualni, nadomeščali so jih klirinški sporazumi, kapitalski tokovi so se skorajda povsem ustavili. V večji ali manjši meri so države v Srednji Evropi pestile enake težave: strm upad gospodarske aktivnosti in s tem domačega proizvoda, velika zunanja in notranja zadolženost, tako države kot prebivalstva, zlasti kmetov, visoke stopnje brezposelnosti in nenazadnje tudi povsem nelikviden bančni sistem, ki je bil marsikje v ruševinah ter potreben temeljite sanacije. Okrevanje v drugi polovici

²⁹ Lazarević, *Gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske*, str. 50.

³⁰ Podrobneje glej Stirk, n.d. in Matis, *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit*.

tridesetih let je bilo počasno in mučno, trajalo je vse do 2. svetovne vojne.³¹

In ravno v teh razmerah se je nekoliko presenetljivo sodelovanje v srednjeevropskem prostoru okrepilo, resda na eni sami točki. Kmetijske države s tega območja so namreč v letu 1930 oblikovale posebno interesno združenje, t.i. Agrarni blok, kateremu so se kasneje priključile vse države med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Osnovni namen je bil s skupnim nastopom pripraviti evropske industrijske države, da odprejo svoje trge za kmetijske pridelke iz Srednje in Vzhodne Evrope.³²

V tridesetih letih se je v Srednji Evropi zgodil tudi pomemben strateški politični in gospodarski premik. V ta prostor je namreč dejavno posegla Nemčija, ki je k sebi pritegnila glavnino zunanjetrgovinske menjave srednjeevropskih držav. Nemčija je postala največja ali ena izmed najpomembnejših gospodarskih partneric tega območja. Povsem je izrinila Francijo, ker se je takrat nazorno pokazala francoska nemoč podkrepiti dobre politične odnose z ustreznimi gospodarskimi mehanizmi.

Pripoved o srednjeevropski zgodovini v obdobju med svetovnjima vojnama je na gospodarskem področju tudi slovenska zgodba, saj je bila Slovenija z Jugoslavijo vred tesno vpeta v prostor nekdanje monarhije. Z vstopom v jugoslovansko državo so tudi v Sloveniji potekali procesi t.i. nacionalizacij oz. nostrifikacij. Slovenci so v tem času z nekoliko zakonske prisile pridobili odločujoče položaje v gospodarskih subjektih na slovenskih tleh. Hkrati je to pomenilo tudi dvig slovenskega podjetništva na višjo raven. Vendar pa to ni pomenilo odpovedi tujim naložbam in tujemu kapitalu. Delež tujega kapitala v slovenskem gospodarstvu je znašal tretjino, izviral pa je iz Avstrije in Češke. Prisoten je bil v bančništvu in industriji, predvsem v tekstilni industriji. Tudi Slovenija je v dvajsetih letih doživela nagel industrializacijski sunek zahvaljujoč jugoslovanskemu povpraševanju in protekcionistični državni politiki. Tudi v Sloveniji se je izmed vseh panog najbolj razvila tekstilna industrija, kjer je bilo kar 70% podjetij v tuji lasti. V rokah čeških in avstrijskih podjetnikov, ki so seboj pripeljali svoje tehnične strokovnjake, da so nadzirali in skrbeli za nemoten potek proizvodnje in prodaje.

Na Avstrijo in Češkoslovaško je bila Slovenija navezana tudi pri blagovni menjavi. Če začnemo s kmetijstvom, lahko ugotovimo, da je bila Slovenija predvsem uvoznica hrane in drugih surovin. Za izvoz je ostalo nekaj sadja, vina, jajc in goveje živine, kar so prodajali v Avstrijo, drugam, če odštejemo les, skorajda nič. Iz Avstrije, malo manj iz Češkoslovaške, so za potrebe kmetijstva uvažali kmetijske stroje in orodje. Ti dve deželi sta v pretežni meri oskrbovali Slovenijo z industrijskimi potrošniškimi dobrinami in polizdelki za razvijajočo se industrijo. Od tod so prihajale tudi investicijske dobrine, npr. stroji. Od skupne jugoslovanske vsote uvoženih strojev so jih v Sloveniji montirali vsaj petino. Tudi v turizmu ni bilo prav nič drugače, najštevilnejši in najbolj zaželeni gostje so bili iz Avstrije in Češkoslovaške.³³

³¹ Berend, n.d., str. 249-299; Teichova, Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächten, str. 175-198.

³² Nikola Vučo: Agrarni blok podunavskih zemalja za vreme ekonomske krize 1929-1933. V: Svetska ekonomska kriza 1929-1934 godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope. Beograd, 1976, str. 29-49; Witold Szulc: Die Warschauer Agrarkonferenz (August 1930) und die Formierung des Agrarbloks in Ostmitteleuropa. V: Studia historiae oeconomicae, 1993, št. 20, str. 167-180.

³³ Lazarević, Gospodarsko sodelovanje Slovenije z drugimi državami naslednicami Avstro-Ogrske,

---

Žarko Lazarević

THE CENTRAL EUROPEAN ECONOMIC AREA BEFORE THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The definitions of the Central European economic area are as varied as is the concept of Central Europe itself. For our purposes of dealing with the economic issues we focused on the former Habsburg Empire. This politically uniform territory, on which a vast uniform economic area developed, corresponds to the concept of Central Europe, both politically and geographically. The economic area of the Habsburg Empire took shape over a long period of time and the process of integration was painstakingly slow. The beginnings of a uniform economic area can be dated back to the period of the Theresian and Josephian reforms. The reigns of Maria Theresia and Joseph II marked a turning point which led to the construction of a modern state and, simultaneously, a modern economic system. The period of active economic politics began, paving the way for an open market and the integration of the transportation network.

Up until the Spring of the Nations the Austrian and the Hungarian halves of the empire were separated by customs barricades which fell in 1850 and 1851, after the great and dramatic changes wrought in the year 1848. The introduction of dualism in 1867 gave rise to a new situation. The foundation of Austria-Hungary strengthened the monetary and customs union of the two countries also politically. Such a unified internal market became a foundation on which the empire's railway and monetary systems were built, as part of the processes of deeper integration of this area. Noteworthy was the shift of capital from west to east, which depended on the integration of individual areas into a wider area and, with it, the ability to absorb the capital. The degree of the economic integration of the Habsburg Empire strengthened over passing decades. The supplementary structure of the industrial and agrarian parts accelerated mutual cooperation. In the empire, a spontaneous distribution of economic activities took place. The western parts became more advanced in industry while the eastern parts generated most of their income in agriculture.

Whilst, economically, Austria-Hungary was unified as an area, it was very unbalanced politically, which eventually led to its political and economic disintegration after the First World War. A state which, formerly, made its influence felt in international relations was succeeded by six others, none of which had much weight either politically or economically. The once unified economic area was now inundated with the spirit of economic nationalisms, based on ambiguous slogans and unclear ideas about national interests. Although, as a logical consequence of the new situation, the trade between the successor states decreased, there was no radical redirection of their foreign trade policies. They continued trading among themselves as major trade partners to each other, although to a significantly lesser degree. The economic structure of the individual successor states was adapted to the former conditions. All Central European states essentially faced one and the same problem: the loss of markets and surplus capacities. The only difference was in industrial sectors.

The Great Depression in 1930s' wrought major changes in Central Europe. The prevailing conviction among the economic historians is that, during the Depression, this area suffered more than the industrialised countries in Western Europe. As a result, the countries shut themselves in even more and, each on its own, tried to find the way out of the crisis by strengthening protectionism. The international trade shrunk more with each successive year, the former trade contracts became irrelevant and were replaced by the clearing contracts, and capital trends all but stopped. The Central European states suffered the same problems to a greater or lesser degree: a sharp decline in economic productivity and, consequently, in domestic product, a high foreign and domestic debt in both public and private sectors, especially amongst peasants, high unemployment and a completely illiquid banking system which was in ruins in many places, and in need of radical reform. The recovery in the second half of the 1930s' was painstakingly slow, and lasted up to the Second World War.

1.01
396(497.4):331.522"1880/1910"
Prejeto 14. 11. 2003

UDK

Sabina Žnidaršič Žagar*

Ženske na trgu dela : čas sprememb 1880-1910

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje, kako so se ženske na Kranjskem vključile v nove pogoje na trgu dela in pridobivanja, ki sta jih narekovala postopna uveljavitev kapitalističnega načina dela in industrijska proizvodnja. Analiza na podlagi Poklicne statistike (Berufsstatistik) Avstrijske državne statistike, ki je izhajala po desetletnih splošnih popisih v letih 1880-1910, kaže, da so se ženske na Kranjskem v nove procese intenzivno vključile, da so bile skozi desetletja vedno pogostejše pridobitne tudi v drugih sektorjih gospodarstva ne le v kmetijstvu, da pa so za njih na trgu dela veljali drugačni, posebni pogoji kot za moške. Na to, v kateri gospodarski panogi, poklicu in na kakšen način so bile ženske lahko pridobitne, je bilo močno odvisno od gospodarske razvitosti konkretnega političnega okraja in razmer na trgu delovne sile.

Ključne besede: Avstrija, Kranjska, ženske, zaposlovanje, poklic, statistika

ABSTRACT

WOMEN IN THE LABOUR MARKET OR A TIME OF CHANGES (1880-1910)

The paper deals with the issue of women's integration and adaptation to the new conditions in the market of labour and earning in Carniola, which were dictated by a gradual establishment of a capitalist and industrial production. An analysis has been made on the basis of the occupational statistics (Berufsstatistik) which were published by the Austrian government after the decennial, general censuses between 1880 and 1910. This analysis shows that the women in Carniola participated intensively in the new processes, that the number of earning women increased over the passing decades, not only in agriculture but also in other sectors of the economy, and that special and different conditions, from those of men, were applied to them in the labour market. The economic sector, the occupation and the manner in which women could earn was very much determined by the level of economic development in a given political district, as well as by the situation in the labour market.

Key words: Austria, Carniola, women, employment, occupation, statistics

---

* Dr., Srednja šola za gostinstvo in turizem, SI-1000 Ljubljana, Preglov trg 9; e-mail: sabina.znidarsic@guest.arnes.si

Ženske so bile vedno nepogrešljive delavke, vendar se je odnos do žensk in njihovega dela močno spremenil v tudi sicer prelomnem 19. stoletju. Proces prehoda v pretežno kapitalistični način dela in industrijske proizvodnje, ki ima svoje korenine v Angliji, je sredi 19. stoletja s približno stoletno zamudo zajel tudi področje avstrijske monarhije in s tem naše kraje. Spremembe na trgu dela in proizvodnje so korenito posegle v naravo in pojavnost ženskega dela. Delo je postalo merljivo, plačljivo, obsegalo je poseben del delavčevega dneva, vedno pogosteje je zahtevalo formalno strokovno izobrazbo ali vsaj priučitev, postajalo je vedno bolj specializirano in ločevano po spolu.

Novi pogoji na trgu dela so ohranjali nekatere tradicionalne značilnosti ženskega dela, prav tako pa so ustvarjali nove. Če je za tradicionalna gospodarstva in načine življenja veljalo, da je žensko delo nepogrešljiv in integralni del ženskih gospodinjstvih pridobitnih obveznosti, pa sta se v novem svetu znotraj doma dokončno ločili pridobitnost in potrošnja. Na novo se je sestavila vsebina gospodinjstva kot skupka različnih opravil, povezanih predvsem s porabo (kupljivih) dobrin. Žensko gospodinjstvo sedaj ni ostalo le tisto delo, ki je nemerljivo in neplačano, ampak je postalo delo, ki neposredno ne prispeva k preživetju družine ali gospodinjstvene skupnosti. Žensko (gospodinjstvo) delo je postalo ne-produktivno. V ženski delokrog je znotraj tradicionalnega gospodarstva sodila cela vrsta opravil, povezanih s pridelavo, predelavo in pripravo hrane, oblačil, obutve, skrbjo za zdravje, nego, telesno ugodje in snago ter, ne nazadnje, za duševno blagostanje članov gospodinjstva. Za ta dela, ki so jih v naši in večini drugih kultur opravljale ženske iz generacije v generacijo, je veljalo, da kar najbolje ustrezajo ženski naravi, oziroma da so tovrstna dela za ženske naravna. Delo, ki ga opravlja ženska-gospodinja, ne zahteva formalne izobrazbe, zato je ne-profesionalno - žensko delo se zdi ob primerjavi s profesionalnim delom (moškega) manj vredno. In ker so se ženske tudi znotraj merljivega dela preživljale z različnimi deli in poklici, povezanimi s tovrstnimi (domnevno) ženskimi opravili, sta se tudi teh poklicev oprijeli stigmati neprofesionalnosti in neproduktivnosti. Posledica (tudi) takega gledanja na žensko delo je bilo tako primerjalno manjše plačilo kot tudi siceršnja podcenjenost del, ki so jih opravljale ženske.

Vir, ki nam omogoča najhitrejši uvid v trenutno žensko delo in ki hkrati nakazuje črte glavnih teženj v načinih preživljanja žensk, so nedvomno državne poklicne statistike. Podatke, narejene po splošnih popisih prebivalstva, so začele evropske države sestavljati v drugi polovici 19. stoletja. Tako se je od leta 1863 izgrajevala tudi podoba avstrijske državne statistike, ki je od leta 1881 med drugimi prinašala podatke o poklicni pripadnosti prebivalstva.¹ Avstrijska državna

¹ Veliki popisi prebivalstva v avstrijski monarhiji so potekali v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910. V letih 1863 do 1881 je izhajala državna statistična serija z imenom *Statistische Jahrbuch*, po letu 1881 se je preimenovala v *Österreichische Statistik*, okoli leta 1910 pa postala *Österreichische Statistik, Neue Folge*. Več so o dolgotrajnem razvoju popisov prebivalstva v avstrijski monarhiji pisali: Fran Zwitter: Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Zgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1939; Lojze Pipp: O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. V: Kronika, 1934, str. 195-199, 306-340; Jasna Fischer: O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1983, str. 31-45; Birgit Bolognese-Leuchtenmüller: Bevölkerungsentwicklung und Berufsstatistik, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750-1918. Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns, Verlag für Geschichte und Politik, Dunaj 1978.

statistika, ki je sicer sodobnikom veljala za vzoren primer državne statistike, pa je v delu, ko obravnava poklicno pripadnost svojega prebivalstva v mnogočem tako posebna, da je njene podatke le težko primerjati s podatki sočasnih poklicnih statistik. Poklicna statistika (*Berufsstatistik*) namreč ni merila zgolj poklicnosti, ampak je bila njena osrednja vsebinska ločnica pridobitnost oziroma pridobitna sposobnost popisane prebivalstva države. Prebivalstvo je bilo pridobitno ali pa ni bilo, je ali pa ni imelo dejavnosti, s katerimi se je preživljalo, je imelo sredstva za preživljanje ali pa ne, je ali pa ni bilo v položaju, da bi lahko preživel brez neposredne pomoči neke druge fizične osebe. In statistiki je bilo vseeno, ali je bil to morda celo poklic. Prav tako kot poklic, tudi plačilo za opravljeno delo ni bilo merilo pridobitnosti ali nepridobitnosti; med pridobitnimi osebami bomo našli tako take, ki so za svoje delo prejemale plačilo, kot take, ki ga niso, ali pa take, ki so prejemale najrazličnejše podpore, preužitke, rente, pokojnine ali pa so bile nastanjene v različnih zavodih (bolnišnice, zapori, hiralnice ipd.). Ne poklic v današnjem pomenu besede, prav tako ne plačilo za opravljeno delo, pa tudi delo samo ni bilo osnovni kriterij razvrščanja prebivalstva znotraj poklicne statistike, kajti za osebe, ki so po statistiki sicer sodile med nepridobitne, na primer, hišna služinčad, nikakor ne moremo dvomiti, da so za svoje preživetje delale. Osnovni statistični kriterij je bil slej ko prej en sam: samozadostnost posameznika/ce pri zagotavljanju sredstev za lastno preživetje oziroma njena trenutna in neposredna neodvisnost ali odvisnost od neke druge fizične osebe. Struktura² avstrijske poklicne statistike se je iz popisa v popis nenehno spreminjala, dopolnjevala, kar nedvomno kaže na izredno nagel razvoj predvsem nekmetijskih sektorjev gospodarstva v državi in odseva obdobje velikih gospodarskih in družbenih premikov.

Kranjska je bila še daleč v 20. stoletje pretežno agrarna dežela, kar se je kazalo (tudi) na naslednjih dveh ravneh: prvič, v visokih deležih žensk med pridobitnim prebivalstvom dežele in drugič, v visokih deležih pridobitnih žensk znotraj neplačanih in neprofesionalnih, a vendar pridobitnih statusih avstrijske poklicne statistike, predvsem znotraj statusa pomagajočih doma.

² Popisano prebivalstvo države je bilo razvrščeno v posamezne kategorije poklicne statistike po dveh kriterijih: po poklicni in socialni pripadnosti. Prvi je ustrezala posameznikova pripadnost poklicni veji ali poklicu, s katerim se je preživljal, ali je bil preživljan, drugo pa je označeval aktualni socialni status, ki ga je posameznik dosegal v hierarhično urejeni družbi. Na eni strani je bilo pridobitno prebivalstvo, tisti, ki so imeli poklic, s katerim so se preživljali (*Berufstätigen*), na drugi strani pa so bili nepridobitni oz. tisti, ki so jih prvi preživljali. Poklicna statistika je poznala 4 poklicne razrede: razred A, zemljiško in gozdno gospodarstvo; razred B, industrija in obrt; razred C, trgovina in promet; razred D, javne in vojaške službe, svobodni poklici, brez navedbe poklica. Eksplicitno razdelitev na poklicne razrede poznajo zadnji trije popisi: 1890, 1900 in 1910; prejšnja dva popisa te razdelitve še ne poznata. Poklicni razredi so se delili na poklicne skupine, katerih število je s časom naraščalo (v letu 1890 jih je 29, ob popisu 1910 pa 31). Poklicne skupine sestavljajo posamezni poklici oz. vrste poklicev, katerih število je prav tako naraščalo iz popisa v popis (leta 1890 jih je bilo 175, leta 1910 pa 196). Dopolnjevali so se predvsem poklicne skupine in poklici nekmetijskih poklicnih razredov. Prav tako so se dopolnjevali, specializirali pridobitni poklicni statusi; leta 1880 so se pridobitni ločevali zgolj na 2 statusa: v samostojne in na preostale (nadzorniki, upravitelji, delavci). Ob popisu leta 1890 so delili pridobitne že v 4 statuse: samostojne, nameščence, delavce in dninarje; kasneje so iz najmanj določenega statusa delavcev izločili še nove: leta 1900 status pomagajočih družinskih članov, leta 1910 statusa vajencev ter najemnikov in kolonov. Ob popisu leta 1910 je poznala statistika torej že 7 pridobitnih statusov. Nepridobitne osebe so se delile v dva statusa: vzdrževane družinske člane in hišno služinčad.

Tabela 1: *Delež pridobitnih moških in žensk³*

leto popisa	- v %	
	pridobitni moški	pridobitne ženske
1880	57,0	43,0
1890	50,4	49,6
1900	50,6	49,4
1910	50,8	49,2

Tabela 2: *Razporejenost žensk po posameznih pridobitnih statusih (op. 3)*

leto ⁴	- v %					
	samostojne	nameščenske	delavke	dninarke	pom. doma	skupaj
1900	16.9	0.6	13.6	6.7	62.2	100%
1910	28.4	1.4	11.8	4.2	54.2	100%

Do opaznega povečanja deleža žensk med pridobitnimi dežele je prišlo v letih 1880-1890 zaradi vsebinske spremembe znotraj poklicne statistike: v popisnem letu 1880 so vpisovali med vzdrževane osebe vse sorodnike in druge v gospodinjstvu živeče osebe, ki niso imele posebnega, lastnega zasluzka, v poznejših popisih, vse od leta 1890 dalje, pa so opredeljevali kot vzdrževane člane gospodinjstva vse tiste, ki so bili brez glavnega poklica. Delež žensk med pridobitnimi dežele se je povečal skoraj za desetino zato, ker so tiste člane gospodinjstva, ki so sicer tudi v popisnem letu 1880 s svojim delom sodelovali pri pridobivanju sredstev za svoje in skupno preživljanje, vendar za to niso prejeli posebnega plačila, pri popisu leta 1890 prenesli med pridobitne in ne več vzdrževane osebe. Prav to - opravljanje pridobitne dejavnosti, vendar brez plačila - pa je bilo značilno (predvsem) za žensko pridobitnost (tudi) na Kranjskem. Nadpovprečno visoke deleže žensk, tako v državnem in še bolj v evropskem kontekstu, med pridobitnimi osebami Kranjske, moramo slej ko prej pripisati predvsem ohranjanju tradicionalnih vzorcev življenja, preživljanja in (posledično) samozavedanja.

Poklicna skupina, poklic, pridobitni status in kraj bivanja so med seboj povezani

V katerem poklicnem razredu, znotraj katere poklicne skupine in poklica je bila popisana konkretna pridobitna ženska na Kranjskem, vsekakor ni bila stvar njene izbire, ampak slej ko prej posledica kraja, kjer je oseba prebivala. Nedvomno je imela pri tem najpomembnejšo vlogo geografija in tako aktualna gospodarska razvitost kot tradicionalna gospodarska usmerjenost konkretnega prostora. Ženske

³ Österreichische Statistik, Berufsstatistik za leta: 1880 I Band/3 Heft, Dunaj, 1882; 1890 XXXIII/5, Dunaj, 1894; 1900 LXV/4, Dunaj, 1904; 1910 3/5, Dunaj, 1915.

⁴ Tovrstni pregled lahko naredimo le za zadnja dva popisa, kajti v letih 1880 in 1890 statistika še ne pozna posebnega pridobitnega statusa pomagajočih doma. Status so oblikovali prvič ob popisu 1900 tako, da so iz statusa delavcev izločili tisti del prebivalstva, ki je sicer delal in s svojim delom znotraj domačega gospodarstva prispeval k lastnemu preživetju, a za svoje delo ni prejel posebnega plačila.

so bile v večjem številu pridobitne v pretežno kmetijskih političnih okrajih dežele,

kjer je bilo tudi najmanj žensk vpisanih kot vzdrževanih ali kot služkinj. V političnih okrajih, kjer so bila mestna središča in industrijski centri, in (še posebno) v Ljubljani-mestu pa je veljalo, da so bili deleži pridobitnih žensk bistveno pod sočasnimi kranjskimi povprečji, da so bili tako deleži vzdrževanih kot služkinj nadpovprečni. Glede na pridobitni status pa lahko rečemo, da je bil ta bolj odvisen od poklicnega razreda, v katerem je bila ženska pridobitna oziroma od prevladujoče narave in organizacije dela v konkretnem poklicnem razredu. Še enkrat lahko ponovimo, da so bile ženske v našem prostoru, za katerega je bila značilna visoka delovna udeležba in zavest o pridobitnosti, v veliki večini tako glede gospodarske panoge kot socialnega statusa znotraj sveta merljivega dela, 'neizbirčne'; načine svoje pridobitnosti so vseskozi prilagajale trenutnim razmeram in spremembam tako na trgu dela kot v lastnem življenju. V manjši meri so (že) ali z mobilnostjo oziroma selitvijo v različno usmerjene centre ali z izobraževanjem same izbirale poklice in delovne statuse. Da množičnost za ženske v svetu merljivega dela nikakor ni pomenila tudi prednosti, govore podatki, da se je nadpovprečna stopnja ženske pridobitnosti po pravilu povezovala z nižjimi pridobitnimi statusi, najpogosteje s statusom pomagajočih doma. Ugodnejše pridobitne statuse so dosegale ženske pogosteje v tistih političnih okrajih dežele, kjer so bili siceršnji odstotki pridobitnih žensk pod hkratnimi kranjskimi povprečji.

Če poskušamo poiskati na Kranjskem primera, ki opisano najbolje ilustrirata, sta to nedvomno politična okraja Črnomelj in Ljubljana-mesto. Zaradi prevlade kmetijstva, posebne narave in posebne organizacije dela, ki je zahtevala soudeležbo vseh za delo sposobnih članov gospodinjstva, so bile ženske v političnem okraju Črnomelj v vseh opazovanih desetletjih bistveno pogosteje pridobitne kakor ženske drugje na Kranjskem; v vseh popisnih desetletjih sta bili v okraju pridobitni vsaj dve tretjini žensk. Temu ustrezno majhni ali celo zanemarljivi so bili deleži vzdrževanih in služkinj.⁵ Ob nadpovprečnih deležih pridobitnih žensk v političnem okraju Črnomelj je bilo značilno, da so se ženske vpisovale med pridobitne v veliki, dvotretjinski večini kot pomagajoče doma. Bistveno redkeje, kot je to veljalo za sočasna kranjska povprečja, pa so bile pridobitne Črnomaljšanke tudi samostojne. Vendar je ob zadnjem popisu zaznati spremembe: deleži pridobitnih samostojnih žensk v okraju so se občutno povečali in preseгли celo tedanja kranjska povprečja; leta 1910 je bila, na račun zmanjševanja števila pomagajočih doma, kar tretjina žensk v okraju vpisana v status samostojnih. Ženske v Črnomlju so svoj pridobitni status prilagajale trenutnim razmeram (predvsem) znotraj družinskih kmečkih gospodarstev; omenjeno povečanje števila samostojnih žensk nakazuje, da so ženske v okraju nadomestile izseljene ali prezaposlene moške. Razmere v obrtnem, (manj) industrijskem, predvsem prometnem, trgovskem in izobraževalnem središču dežele, v političnem okraju Ljubljana-mesto, so bile drugačne; tukaj so bili deleži pridobitnih žensk ves čas najmanjši in šele ob zadnjem popisu leta 1910 je bilo v mestu dobrih 40% vseh žensk tudi pridobitnih.⁶ Ob nizkih deležih pridobitnih je imela Ljubljana-mesto

⁵ V letih od 1890 do 1910 število služkinj v političnem okraju Črnomelj ni doseglo številke 100; leta 1890 je bilo v okraju 80 služkinj, leta 1900 98 in leta 1910 84.

⁶ Podobno nizko udeležbo žensk v svetu merljivega dela nam kažejo tudi druga tedanja evropska

nadpovprečno, skoraj polovico vseh žensk vpisanih med vzdrževane osebe. Prav tako je bil za Ljubljano značilen (relativno) velik delež služkinj. Kako neenakomerno so bile potrebe po ženskih služkinjah razporejene po Kranjski, govori tudi podatek, da je kar vsaka druga služkinja služila v Ljubljani-mestu, vsaka deseta v njeni okolici in komaj vsaka sedemdeseta, na primer, v Črnomlju. So pa Ljubljančanke, čeprav jih je bilo manj pridobitnih kot drugod po Kranjskem, bistveno pogosteje dosegale višje (najpogosteje plačane) pridobitne statuse; neprimerno pogosteje so bile pridobitne kot samostojne,⁷ kot nameščenske⁸ in kot delavke.⁹

V popisnih desetletjih 1880-1910 je tako za avstrijska kot kranjska merila značilno, da je bila večina prebivalstva pridobitna sicer znotraj poklicnega razreda kmetijstvo, razreda A poklicne statistike, da pa so se razmere prav v tem času začele močno spreminjati. Značilni sta bili dve težnji: prvič, da se je število pridobitnega prebivalstva znotraj razreda A skozi desetletja zmanjševalo, da se je prebivalstvo usmerjalo iz kmetijstva v druge sektorje gospodarstva, in drugič, da je bil ta proces 'prestrukturiranja' prebivalstva pri ženskah celo intenzivnejši kot pri moških.

Tabela 3: *Razporejenost pridobitnih moških in žensk po poklicnih razredih (op. 3)*

leto popisa	razred A	razred B	razred C	razred D	- v %
					skupaj
1880					
moški	67,4	15,3	10,7	6,6	100%
ženske	74,0	8,1	15,2	2,7	100%
1890					
moški	68,7	16,3	3,8	11,2	100%
ženske	80,8	7,4	2,7	9,1	100%
1900					
moški	66,3	18,2	4,3	11,2	100%
ženske	80,8	7,6	2,1	9,5	100%
1910					
moški	57,2	20,6	6,8	15,4	100%
ženske	70,8	8,5	5,0	15,7	100%

in državna mesta; na Dunaju je bil delež pridobitnih žensk še manjši kot v Ljubljani in je bil ob vseh popisih nižji od 30% vseh Dunajčank.

⁷ Leta 1890, ko je bilo povprečno na Kranjskem le 16,2% vseh pridobitnih žensk vpisanih v status samostojnih, jih je bila v Ljubljani-mestu takih 50,1%, ko se je leta 1910 popravilo kranjsko povprečje za samostojne na 28,4%, je bilo v Ljubljani 52,2% vseh pridobitnih žensk s statusom samostojnih.

⁸ Leta 1890 je imelo na Kranjskem v povprečju le 0,5% pridobitnih žensk status nameščenk, v Ljubljani mestu jih je bilo za 5,8%, leta 1910 je bilo kranjsko povprečje 1,4% nameščenk od vseh pridobitnih žensk, v Ljubljani-mestu pa kar 12%.

⁹ Leta 1890, ko so bile vpisane med delavke še pomagajoče doma, je bilo kranjsko povprečje za delavke 76,7% od vseh kranjskih pridobitnih žensk, v Ljubljani-mestu je bil tedaj delež delavk bistveno podpovprečen: 41,2% pridobitnih Ljubljančank je bilo vpisanih v status delavk, leta 1900, ko so pomagajoči doma izločeni iz statusa delavcev, je bilo kranjsko povprečje 13,6% delavk, v Ljubljani-mestu pa kar 32,7%, leta 1910 je bilo kranjsko povprečje 11,8% delavk od vseh pridobitnih žensk, v Ljubljani-mestu pa je bilo kar 31,5% pridobitnih vpisanih v status delavk.

Poklicni razred A, kmetijstvo

Večina kranjskih žensk se je v desetletjih 1880-1910 res preživljala v poklicnem razredu kmetijstvo;¹⁰ v desetletju med popisoma 1880 in 1890 se je število žensk, pridobitnih prav v kmetijstvu povečalo za več kot polovico - leta 1880 je bilo v kmetijstvu pridobitnih 77.267 žensk, leta 1890 že 123.464 ženske. V manjši meri moramo to povečanje pripisati prej opisani vsebinski spremembi v statusu vzdrževanih družinskih članov (glej str. 4), vendar je imela bistveno pomembnejši vpliv neka druga sprememba v strukturi poklicne statistike. Med nanovo vpisanimi pridobitnimi ženskami v kmetijstvu namreč ne bomo našli toliko kmetic (s statusom samostojnih ali pomagajočih doma), ampak predvsem dninarke. S popisom leta 1890 so iz poklicnega razreda C, trgovina in obrt, oziroma iz poklica *Tagelöhner mit wechselnder Beschäftigung*, ki je pri popisu 1880 leta še združeval vse kranjske dninarice in dninarje ne glede na to, v katerem poklicnem razredu so svoje delo opravljali, izločili vse tiste, ki so se na tak način preživljali v drugih poklicnih razredih. Leta 1890 vpeljejo v poklicni statistiki nov pridobitni status dninarji, v poklicnem razredu C pa so oblikovali posebno poklicno skupino,¹¹ namenjeno tovrstnim dejavnostim za tiste, ki niso opravljale dninarskih del v drugih poklicnih razredih. Prav zaradi te spremembe v strukturi statistike so se deleži žensk, nanovo pridobitnih v kmetijstvu, ob popisu leta 1890 najmočneje povečali prav v tistih političnih okrajih Kranjske, ki sicer niso bili izrazito kmetijski,¹² v političnih okrajih, kjer je bilo kmetijstvo absolutno najpomembnejša gospodarska panoga, pa so bila povečanja občutno manjša.¹³

Prevladujoča značilnost kranjskega kmetijstva je bila primerno majhna družinska kmetija s tradicionalno organizacijo in delitvijo dela, v katero so bili aktivno vključeni vsi za delo zmožni člani gospodinjstva. Produkcija in pridobitnost take mešane kmetije sta bili usmerjeni pretežno v samopreskrbo gospodinjske skupnosti (ponavadi družine). Prav v tem času pa se je zaradi nastajanja in povečevanja povsem novih potreb (šolanje otrok, oblačila, zdravstvene storitve itd.) tudi v teh kmečkih gospodinjstvih začela kazati nujna po ustvarjanju dobička, bolje, po pridobivanju dodatnih denarnih sredstev. Najpogostejši odgovor na pojav in rast novih potreb je bila prezaposlitev (najprej) moških v drugih gospodarskih panogah,

---

¹⁰ Poklicni razred A, kmetijstvo je doživelo v času popisov 1880-1910 najmanj popravkov; vse od leta 1890, ko uvedejo delitev poklicne statistike na poklicne skupine in vrste poklicev, se je ta razred delil na tri poklicne skupine: 1. poljedelstvo, 2. gozdarstvo in 3. ribolov. Za naše kraje je bila pomembna predvsem prva poklicna skupina, poljedelstvo, ki se je delila na naslednje poklice: A-lastniki v poljedelstvu (teh je pri nas največ), B-najemniki in koloni v poljedelstvu (ta poklic se s popisom 1910 spremeni v enega od poklicnih statusov), C-vrtnarstvo in D-živinoreja, leta 1910 pa je vpeljan še vinogradništvo kot poseben poklic.

¹¹ To je bila poklicna skupina "Häusliche Dienste und Lohnarbeit wechselnder Art", ki je bila vseskozi izrazito 'ženska' poklicna skupina, kot bomo videli v nadaljevanju.

¹² Taki politični okraji so bili na primer: Kranj, kjer je bil indeks porasta pridobitnih žensk v kmetijstvu leta 1890 kar 209, Kamnik z indeksom 377; Kranj beleži ob popisu leta 1900 indeks porasta 209, Kamnik pa celo 389; leta 1910 se deleži žensk v kmetijstvu v Kranju še vedno povečujejo z indeksom rasti 184, v Kamniku z 280.

¹³ Tovrstni politični okraji so bili: Črnomelj, Kočevje, Krško in Postojna.

kjer je delo prinašalo neposredno plačilo. Prav na račun prezaposlovanja moških v drugih gospodarskih panogah lahko pripišemo premike pridobitnih žensk iz statusa pomagajočih doma v status samostojnih. Najizrazitejši tovrstni primer je prav

tični okraj Črnomelj. Kranjsko kmetijstvo je seveda tudi v tistem času poznalo kmetije s specializirano pridelavo ali rejo, namenjeno menjavi. Organizacija dela v takih tržno, menjalno in profitno usmerjenih kmetijskih obratih se je seveda od prvih močno razlikovala. Razlika med obema tipoma kmetijskih obratov se je kazala tudi v tipu delovne sile: v pretežno tržno usmerjenih kmetijskih obratih so večjo potrebo po (sezonski) delovni sili zadostili tudi s tujimi, najetimi in plačanimi delavci in dninarji. Tip tržno usmerjenega družinskega obrata je bil, drugače kot tip samozadostne družinske kmetije, veliko manj 'družinsko podjetje', saj so bili družinski člani, ki niso bili nosilci take dejavnosti, redkeje neposredno vključeni v hierarhični sistem statistično merljivega dela in pridobitnosti. Njihovo preživetje je bilo bolj kakor na samo produkcijo vezano na uspeh pri tržni menjavi. Produkcija in organizacija dela za trg pa sta v takem gospodinjstvu vzpostavljali novo hierarhijo, ki je temeljila na delitvi vlog in nalog med člani gospodinjstva kot 'produktivne' in (zgolj) 'reproduktivne': prve so se lahko realizirale šele na trgu, druge pa so se uresničevale v gospodinjstvu in za neposredne potrebe članov gospodinjstva ter niso bile merljive, saj zaradi zasebne narave niso bile predmet tržne menjave in s tem vrednotenja. V političnih okrajih, kjer so pogosteje poznali (tudi) tržno kmetijstvo, so bili deleži pridobitnih žensk pomagajočih doma podpovprečni, nasprotno pa je bilo nadpovprečno veliko žensk pridobitnih kot delavk in dninarok. Med tovrstnimi političnimi okraji prednjači Ljubljana-mesto, kjer se je v letih 1900 in 1910¹⁴ četrtnina oziroma petina žensk, pridobitnih v kmetijstvu, preživljala kot delavke.¹⁵ Najeto, plačano delovno silo v kmetijstvu so pogosteje potrebovali še v političnih okrajih: v Kočevju, kjer so nadpovprečni deleži dninarok, ne pa tudi delavk, v Kranju in Kamniku, kjer so najemali tako delavke kot dninarke, v Radovljici, kjer so bile pogostejše delavke, in v Logatcu dninarke.

Na Kranjskem so bili znotraj kmetijstva tako moški kot ženske najpogosteje pridobitni znotraj poklicne skupine poljedelstvo. V večini političnih okrajev dežele so bile pridobitne ženske, vpisane v to poklicno skupino, vezane na tak ali drugačen način na poklic lastniki v poljedelstvu. Edina opaznejša izjema na Kranjskem je bil politični okraj Ljubljana-mesto, kjer se je skozi desetletja vedno več pridobitnih žensk ukvarjalo s tržno usmerjenim vrtnarstvom in cvetličarstvom.

Kranjske ženske so se sicer s časovnim zamikom, a vendarle intenzivneje kot moški preusmerjale v druge poklicne razrede (razen v poklicni razred C, trgovina in obrt) oziroma so se vedno pogosteje preživljale v nekmetijskih gospodarskih panogah. Z absolutnimi številkami o pridobitnih moških in ženskah in s številčnimi razmerji med moškimi in ženskami v posameznih nekmetijskih

¹⁴ Leta 1900 je bilo kranjsko povprečje za pridobitne ženske s statusom delavk v kmetijstvu 10,8%, s statusom dninarok 7,8%, leta 1910 je bilo povprečno 8,2% delavk in 5,7% dninarok.

¹⁵ Statusa delavcev in dninarjev je povezovalo pretežno fizično, ročno delo, med seboj pa sta se razlikovala v načinu plačila; dninarji so imeli t.i. "Zahlpapier", s katerim so imeli sklenjeno posebno razmerje z delodajalcem. V primerjavi z delavcem, je bil dninar na svojega delodajalca bolj 'osebno' vezan in z njim povezan.

poklicnih razredih te teze sicer ne moremo podkrepiti, lahko pa jo opremo na indekse rasti števila pridobitnih žensk in moških v posameznih nekmetijskih poklicnih razredih.

Tabela 4: Indeks rasti števila pridobitnih moških in žensk (op. 3)

poklicni razred/leto	moški/indeks	ženske/indeks
poklicni razred B/1880	21209 / 100	8454 / 100
/1910	32960 / 155	13186 / 156
poklicni razred C/1880	14778 / 100	15906 / 100
/1910	10927 / 74	7697 / 48
poklicni razred D/1880	9065 / 100	2893 / 100
/1910	24614 / 271	24196 / 852

Če je za poklicni razred kmetijstva tako za ženske kot za moške veljalo, da so se preživljali najpogosteje v eni poklicni skupini, poljedelstvu, so bile razmere v drugih poklicnih razredih bistveno drugačne. Načeloma velja, da so se ženske preživljale (ali bile celo zaposlene) v vseh poklicnih skupinah in v večini poklicev ostalih treh poklicnih razredov, vendar opazimo, da je bila moška delovna sila bistveno bolj razpršena, oziroma da je bilo moškim dostopnih bistveno več poklicev kot ženskam. Ženske so se znotraj poklicnih razredov industrija in obrt, trgovina in promet, javne in vojaške službe, svobodni poklici, brez navedbe poklica, opazneje preživljale le v nekaterih poklicnih skupinah in poklicih. Skozi desetletja je bil proces osredotočanja žensk na določene poklicne skupine in poklice celo vedno bolj izrazit. Ob pregledu poklicnih skupin in poklicev, znotraj katerih so se pred prvo svetovno vojno preživljale kranjske ženske, opazimo, da so bili to v veliki večini poklici oziroma dela, ki so izhajala iz siceršnjega ženskega delokroga; ženske so se preživljale v nekmetijskih panogah najpogosteje s tistimi deli, materiali in na tiste načine, ki so bili že 'tradicionalno' pripisani ženskam. Lahko bi celo postavili tezo, da so znotraj tradicionalnega gospodarstva ženske opravljale vrsto del, ki so jih z vstopom v svet kapitalistične produkcije profesionalizirale.

Poklicni razred B, industrija, obrt¹⁶

Do največjega porasta števila pridobitnih žensk v poklicnem razredu je prišlo v obdobju med popisoma 1880 in 1890 (od 8454 žensk na 11.274 žensk); v in-

¹⁶ Ker je avstrijska zakonodaja po obrtnem redu iz leta 1859 ločevala industrijo in obrt zgolj po kvantitativnem merilu, ki je določalo, da sodi obrat z manj kot 20 zaposlenimi v obrt, tisti z več kot 20 zaposlenimi pa v industrijo, v statistiki ne moremo ločiti, kdaj je bila oseba pridobitna v obrti in kdaj v industriji. Leta 1883 je obrtna novela natančneje določila vsebino domače obrti ali "hišne industrije"; "S tem pojmom je zakon poimenoval vse tiste obrtno produktivne dejavnosti, ki jih opravljajo ljudje na svojem stanovanju, po krajevnih običajih, kot glavni ali postranski posel, vendar tako, da pri tem ne uporabljajo tuje delovne moči." Ivan Mohorič: Problematika domače obrti v zadnjem stoletju. V: Slovenski etnograf, Ljubljana 1951, str. 11.

dustriji, obrti je na povečanje števila vplivala uvedba obrtne novele iz leta 1883, ki je na novo določila vsebino domače obrti oziroma hišne industrije. Vpliv uveljavitve obrtne novele se je kazal v povečanju samostojnih pridobitnih žensk poklicnega razreda industrija, obrt, kar za moške ni veljalo.

Pri popisih 1890-1910 so se ženske osredotočale le na šest od petnajstih (v letih 1890 in 1900) oziroma na pet od štirinajstih (leta 1910) poklicnih skupin poklicnega razreda industrija, obrt.¹⁷ 'Ženske' poklicne skupine poklicnega razreda B so bile: 1. tekstilna industrija, obrt,¹⁸ 2. papirna in usnjarska industrija, obrt,¹⁹ 3. lesna industrija, obrt,²⁰ 4. živilska industrija, obrt ter 5. industrija, obrt pijač, sladil, prenočevanj in okrepil²¹ in 6. poklicna skupina oblačilna industrija, obrt.²² Tudi znotraj teh poklicnih skupin ženske niso bile enako prisotne v vseh poklicih; v poklicni skupini tekstilna industrija in obrt so bile ženske, na primer, leta 1900 opazneje zastopane le v petih od šestnajstih poklicev. Med pridobitnimi ženskami v tekstilni industriji, obrti, so imele klekljarice večino; čipkarice so v letih 1890 in 1900 predstavljale kar 40% vseh pridobitnih žensk v poklicni skupini tekstilna industrija, obrt, leta 1910 pa se je njihov delež še povečal na skoraj dve tretjini vseh. Pridobitne ženske v raznih tkalnicah in predilnicah bombaža pa so predstavljale leta 1890 komaj 15%, leta 1900 okoli 40% in pri zadnjem popisu manj kot 30% vseh pridobitnih žensk v poklicni skupini. V poklicni skupini papirna in usnjarska industrija, obrt so bile ženske leta 1900 opazneje zastopane le v enem od osmih poklicev: v poklicu izdelovalk papirja in lepenke je bilo v letih 1890-1910 pridobitnih več kot 80% vseh žensk, ki so sicer sodile v to poklicno skupino. Podobno je bilo tudi v poklicni skupini lesna industrija, obrt; tu so se ženske v okoli 80% osredotočale na poklic izdelovalk košar in pletenih lesnih izdelkov. Za poklicno skupino živilska industrija, obrt je bilo značilno, da so bile ženske zastopane v relativno največ poklicih: na primer leta 1900 v kar petih od osmih. Pa vendar so po številu izrazito prevladovali ženske, ki so bile pridobitne v poklicu tobačnih delavk; med tobačne delavke je tako sodila v letih 1890 in 1900 skoraj vsaka druga pridobitna ženska te poklicne skupine, leta 1910 pa jih je bilo kar za dve tretjini vseh. Do popisa leta 1910 in sprememb, ki jih je prinesel (op. 21), so bili deleži gostilničark znatni; leta 1890 je bila dobra tretjina pridobitnih žensk poklicne skupine gostilničark, leta 1900 celo slaba polovica vseh. V manjših deležih so bile pridobitne ženske poklicne skupine živilska industrija, obrt še mlinarice, pekarice in mesarice. V poklicni skupini oblačilna industrija, obrt so bili za ženske leta 1900 zanimivi predvsem trije od tedaj osmih poklicev; izdelovalke perila so imele še pri popisu leta 1890 skoraj dvotretjinsko večino med vsemi

¹⁷ Ob popisu leta 1880 je bil poklicni razred B, ki se je kot tak eksplicitno oblikoval šele s popisom leta 1890, zastopan komaj z dvema poklicema oz. poklicnima vejama: 1. z rudarstvom in plavžarstvom in 2. z industrijo in obrtjo (veliki in mali obrati). Večina kasnejših poklicnih skupin razreda se je izoblikovala s slednjega poklica oz. poklicne veje.

¹⁸ Pri vseh popisih je to poklicna skupina XII.

¹⁹ Pri vseh popisih je to poklicna skupina XIII.

²⁰ Pri vseh popisih je to poklicna skupina XIV.

²¹ Pri popisih leta 1890 in 1900 sta bili to dve poklicni skupini, XV in XVI, leta 1910 pa sta združeni v enotno poklicno skupino živilska industrija, poklicna skupina XV. Pri popisu leta 1910 so priključili poklicni skupini živilska industrija, obrt pretežni del poklicne skupine industrija, obrt pijač, sladil, prenočevanj in okrepil, prenočevanja, vse gostinske obrti pa so preselili kot posebno poklicno skupino v poklicni razred C, trgovina in promet.

²² Pri popisih leta 1890 in 1900 je to poklicna skupina XVII, leta 1910 XVI.

pridobitnimi ženskami poklicne skupine, vendar se je ta pri popisih leta 1900 in 1910 zmanjšala. V letih 1900 in 1910 so bile ženske najpogosteje pridobitne kot krojačice (dobrih 70%), redkeje kot zaposlene v čistilnicah (leta 1900 14,6% vseh, leta 1910 8,5% vseh).

Od dvanajstih kranjskih političnih okrajev je bila le tretjina, kjer je bilo prebivalstvo opazneje pridobitno v poklicnem razredu industrija, obrt. V teh političnih okrajih so bili tudi deleži žensk med pridobitnimi nadpovprečni (povprečno je bilo

med vsemi pridobitnimi manj kot tretjina žensk) in so včasih presegali tudi 40% vseh pridobitnih oseb v tem poklicnem razredu. Ljubljana-mesto, Kranj, Ljubljana-okolica, Radovljica in Logatec so bili politični okraji že tradicionalnih, a v tem času pogosto stagnirajočih industrij in obrti, kjer pa so se zaradi raznih razlogov (na mezdno delo navajena delovna sila, omejene možnosti pridobivanja v kmetijstvu itd.) uveljavljale nove industrijske in obrtne veje. Oblačilna in živilska industrija, obrt sta bili zaradi splošnega pomena relativno enakomerno zastopani v vseh političnih okrajih dežele, druge tri oziroma štiri pa so bile skoncentrirane le v nekaj političnih okrajih. Od poklicne skupine oziroma od organizacije in narave dela v njej je bil po večini odvisen tudi pridobitni status ženske; za poklicni razred industrija, obrt so bili na eni strani značilni t.i. plačani statusi, predvsem status delavcev,²³ po drugi strani pa samostojen status.²⁴

Glede na prevladujoče in med seboj dopolnjujoče se načine ženske pridobitnosti v poklicnem razredu industrija, obrt lahko oblikujemo štiri skupine političnih okrajev na Kranjskem:

Prvo skupino bi tako sestavljali politični okraji dežele, ki sta jih med seboj povezovala nadpovprečna deleža pridobitnih žensk, vpisanih v samostojni in pomagajoči status. V političnih okrajih Kočevje, Krško, Novo mesto in Črnomelj je bila večina samostojnih žensk pridobitna v poklicni skupini oblačilna obrt, ali povedano drugače: večina teh žensk je bila samostojnih krojačic in izdelovalk perila. Tudi kot pomagajoče doma so se najpogosteje vpisovale prav tako v poklicno skupino oblačilna obrt, kar daje slutiti, da se je znotraj istega gospodinjstva več žensk skupaj ukvarjalo s šivanjem. Med pomagajočimi doma je bilo do leta 1910 tudi veliko takih, ki so bile vpisane v poklicno skupino živilska industrija, obrt in ki so kot hčerke, žene ali druge sorodnice pomagale okrajnemu gostilničarju.

Drugo skupino lahko sestavimo iz tistih političnih okrajev, kjer so poznali za naše razmere nadpovprečne deleže delavk in dninark. Za delavke v industriji in obrti v političnih okrajih Postojna, Kranj, Litija in Radovljica je bilo značilno, da se je njihovo absolutno število skozi desetletja zmanjševalo, hkrati pa so se te ženske osredotočale na vedno manjše število poklicnih skupin in poklicev. Kot delavke in redkeje kot dninarke so postajale ženske iz Postojne, Kranja in Litije znotraj poklicev, povezanih z volnarstvom, tkanjem platna, predenjem in tkanjem bombaža, prevladujoča delovna sila poklicne skupine tekstilna industrija, obrt. V Radovljici pa so bile ženske prav nasprotno in za Kranjsko izjemno pogosto pridobitne v netipično 'ženskih' poklicnih skupinah in poklicih, na primer, v poklicni skupini kovinska industrija, obrt,²⁵ in v poklicni skupini rudarstvo,

²³ Polovica vseh pridobitnih žensk poklicnega razreda je bila delavk.

²⁴ V letih 1890 in 1900 je bila četrtnina žensk samostojnih, leta 1910 že tretjina.

²⁵ Leta 1890 in 1900 poklicni skupini VI in VII, leta 1910 VI.

plavžarstvo²⁶. Poklicna skupina rudarstvo, plavžarstvo je bila pomembna tudi za delavke v političnem okraju Litija.

V tretjo skupino bi lahko uvrstili politična okraja Ljubljana-mesto in Ljubljana-okolica, saj se od drugih razlikujeta tudi po nadpovprečno velikih deležih delavk, ki so si služile svojo mezdo predvsem v dveh industrijskih obratih, v ljubljanski tobačni tovarni in v tovarni papirja na Vevčah. Deleži delavk so v Ljubljani-mestu in Ljubljani-okolici presegali tri četrtine vseh pridobitnih žensk poklicnega razreda. Kako koncentrirana je bila ženska delavska sila prav v centru Kranjske, pove tudi podatek, da je na primer leta 1910 kar vsaka tretja delavka v deželi prihajala iz prestolnice ali njene neposredne okolice.

V četrto, posebno skupino, bi lahko uvrstili politični okraj Kamnik, kjer se je ženska pridobitnost najpogosteje povezovala z nadpovprečnimi deleži delavk ali pa žensk pomagajočih doma. V političnem okraju Kamnik so bile ženske najpogosteje pridobitne v poklicni skupini lesna industrija, obrt, povečini znotraj poklica izdelovalk košar in drugih lesnih izdelkov. Kot posebnost moramo v to skupino političnih okrajev vključiti še politični okraj Logatec, ki je izstopal iz kranjskih povprečij z nadpovprečno velikimi deleži samostojnih žensk. Samostojne Logatčanke so bile skoraj po pravilu klekljarice, vpisane v poklicno skupino tekstilna industrija, obrt.

Poklicni razred trgovina in promet

Za dejavnosti, povezane s trgovino in prometom, ki so bile del poklicnega razreda C avstrijske poklicne statistike, velja, da so bile za ženske najmanj odprte, da pa najdemo tu zametke nekaterih danes dodobra feminiziranih poklicev. Število žensk se je v poklicnem razredu popravilo šele v popisnem letu 1910, ko so sem prenesli gostinske dejavnosti in poklice, ki so dotedaj sodili v poklicni razred industrija in obrt. Zmanjševanje števila pridobitnih žensk v poklicnem razredu v letih 1890-1900 je bilo značilno za večino kranjskih političnih okrajev; edina prava izjema je bila Ljubljana-mesto. Tu se je število pridobitnih žensk enakomerno povečevalo. Kako zelo je bila Ljubljana trgovsko in prometno središče dežele, pričajo tudi podatki o tem, da je bila leta 1880, ko so v ta poklicni razred sodile še vse deželne dninarice, le vsaka osemnajsta pridobitna ženska dežele, vpisana v ta poklicni razred, Ljubljančanka, v letih 1890, 1900 in 1910 pa je bila že vsaka tretja ženska poklicnega razreda iz Ljubljane-mesta. Tako za Ljubljano-mesto nikakor ni bilo značilno upadanje števila pridobitnih žensk med letoma 1880-1890, kot je to sicer veljalo za vse kranjske politične okraje.

V poklicnem razredu trgovina in promet so bile ženske v večini primerov pridobitne le v dveh poklicnih skupinah.²⁷ V desetletjih popisov se je pomen

²⁶ Vsa popisna leta poklicna skupina IV.

²⁷ Leta 1880 je bilo transportno-trgovskim dejavnostim namenjenih pet skupin poklicev, leta 1890 je bil poklicni razred razdeljen v pet poklicnih skupin in 31 poklicev: poklicna skupina XIX: blagovna trgovina; poklicna skupina XX: denarne in kreditne ustanove, zavarovalnice itn.; poklicna skupina XXI: transport po kopnem; poklicna skupina XXII: transport po vodi; poklicna skupina XXIII: druge trgovske obrti, (šesti poklic je bil poklic mezdnih delavcev in dninarjev z nestalnimi, menjajočimi se deli), leta 1900 je imel poklicni razred šest poklicnih skupin in 34 poklicev (nova je bila XXIV poklicna skupina: hišni posli in dninarji z nestalnim, menjajočimi se deli, 2 poklica), leta 1910 je imel poklicni razred sedem poklicnih skupin in 38 poklicev (novi sta bili poklicna skupina XX: železniški transport

posameznih 'ženskih' poklicnih skupin poklicnega razreda spreminjal, predvsem v povezavi s formalnimi in vsebinskimi spremembami v poklicni statistiki. Leta 1890, ko je štel poklicni razred pet poklicnih skupin, je bila večina pridobitnih žensk zbranih v dveh: vpoklicni skupini blagovna trgovina, kamor je sodilo 22% vseh v poklicnem razredu pridobitnih Kranjic, in v poklicni skupini raznih trgovskih obrti, kjer bomo našli več kot 70% žensk (predvsem na račun hišnih poslov). Leta 1900 sta bili za ženske zanimivi le dve poklicni skupini od petih: poklicna skupina blagovna trgovina, kamor je sodilo dobrih 50% vseh pridobitnih poklicnega razreda, in poklicna skupina hišnih poslov, kjer jih je bilo vpisanih skoraj 40%. Leta 1910 so bile ženske opazneje zastopane v treh od sedmih poklicnih skupin: v poklicni skupini blagovna trgovina, kjer jih je bilo dobrih 37%, v poklicni skupini gostinstvo, z dobrimi 40%, in v poklicni skupini hišnih poslov, v kateri je bilo slabih 16% vseh v poklicnem razredu pridobitnih žensk.

Tudi v razredu trgovina in promet je veljalo, da so bile ženske pridobitne le v nekaterih poklicih 'ženskih' poklicnih skupin; leta 1890 najdemo večino, kar 86% vseh pridobitnih žensk poklicne skupine blagovna trgovina, v petih od štirinajstih poklicev. Ne glede na popisno leto je bilo znotraj blagovne trgovine za ženske najdostopnejše delo v trgovinah z mešanim blagom. Čeprav za čas pred prvo svetovno vojno še ne moremo govoriti o feminizaciji trgovskega poklica, pa so bile prodajalke v špecerijah skoraj že tako pogoste kakor prodajalci (leta 1910 jih je od vseh prodajalcev v špecerijah že 48,3%). Pogostejše kot prodajalci pa so že tedaj bile prodajalke v trgovinah z živili (54,2% žensk od vseh prodajalcev).

Pri izbiri poklica v poklicni skupini transport po kopnem so bile ženske bistveno bolj omejene; ženska pridobitnost se je osredotočala le na en poklic od petih (1890, 1900) oziroma šestih (1910). Kranjice, pridobitne v tej poklicni skupini, najdemo v dejavnostih, povezanih s poštnim, telefonskim in telegrafskim prometom. Poštne uradnice, telefonistke in telegrafistke so predstavljale na primer leta 1890 kar 57,1% vseh pridobitnih žensk v tej poklicni skupini, leta 1900 že 73,7% in ob zadnjem popisu leta 1910 so bile ženske v več kot devetdesetih odstotkih pridobitne prav v teh poklicih. Vsa ta desetletja so predstavljale ženske tretjino vseh zaposlenih v teh poklicih.

V poklicni skupini gostinske dejavnosti, ki je bila preseljena v poklicni razred C šele pri zadnjem popisu leta 1910, so bile skoraj vse ženske (98% vseh v tej poklicni skupini) pridobitne v poklicu gostilne in gostišča. Te ženske, ki jih je bilo na Kranjskem kar 3093, so bile tudi glede na moške v dvotretjinski večini. Če je bila pridobitna ženska v gostilni, vaški oštariji, mestnem pajzlu in v podobnih hramih, zelo običajna pojava, pa jih bomo bistveno redkeje srečali med delovnim osebjem kavarn in podobnih lokalov, ki so veljali za bolj 'šik', tako po izgledu, postrežbi kot po tipu gostov.

V poklicni skupini mezdnih in dninarskih poslov menjajočih se načinov, so se ženske skozi popise vedno bolj usmerjale na poklic samostojni hišni posli, to so bili tisti, ki so opravljali najrazličnejše servisne dejavnosti kot nekakšno obrt. Leta 1890 je bilo takih žensk na Kranjskem 1171 ali slabih 40% vseh v tej poklicni skupini, leta 1900 699 ali dobrih 50% in leta 1910 1015 žensk, ki so predstavljale kar 84,4% vseh pridobitnih v tej poklicni skupini. Vsekakor je bil to izrazito

---

in XXIII: gostinstvo).

'ženski' poklic, saj so predstavljale ženske vsa desetletja kar štiri petine vseh pridobitnih v tem poklicu. V tem poklicu bomo našli tako perice, likarice, hišne pomočnice, čistilke in druge ženske, ki so prihajale v posamezno gospodinjstvo v bolj ali manj rednih časovnih presledkih in ki niso bile sestavni, celo vzdrževani del gospodinjstva kakšnega pridobitnega gospodarja in ki so za svoje delo prejemale tudi plačilo.

Glede pridobitnih statusov, ki so jih Kranjice dosegale v primerjavi z drugimi poklicnimi razredi prav v poklicnem razredu trgovina in promet, moramo poudariti dvoje: 1. relativno visoka deleža pridobitnih žensk, ki so prav v tem poklicnem razredu dosegale status samostojnih in nameščenk in 2. relativno nizka deleža delavk in pomagajočih doma. Pridobitni status je bil tudi tu v mnogočem odvisen od narave dejavnosti in prevladujočih, uveljavljenih načinov delitve dela (tudi spolne) v posamezni poklicni skupini. V splošnem velja, da so bile ženske najpogosteje samostojne v poklicni skupini blagovna trgovina in v tistem delu poklicne skupine mezdnih in dninarskih poslov menjajočih se načinov, kamor so sodili samostojni hišni posli. Največ samostojnih žensk v poklicnem razredu trgovina in promet bomo našli v prestolnici; vsaka peta samostojna pridobitna ženska na Kranjskem je v letih 1890 in 1900 živela v Ljubljani-mestu, najpogosteje kot lastnica in najemnica trgovine z živili ali mešanim blagom, ali kot ženska, ki se je preživljala z različnimi hišnimi deli. Prav v Ljubljani-mestu pa je bila potreba po hišnih pomočnicah, pericah, likaricah ipd. na Kranjskem največja. V mestu tovrstnih del niso našle zgolj Ljubljančanke, ampak tudi ženske iz njene okolice; od rednih obiskov, na primer, bizoviških peric je bila močno odvisna snaznost ljubljanskega perila. Nameščenke ali uradnice, ki jih tudi sicer najdemo v omembe vrednem številu prav v poklicnem razredu trgovina in promet (in poklicnem razredu D), so vpisane v dveh poklicnih skupinah: v blagovni trgovini in transportu po kopnem. Uradnice v poštnem, telegrafskem in telefonskem prometu so postajale vedno pomembnejše konkurentke moškim; pred prvo svetovno vojno je bilo od vseh tovrstnih uradnikov za tretjino žensk.²⁸ Delavke so v tem poklicnem razredu povečini najemali v blagovni trgovini in gostinstvu. Žensk, pomagajočih doma, je bilo v tem poklicnem razredu relativno malo in večina od njih je pomagala v domačih trgovinah. Leta 1910 se je seveda delež pomagajočih doma bistveno povečal; gostilničarske hčere in žene so bile že kar stereotipna delovna moč v domači gostilni.

Poklicni razred D

Poklicni razred D, ki se ga je pri popisu leta 1890 oprijelo ime razred javnih in vojaških služb, svobodnih poklicev in oseb brez navedbe poklica, je po svoji pestrosti najbolj zanimiv in najbolj odraža za današnji čas nekoliko nenavadno naravo in vsebino avstrijske poklicne statistike. V tem poklicnem razredu so bili poleg različnih državnih uradnikov, vojakov in svobodnjakov vključeni tudi taki, ki ob popisu niso mogli navesti poklica, s katerim se preživljajo, niso pa tudi imeli nikogar, ki bi jih preživljal. V poklicni razred D so bili torej vključeni tudi 'brez-

---

²⁸ Leta 1890 je bilo na Kranjskem 133 žensk, uradnic na poštnih, telefonskih in telegrafskih postajah; leta 1900 in 1910 244.

poselni', kar pa nikakor ni pomenilo, da so bili tudi nepridobitni - nasprotno, v statistiki so jih vpisovali kar med samostojne pridobitne osebe. Podobno kot tudi prejemnike pokojnin, rent in varovance različnih prevzgojnih, humanitarnih in izobraževalnih ustanov ter podpirance najrazličnejših vrst. Vsi ti so imeli status samostojnih pridobitnih oseb kratko malo zato, ker so bili v procesu pridobivanja sredstev za svoje preživetje ne-odvisni od neke druge osebe, hkrati pa niso stopali v nobenega od predvidenih hierarhiziranih delovnih odnosov z neko drugo fizično osebo. V primerjavi z drugimi poklicnimi razredi, bi lahko razred D označili prej kot za kvartarni za presežni sektor narodnega gospodarstva, kajti njegova naloga je bila "predvsem vzpostavljanje jasnejših ločnic med zgornjimi tremi poklicnimi razredi". (Bolognese-Leuchtenmüller, (1978) str. 116). Glede na spol vključenih pridobitnih oseb, pa za 'ženski' poklicni razred; leta 1880 je bila med pridobitnimi tega razreda le četrtnina žensk, leta 1890 jih je bilo že za dobrih 40%, ob zadnjih dveh popisih pa predstavljajo ženske že skoraj polovico vseh pridobitnih oseb poklicnega razreda D. Skozi vse tridesetletje lahko spremljamo izredno povečevanje števila pridobitnih žensk na Kranjskem prav v tem poklicnem razredu; še posebno velik je bil porast števila žensk med desetletjema 1900 in 1910 (od 14.742 na 24 196 žensk).

Prve profesionalke, posebej izšolane in praktično za poklic izobražene ženske, najdemo prav tu, pa naj so bile profesionalne, izučene porodne babice ali pa učiteljice z državno priznano licenco za poučevanje. Če izločimo iz kar precejšnjega števila pridobitnih Kranjic, ki so se vpisovale v poklicni razred D, take, ki so bile vpisane med 'nepoklicne' poklicne skupine (rentnice, podpiranke itd.), ostane le slaba desetina takih, ki jih lahko prepoznavamo tudi danes kot zaposlene osebe. Ta manjšina žensk (leta 1890 7%, v letih 1900 in 1910 dobrih 9%) je bila pridobitna po večini v dveh poklicnih skupinah: dvorne, državne in druge javne službe²⁹ in v poklicni skupini drugi svobodni poklici.³⁰ V poklicni skupini dvornih, državnih in drugih javnih služb in v poklicni skupini izobraževanje in poučevanje, ki so jo kot samostojno oblikovali leta 1910 z izločitvijo iz prve, je večina teh žensk delovala v treh poklicih: izobraževanje, nižje zdravstveno osebje in duhovščina. Najhitreje se je povečevalo tako število kot delež žensk v učiteljskem poklicu; leta 1890 je bilo tako v poklicu izobraževanje vpisanih nekaj več kot dvesto petdeset žensk, leta 1900 že skoraj petsto, ob zadnjem popisu, ko je postalo izobraževanje in poučevanje samostojna poklicna skupina, sestavljena iz treh poklicev, je bilo učiteljic na Kranjskem že prek tisoč; od teh sta bili dve tretjini nameščenih v ljudskih in mestnih šolah. Ženske učiteljice so že pred prvo svetovno vojno predstavljale polovico vseh učnih moči v deželi in prav učiteljski poklic je eden prvih izmed novih poklicev, ki se že v tem času začne feminizirati. Naraščalo je tudi število žensk v poklicu nižje zdravstveno osebje; število babic in medicinskih sester, zaposlenih v javnih zavodih, se je v obdobju 1890 in 1910 skoraj podvojilo: od približno tristo sedemdesetih na približno šeststo trideset žensk. Brez dvoma so bili že tedaj vsi poklici, povezani z nižjimi medicinskimi deli, skoraj povsem v ženskih rokah. Tako je znotraj medicinske stroke ob strokovni, med zdravnikom - strokovnjakom in medicinsko sestro - njegovo pomočnico, tekla tudi spolna ločnica. Približno petina vseh žensk, vpisanih v to poklicno

²⁹ Leta 1890 je bila to poklicna skupina XXIV, leta 1900 XXVI, leta 1910 pa XXVI in XXVII.

³⁰ Leta 1890 je bila to poklicna skupina XXVI, leta 1900 XXVII in leta 1910 XXVIII.

skupino, pa je pripadala cerkvenemu osebju, raznim cerkvenim redovom, kjer so se kot nune v skladu z redovno usmeritvijo ukvarjale z različnimi poklici (poučevanje, medicinska oskrba in pomoč).

Več kot polovica vseh žensk, vpisanih v poklicno skupino svobodni poklici,³¹ je bila plesalk, glasbenic in podobnih umetnic; tako smo imeli po podatkih avstrijske poklicne statistike leta 1890 le 23 takih umetnic, leta 1900 40 in leta 1910 63. Število žensk, vpisanih v poklice pisateljice, urednice, stenografke, računovodkinje, zasebne tajnice in podobno, je bilo ustrezno majhno, vendar je naraščalo. Očitno je, da so se ženske (lahko) intenzivneje zaposlovale v teh pretežno pisarniških poklicih šele med prvo svetovno vojno in po njej, ko je prišlo do pospešenega razvoja komunikacijskih tehnik in pomembnih premikov v strukturi narodnega gospodarstva.

V nobenem od poklicnih razredov nista bila poklic in pridobitni status vpisane osebe tako neločljivo povezana kakor v poklicnem razredu D. Zaradi pisane družbe, ki se je znašla v tem poklicnem razredu, nikakor ne preseneča, da so ženske prav v tem poklicnem razredu najpogosteje dosegale samostojni pridobitni status, česar pa seveda ne smemo razlagati tako, da so bile te ženske tudi v resnici denarno in tudi drugače najbolj samostojne in v svojem preživetju neogrožene. Prav prevlada žensk v 'siromašnih' poklicih s statusom samostojnih nam pripoveduje neko drugo zgodbo. Večina žensk, vpisanih v poklicne skupine in poklice, poklicnega razreda D, je sodila v 'poklice', ki kažejo na finančno bedo vpisane osebe; skoraj dve tretjini Kranjic, vpisanih v poklicni razred D, je sodilo v poklicno skupino 'živečih od rent in raznih podpor',³² kamor so sodile tudi preužitkarice in raznovrstne podpiranke. Število preužitkaric se je v obdobju med letoma 1890 in 1910 povečalo od slabih osem tisoč na dobrih trinajst tisoč žensk. Bistveno manj žensk v tej poklicni skupini je bilo rentnic; njihovo število se je pri nas nenehno zmanjševalo od dobrih tisoč leta 1890 na slabih petsto leta 1910. Prav tako so ženske prevladovale med živečimi v različnih zavodih;³³ od vseh pridobitnih žensk tega poklicnega razreda jih je dobra desetina živela v raznih zavodih (bolnišnicah, norišnicah, hiralnicah, sirotišnicah), več kot tretjina, leta 1910 pa celo polovica vseh žensk te poklicne skupine, je bila očitno brezdomk (leta 1890 1000 žensk, leta 1910 že 2500). Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je število najrevnejših žensk na Kranjskem nenehno povečevalo in povsem opravičeno lahko rečemo, da je bila revščina (tudi) na Kranjskem ženskega spola.

Ko so se ženske vključile v nove procese na trgu dela oziroma pridobivanja, so storile najpogosteje pod drugačnimi pogoji in s pomembno drugačnimi posledicami, kot so veljali za njihove moške kolege. Merljivo, plačano delo je mnogo bolj posegalo v dotedanji način življenja žensk kot moških; nikakor ni bilo nepomembno, ne kje so ženske živele, ne s čim so se pred tem preživljale, kateremu sloju so pripadale njihove družine, prav tako ni bilo nepomembno, koliko so bile stare, so bile tudi matere ali ne, v kakšnem stanu so se trenutno nahajale ipd. Načeloma so se ženske lahko preživljale z delom povsod, kjer je bila potreba po delovni sili, vendar lahko že od začetkov uveljavljanja kapitalističnih odnosov in načinov proizvodnje spremljamo oblikovanje nekaterih zakonitosti, ki imajo danes

³¹ Leta 1890 je bila to poklicna skupina XXVI, leta 1900 XXVII, leta 1910 XXVIII.

³² Leta 1890 je bila to poklicna skupina XVII, leta 1900 XVIII, leta 1910 XIX.

³³ Leta 1890 je bila to poklicna skupina XXVIII, leta 1900 XIX, leta 1910 XXX.

še vedno zaradi svoje stereotipnosti povratno negativne učinke na aktualni položaj žensk v svetu dela: prva zakonitost pravi, da so ženske slabše plačane od moških; druga govori o tem, da se slabše piše poklicem, v katerih prevladujejo med zaposlenimi ženske; po tretji zakonitosti pa vztrajamo pri delitvi del na taka in tista, za katere so že po naravi bolj primerne ženske kot moški.

Sabina Žnidaršič Žagar

WOMEN IN THE LABOUR MARKET OR A TIME OF CHANGES (1880-1910)

S u m m a r y

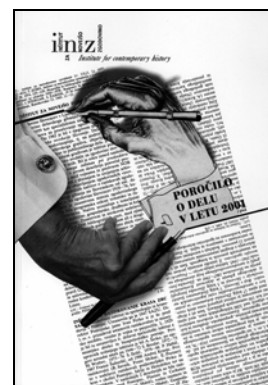
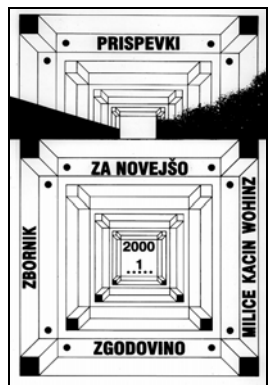
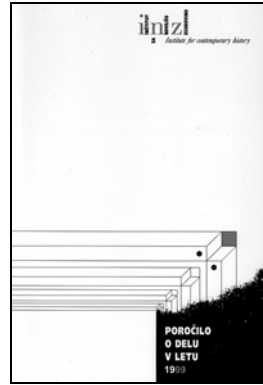
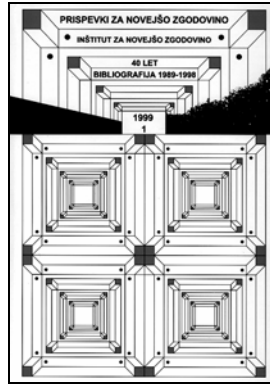
New conditions in the labour market, which were dictated by the transition into a predominantly capitalist and industrialist production, preserved certain traditional characteristics of women's work as well as creating new ones. Our source for determining the main trends were the occupational statistics which were published by the Austrian government on the basis of the data from the major national censuses taken every decade between 1880 and 1910. In comparison with other contemporary statistics, the Austrian occupational statistics show certain peculiarities, the most important being that, within the censured population, a distinction was made with regards to one's earning status rather than one's working activity or employment.

The most important criterion for defining an individual's earning status, was one's status within the world of hierarchical, measurable work; one's status as an earner was not determined by one's work or the wages received for it; one's earning or non-earning status (dependence, subservience) was measured according to the degree of one's dependence on another earner to whom one was subordinated. In comparison with other parts of the Austrian empire, the percentage of the Carniolan women involved in the world of earning in the period between 1880 and 1910 was above average. However, most of the women's earning was associated with lower, mostly non-professional and unpaid earning statuses; work, though unpaid, is a woman's constant. A high participation of women in the world of hierarchic earning was mainly a consequence of the preservation of traditional patterns of life, which were based on an intensive integration of all capable household members in the breadwinning processes.

With the transition to the modern world where earning and spending are separated, the nature of female paid work started to change. Women joined the trends of the restructuring economy just as intensively as men, though under different conditions; the concept of the so-called female occupations became increasingly established as did the realisation that female work was less valued on the market and that women had smaller and limited career opportunities. In the new world, women most frequently made their living with jobs that were traditionally considered female, such as those related to the production, processing and "distribution" of food, the processing and production of textile, clothing and footwear, health-care, cleaning, upbringing, education, as well as various auxiliary jobs. All these were typically women's jobs. As these jobs were attributed to natural female abilities, they were considered (at best) less professional and, consequently, less valuable. The earning of women mostly depended on the economic situation of their living environment, and on the current situation in the labour market; in areas with richer career opportunities for men, women too had more choice and could participate in the world of earning with a more respected status.

1.01
Prejeto 24. 12. 2003

UDK 323.233:396(497.4)"1943"

Vida Deželak-Barič*

Ženske demonstracije v Ljubljani 1943

IZVLEČEK

V primerjavi z ostalimi kraji na Slovenskem so se v Ljubljani med okupacijo v času druge svetovne vojne razvile nekatere specifične oblike odpora proti okupatorju. Mednje sodijo demonstracije v letu 1943, ki jih zaradi prevladujoče ženske udeležbe v njih označujemo kot ženske demonstracije. Ženske so se obračale na predstavnike italijanske vojaške in politične oblasti ter na vodstvo ljubljanske škofije ter sprva zahtevale izboljšanje položaja zapornikov in internirancev, nato pa njihovo izpustitev. Demonstracijsko gibanje je sprožila vsestranska eksistencialna stiska, sčasoma pa je za razmah demonstracijskega gibanja postajalo vse bolj pomembno prizadevanje ljubljanskih aktivistov Osvobodilne fronte slovenskega naroda, da vsaj delno spontan nastop žensk zajamejo v organizirano gibanje, stopnjujejo njihovo upornost in gibanje politično usmerjajo.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Ljubljana, odporništvu, demonstracije, politična emancipacija žensk, taborišča, zapori, spomeniki in obeležja

ABSTRACT

WOMEN'S DEMONSTRATIONS IN LJUBLJANA IN 1943

In comparison to other places in Slovenia, in occupied Ljubljana during the Second World War there appeared certain specific forms of resistance against the occupying forces. These included demonstrations in 1943 referred to as the "women's demonstrations" because their main participants were women. The women appealed to the representatives of the Italian military and political authorities, as well as the leadership of the Ljubljana bishopric, first demanding improvement of conditions for prisoners and internees, and later their release. The demonstration movement was set in motion by general distress, and in time the efforts of Ljubljana activists within the Slovenian Liberation Front (OF) became increasingly important in providing momentum for the demonstrations. These activists took what was, at least in part, the women's spontaneous appearance and turned it into an organized movement, intensified their resistance and politicised the movement.

Key words: Second World War, Ljubljana, national liberation movement, resistance, demonstrations, women's political emancipation, camps, prisons, monuments, markers

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: vida.dezelak-baric@inz.si

Ljubljana je postala po okupaciji aprila 1941 upravno središče Ljubljanske pokrajine. Kljub razkosanju Slovenije med tri okupatorje pa je v določeni meri ohranila položaj narodnega središča. V njej so ostala vodstva predvojnih političnih taborov in je pomen njihovega delovanja in opredeljevanja, kako ravnati v okupacijskih razmerah, vsekakor presegal pokrajinski okvir in pomen. To velja tudi za Komunistično partijo Slovenijo, ki je dala pobudo za ustanovitev uporniške Osvobodilne fronte prav v Ljubljani.

Osrednje vojaško-politično vodstvo osvobodilnega gibanja se je do maja 1942 zadrževalo v Ljubljani in pomembno vzpodbujalo in usmerjalo protiokupatorsko razporeženje ter dejavnost prebivalstva mesta. Tu je razvilo tudi nekatera specialna področja dejavnosti širšega pomena (Varnostnoobveščevalna služba, ilegalne tiskarne in tehnike, propaganda). Z odhodom osrednjega vodstva iz Ljubljane se je začel pomen Ljubljane postopoma zmanjševati, vendar je do kapitulacije Italije bil še vedno velik. Ljubljana je bila pomembna predvsem kot mobilizacijski vir kadrov za vojsko in politično delo, ki so jih nato pošiljali v razne pokrajine. Neposredno politično-organizacijsko dejavnost sta v mestu usmerjala okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, po odhodu osrednjega vodstva iz mesta pa še poverjeništvu CK KPS in IOOF. Odpor prebivalstva Ljubljane, ki se je množično pridružilo OF, je potekal v različnih oblikah - od pisanja propagandnih gesel, trosilnih akcij, širjenja ilegalnega tiska, zbiranja denarnih in materialnih sredstev za potrebe gibanja, zagotavljanje prostorov za bivanje ilegalcev, skrivanja zbranega materiala, pridobivanje družin za oskrbovanje otrok ilegalcev, množičnega zbiranja novic in podatkov za obveščevalno službo do napadov na pripadnike okupacijskih oboroženih sil ter usmrtitev nasprotnikov OF.

Odporništvu je v Ljubljani razvilo nekatere specifične oblike odpora, kakršnih drugje na Slovenskem ne srečamo. Mednje prav gotovo sodi javno, predvsem pa množično izražanje protesta proti posameznim ukrepom okupacijskih oblasti, ki so Slovence težko in množično prizadeli.

Prvič se je to zgodilo že kmalu po okupaciji, julija 1941, ob priliki izganjanja Slovencev z Gorenjske in Mežiške doline v Srbijo. Transporti z izgnanci so vozili skozi Ljubljano, kjer so jih kljub poznim nočnim uram na železniški postaji pričakovali številni Ljubljančani, jih bodrili na poti v pregnanstvo in vzklikali gesla proti Nemčiji in Italiji ter v podporo Sovjetski zvezi. Italijanske oblasti so bile takrat prisiljene aretirati nekaj demonstrantov, da bi zagotovile red, nazadnje pa celo prepovedati ustavljanje transportov na ljubljanski železniški postaji.¹

Svojstvena oblika demonstracij je potekala jeseni in pozimi 1941-1942, označevana kot tihe demonstracije oziroma plebiscitne akcije. V tem razdobju je vodstvo Osvobodilne fronte organiziralo štiri akcije v počastitev določenih spominskih dni: 29. oktobra 1941 ob obletnici razpada Avstro-Ogrske monarhije; 1. decembra 1941 ob obletnici nastanka jugoslovanske države; 3. januarja 1942 v spomin na žrtve okupatorjevega nasilja; 7. februarja 1942, ki ga je izvršni odbor OF proglasil za slovenski narodni praznik vseslovenske enotnosti. Te demonstracije so bile posebne v tem, da ljudje niso šli na ulice, kot se praviloma demonstrira, ampak so, nasprotno, v navedenih dneh med 19. in 20. uro ulice ter

¹ Branka Jurca: Prve množične demonstracije. V: Ljubljana v ilegali, knjiga 1, Ljubljana 1960, str. 227-229; Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945, Maribor 1968, str. 247-248.

javne prostore izpraznili, se umaknili v varstvo domov in s tem z gluho tišino na izviren način demonstrirali proti dejstvu okupacije.² Te akcije so vodstvu odpora v Ljubljani vsekakor pritrldile, da je z njimi mogoče voditi učinkovit in nenasilen pritisk na okupatorja po sistemu preizkušanja njegovih živcev, hkrati pa tudi voditi strategijo pritegovanja ljudi k OF, saj so te akcije obenem v veliki meri predstavljale plebiscit Ljubljančanov za OF.

V letu 1942 zaostrojuče se razmere, tj. obžičenje mesta, množične aretacije in internacije ter streljanja talcev, niso več omogočale oziroma dopuščale podobnih oblik izražanja protestov in v drugi polovici leta 1942 je osvobodilno gibanje zašlo tudi v precej globoko krizo. Toda sčasoma, ko je bila ta kriza premagana, je prav množičnost okupatorjevega nasilja, kateremu se je pridružil še pritisk domačih protikomunistov, dala nov zagon javnemu nastopu in demonstracijskemu gibanju Ljubljančanov v letu 1943, v katerem so se izpostavile predvsem ženske.³

Za razumevanje in vrednotenje novega demonstracijskega vala v letu 1943, označevanega kot ženske demonstracije, je nujno izhajati iz mučnih razmer, kakršne je okupator ustvaril v Ljubljani v letu 1942. O razmerah zgovorno govorijo že naslednja dejstva: po obžičenju mesta februarja 1942 je italijanski okupator izvajal obsežne racije; v ponavljajočih se množičnih racijah je preveril okoli 44.000 moških in jih 5400 poslal v koncentracijska taborišča in nekaj sto v ječe ter interniral več kot 1000 častnikov nekdanje jugoslovanske vojske.⁴ S tem so bile številne družine globoko prizadete tako zaradi človeške stiske ob izgubi svojcev kot tudi zaradi eksistencialnih razlogov. Na drugi strani so trpeli interniranci; po nekajmesečnem bivanju v taboriščih so oslabei, začeli bolehati in ko se je pridružil še mrz pozimi 1942-1943, so ob pičli hrani vse pogosteje zbolevali in umirali. Vesti o razmerah v taboriščih, ki so prihajale v Ljubljano, so postajale vse bolj zaskrbljujoče.⁵ Poleg tega je prišlo decembra 1942 do t.i. božičnih aretacij, ki so jih ob asistenci Italijanov izvedli pripadniki protikomunistične mestne varnostne straže. Le-te so ob že obstoječi diferenciaciji prebivalstva v Ljubljani predstavljale nekakšno kapljo čez rob trpljenja, ki so ga Ljubljančani množično doživljali v letu 1942.⁶

S tem se je sprožilo demonstracijsko gibanje, ki je skupaj še z nekaterimi množičnimi nastopi trajalo od januarja do novembra 1943. V tem obdobju je bilo v Ljubljani kakšnih šestnajst večjih demonstracij in komemoracij in pa precej manjših, ki jih niti ni mogoče vseh identificirati.⁷

² Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941-1942. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1-2, str. 195-238.

³ Lojz Tršan: OF v Ljubljani : Organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1943. Ljubljana 1995, str. 73-89, 111-116; Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Ljubljani. V: Zgodovina Ljubljane; Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 420-429.

⁴ Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. V: Kronika, 1981, št. 2, (dalje Ferenc, Racije 1942) str. 183-228; isti: Rab - Arbe - Arbissima : Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : Dokumenti. Ljubljana 2000, (dalje Ferenc, Rab-Arbe-Arbissima) str. 5-27.

⁵ Ferenc: Rab-Arbe-Arbissima, str. 27-37. Od konca leta 1942 dalje je z razmerami v zaporih in taboriščih Ljubljančane seznanjalo glasilo Slovenske narodne pomoči Narod v ječi, ki je o teh vprašanjih objavljalo številne prispevke.

⁶ Ferenc, Racije 1942, str. 215-224.

⁷ O množičnih akcijah in demonstracijah je obsežen prispevek (žal brez navedbe virov in z določenimi pomanjkljivostmi ter napakami) napisala Marica Čepe. Glej v: Marica Čepe: Komemoracije in demonstracije v letu 1943. V: Ljubljana v ilegali, knjiga 4, Ljubljana 1970, str. 114-159; ista, Od protestnih komemoracij do množičnih demonstracij. V: Junaška Ljubljana 1941-1945, druga knjiga,

Značilno je, da ima demonstracijsko gibanje v letu 1943 izrazito zunanjo in notranjo dinamiko. Le-ta se giblje od prvih mirnih, previdnih in tudi plahih nastopov žensk k vse bolj odločnim in brez pretiravanja lahko rečemo tudi pogumnim nastopom žensk, v katerih so tvegale tudi svojo svobodo. Demonstracij se je sprva udeleževalo sorazmerno majhno število žensk, včasih samo nekaj deset, število pa je postopoma naraščalo. Tretjo dimenzijo te dinamike predstavlja stopnjevanje zahtev, ki so jih ženske postavljale. V demonstracijah sta se zelo očitno prepletala človeški faktor - osebna človeška stiska, ki je v začetku daleč najpomembnejši vzvod, ki je potisnil ženske v javne nastope, ter prizadevanje vodstva ljubljanskih aktivistov, da prizadetost ljudi zajamejo v organizirano gibanje, da stopnjujejo njihov revolt in ga tudi politično instrumentalizirajo, kar postaja postopoma vse bolj pomemben dejavnik. V teh razmerah je prihajala do izraza tudi medčloveška solidarnost, ki pa jo želi OF institucionalizirati z ustanovitvijo organizacije Slovenske narodne pomoči.

Ženske so v začetku ubrale pot mirne oblike pritiska na okupacijske oblasti. Zbirale so se pred sedežem visokega komisariata (na današnji Prešernovi cesti) in XI. armadnega zbora (Kazina na Kongresnem trgu), pa tudi pred škofijo. Iz svojih vrst so izbirale delegacije, ki so nosile civilne, vojaške ali cerkvene oblasti posredovale strpno oblikovane zahteve za izboljšanje položaja svojcev v Belgijski vojašnici na Taboru, kjer so bili aretiranci iz božičnih racij. Tako so te zahteve imele bolj značaj prošenj kot pa morebiti kakšnega ostrega protesta. Tudi ženske, ki so spremljale delegatke in čakale na rezultat pogovorov, še niso nastopale ostro in so, kot so zaznali obveščevalci iz protikomunističnih vrst, javno in naglas "zabavljale" predvsem čez "belo gardo" in govorile, da je le-ta opravljala aretacije v imenu Kristusa.⁸ Ženske so v začetnem obdobju očitno vidno izražale ogorčenje predvsem nad domačimi nasprotniki OF, kar je bilo pač pogojeno z dejstvom, da so oni izvedli aretacije njihovih svojcev.

Zbirati in odpošiljati delegacije so po razpoložljivih podatkih ženske začele sredi januarja 1943. Prvo znano tovrstno akcijo so izpeljale 14. januarja, ko so poslale delegacijo h generalu Gastonu Gambari s prošnjo, da bi se smelo aretirancem v zaporih MVAC pošiljati hrano in perilo.⁹ Pred Kazino in h Gambari so ženske ponovno odšle 16. januarja.¹⁰ Nato so 19. januarja odšle k visokemu komisarju Emiliju Grazioliju; po poročanju Vesti naj bi ga prosile, da prevzame nadzor nad zaporniki v Belgijski vojašnici namesto MVAC ljubljanska policija. Isti dan so se ženske zbrale pred Kazino, od koder jih je kakšnih sto odšlo pred škofijski dvorec. Štiri ali pet žensk so karabinjerji spustili v škofijsko poslopje, od katerih sta bili dve sprejeti pri škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Vesti so zapisale, da sta ti dve bili "v poteku sprejema popolnoma dostojni", ko pa sta se vrnila med čakajoče ženske in sporočili škofovo pojasnilo, da v zvezi z aretiranimi v času božičnih aretacij "ne more tukaj čisto nič napraviti", so ženske "omalovažujoče zamahnile z rokami in se porazgubile".¹¹ Nekoliko drugače so o dogajanju pri

Ljubljana 1985, str. 189-220.

⁸ Arhiv Republike Slovenije, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddelek (AS 1912), šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna deputacija pri generalu Gambari.

⁹ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 14. 1. 1943, Deputacija žensk pri komandantu Gambari.

¹⁰ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna delegacija pri komandatu Gambari.

¹¹ AS 1912, šk. 110a: Vesti, 21. 1. 1943, Deputacija pri Grazioliju; Vesti, 20. 1. 1943, Deputacija žensk pri prevz. g. škofu.

škofiji in poteku razgovora s škofom poročala glasila odporniških organizacij, ki nikakor niso mogla prikriti nerazpoloženja do škofa. Tako je glasilo Slovenske narodne pomoči Narod v ječi z več kot enomesečno zamudo pisalo, da škof žensk ni hotel sprejeti ter poslušati in sporna je bila tudi zahteva, da ženske za razgovor s škofom določijo delegacijo, čeprav so ta institut že pred tem uporabljale. Tudi v zvezi s škofovim odgovorom, da mu je general Gambari prepovedal vsako vmešavanje, je Narod v ječi pisal, da so ženske v to podvomile. Ko so od škofa zahtevale(!) pomoč in ko je škof nato zagotovil, da bo "poskušal reči kakšno besedo", pa je bilo to interpretirano kot poskus odkrižati se žensk. Potrdilo za takšen škofov namen je Narod v ječi videl v dejstvu, da je od škofove obljube minilo že več kot mesec dni, škof pa v tem času naj ne bi ničesar storil za olajšanje trpljenja zapornikov.¹²

Kaže, da so se 29. januarja ženske ponovno zbrale pred škofijo, natančnejših podatkov o dogajanju tistega dne pa nimamo.¹³ Vprašanje je tudi, ali so s tem izčrpani vsi nastopi žensk v januarju.

Že ob prvi delegaciji žensk pri komandantu XI. armadnega zbora generalu Gambari 14. januarja 1943 so protikomunistične Vesti točno ugotovljale, da so se tega dne zbrale pred Kazino žene in sorodnice zapornikov v zaporih MVAC. Ob tem pa so bile od vsega začetka prepričane, da je ženske organizirala OF oziroma KPS, ki hoče prek njih izsiliti pri oblasteh dovoljenje, da bi ji bilo mogoče stopiti v stik z aretiranci v zaporih in, da je prošnja za pošiljanje hrane "le pretveza za vse ostalo". Dejstvo, da so ženske napotile delegacijo h Gambari, je protikomunistično stran utrjevalo v prepričanju, da so sedaj v zaporih tudi "pravi komunisti, ker posebna specijaliteti komunistične organizacije je, da se poslužujejo raznih posredovanj, kadar skušajo apelirati na čustva humanitarnosti in usmiljenja. Zato se poslužujejo radi ženstva, cerkvenih krogov, in vseh takih, ki so pri zadevi nevtralni a imajo srce za trpeče in je upati, da bodo uspešno posredovali."¹⁴ Čez dva dni, ko je h Gambari ponovno odšla delegacija, ženske pred Kazino pa so že glasno zabavljale čez domače izvajalce božičnih racij, pa so v Vesteh že predlagali, da bi bilo v primeru ponovnega zbiranja žensk in pošiljanja delegacij umestno ženskam pokazati, "kje je končna meja obzirnosti" in: "Če bi se nekaj najhujših od njih aretiralo, bi se verjetno zavezalo jezike tudi ostalim." V nastopu žensk so Vesti videli izključno delovanje OF iz ozadja, ki je angažirala ženske, "da zanjo demonstrirajo", čeprav naj bi bilo Osvobodilni fronti popolnoma jasno, da ženske ne bodo uslišane, imele pa bodo s tem vzrok za širjenje nerazpoloženja.¹⁵

Začetek demonstracij sodi v čas, ko je bilo vzdušje v Ljubljani še vedno zelo moreče, kar je tudi ustrezno pogojevalo značaj demonstracij. Dne 28. januarja 1943 je npr. italijanski okupator v gramozni jami ustrelil šest talcev.¹⁶ To je bilo, kot se je kasneje izkazalo, sicer zadnje streljanje talcev, seveda pa v tistem trenutku ni nihče vedel, da je to dejansko zadnja skupina in po Ljubljani so zatem še kar nekaj časa krožile govornice o pretečih novih streljanjih talcev, kar je nedvomno

¹² Arhiv republike Slovenije, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska (AS 1887), Narod v ječi, februar 1943, Deputacija slovenskih žena pri ljubljanskem škofu.

¹³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5. Ljubljana 1978, dok. 114, str. 336-338.

¹⁴ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 14. 1. 1943, Deputacija žensk pri komandantu Gambari.

¹⁵ AS 1912, šk. 110a, Vesti, 16. 1. 1943, Ponovna deputacija pri generalu Gambari.

¹⁶ Ljubljana v ilegali, knjiga 3, Ljubljana 1967, str. 493.

hromilo pripravljenost ljudi na kak odločnejši odpor. Zadnjega januarja je po hudem mučenju na karabinjerski postaji podlegla sekretarka viškega rajona KPS Malči Beličeva.¹⁷ Zato so bile reakcije okupacijskih oblasti na kakšne množičnejše nastope žensk zelo nepredvidljive, premagovanje strahu v ženskah pred množičnim nastopanjem pa eden glavnih problemov. Temu ustrezno se je udeleževalo začetnih demonstracij malo žensk.

Že po prvih ženskih nastopih je članica poverjenišva CK KPS za Ljubljano Lidija Šentjurc ugotovila, da ženske postavljajo zahteve v "dokaj mili obliki" in, da so te demonstracije več ali manj spontane ob delnem sodelovanju aktivistk ženske protifašistične zveze. Spontanost v vrstah komunistov seveda ni bila čislana karakteristika; pozitivna je bila le kot trenutno stanje, ki daje možnost organiziranemu političnemu delovanju, to možnost pa je treba čimprej izkoristiti. Zato je Šentjurčeva že ob začetnih demonstracijah izrazila upanje, da bo mogoče to gibanje čimprej množično zajeti.¹⁸

In res, zatem je hitro stekla akcija predvsem okrožnega komiteja KPS in okrožnega aktiva Slovenske narodne pomoči, ki sta že v začetku februarja organizirala med sorodnicami zapornikov, ki so vsak dan čakale pred Belgijsko vojašnico, podpisno akcijo pod že prej navedenimi zahtevami. Sledilo je tudi prepričevanje, da so prošnje posameznic neustrezen način reševanja problemov, ker da uspeh zagotavlja le skupen nastop. Ženske so pole podpisovale kar pred vojašnico, od koder so jih karabinjerji prvič nekoliko bolj grobo s puškinimi kopiti razgnali, tako da so morale nadaljevati z zbiranjem podpisov drugje. Nato je večja skupina žensk (200) pospremila zbirateljice podpisov do poveljstva XI. armadnega zbora na Kongresnem trgu. Poveljnik general Gambara je delegacijo, ki mu je izročila podpise, prijazno sprejel in obljubil, da bo njihovim prošnjam ugodil. Samo kakšnih 30 žensk je po vztrajnem čakanju dobilo dovoljenje za stike s svojci, zato so se sredi februarja ponovno zbrale pred vojaškim poveljstvom. Tokrat se je zbralo več žensk kot prvič, velikopoteznejše pa so bile tudi pri zbiranju podpisov, saj so le-te zbirale tudi po drugih rajonih in jih prinašale pred Kazino. Kljub temu da so varovanje Kazine okrepili in pred vhodom celo napeljali debelo vrv, se je delegaciji, vzpodbujani z vse bolj glasnimi klici demonstrantk na trgu, posrečilo ob pretepanju vdreti v stavbo in oddati pole. Enako akcijo so nato ponovile še pred visokim komisariatom. Po tej demonstraciji se je stanje v Belgijski vojašnici začelo izboljševati in svojci so lahko začeli prinašati pakete. Toda marca so zapornike začeli odvažati v razna taborišča v Italijo in na Rab, tako da je bil učinek dotedanjih prizadevanj demonstrantk bolj kratkotrajen in spet so morale moledovati za pomoč svojcem, tokrat v internaciji.¹⁹

Ob odhajanju transportov v taborišča so se zbirali sorodniki pred vojašnico in na železniški postaji, kjer naj bi tudi prišlo do demonstracij, vendar so podatki nasprotujoči si, mogoče pa je tudi, da so bile razmere ob različnih transportih različne. Takrat je visoki komisar Emilio Grazioli prepovedal pošiljanje paketov v taborišča, češ da se s tem podpira črna borza. Posameznice in delegacije so hodile

¹⁷ AS 1887, Narod v ječi, februar 1943, Herojska smrt narodne mučenice - Malči Beličeve.

¹⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 114, str. 336-338.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije, Zbirka Marice Čepe (AS 1954), šk. Množične akcije: Spomini Cilke Bavcon in Milene Sočan.

h Gambari in Grazioliju in zahtevale ukinitve prepovedi, prošnje pa so se reševale počasi in posamično. Zaskrbljenosti zaradi težkih razmer v taboriščih se je pridružila še nova skrb, namreč, kaj bo z interniranci ob pričakovani invaziji zavznih čet v Italiji.²⁰

V tej situaciji je OK KPS sklenil organizirati nove demonstracije v pomoč internirancem, potekalo pa je tudi precej množično zbiranje raznih potrebščin za internirance. Tokrat je partijsko vodstvo sklenilo demonstracijske nastope zaostri, kar dokazuje organiziranje posebnih ženskih borbennih skupin, ki naj bi bile nekakšno bojno jedro za hrabrenje in usmerjanje demonstrantk.

V sredo 21. aprila je prišlo do prve demonstracije pred poveljstvom armadnega zbora v tej novi seriji demonstracij. Ženske so zahtevale predvsem dovoljenja za redno pošiljanje paketov in izboljšanje položaja v taboriščih. Morda demonstracije niso bile dovolj pripravljene, morda so vplivali prihajajoči velikonočni prazniki, ali pa so se ženske bale aretacij, kajti udeležilo se jih je le nekaj deset. Iva Pirjevčeva, ki sicer ni prišla do Gambare, je pa uspela izročiti zahteve demonstrantk, je dobila zagotovilo, da bo po veliki noči izpuščenih 1000 internirancev in da naj se vrne po praznikih, ko jo bo sprejel tudi Gambara. Ko je to povedala demonstrantkam, se je rodilo geslo "Dobimo se naslednjo sredo" ali "Na svidenje prihodnjo sredo". Partijsko vodstvo je napelo vse sile, da bi bile naslednje demonstracije bolj množične, zahteve pa ostrejšje. Ženske naj ne bi zahtevale samo dovoljenj za pošiljanje paketov, ampak tudi izpust internirancev, predvsem bolnikov, porodnic in ostarelih oseb. Ko so se ženske naslednjo sredo zbrale, jih Gambara ni sprejel in jih je usmeril h Grazioliju, hkrati pa jim je dal vedeti, naj se ne zbirajo več v takšnem številu, če se hočejo izogniti neprijetnim posledicam. Ženske so bile precej revoltirane zaradi pošiljanja od vrat do vrat in so se na Kongresnem trgu zopet zbrale v sredo 5. maja (bilo bi naj jih okoli 200). Gambara delegacije ni hotel sprejeti dokler, se demonstrantke ne odstranijo. Ženske so bile zaradi tega zelo razjarjene, prišlo je do precejšnjega prerivanja med demonstrantkami in karabinjerji, in ženske so tokrat prvič neposredno okusile kopita pušk.²¹

Agitacija za naslednjo sredino demonstracijo (12. maja) je bila precej močna in je vsebovala nov element. Tisk je namreč pozival Ljubljance, naj store človeško in nacionalno dolžnost do žrtev fašizma prav vsi, ne samo svojci internirancev. Na tej demonstraciji se je po italijanskih virih zbralo okoli 500 žensk, po virih iz vrst OF pa okoli 2000. Demonstrirale so tako pred vojaškim poveljstvom kot pred komisariatom. Tam so jih kljub Graziolijevi odsotnosti sprejeli, niso pa sprejeli spomenice, ker da je bila preveč nesramno napisana. Iz številčne delegacije so takoj aretirali dve ženski, dve pa čez nekaj dni. Prišlo je do precej ostrega pretepa med policisti, karabinjerji in demonstrantkami in aretiranih je bilo 5 žensk ter dva moška, proti katerim je konec junija stekel sodni proces; najvišja izrečena kazen je bila 15 let zapora za Emilijo Kmet. Nekaj demonstrantk so pred aretacijami rešile že prej omenjene ženske borbene grupe. Kljub ostremu posredovanju oboroženih sil pa se ženske niso morebiti razbežale in so od banovinske palače šle demonstrirati celo pred vilo v Gorupovi ulici, kjer je stanoval Gambara.²²

²⁰ Prav tam, Spomini Ani Smole.

²¹ Prav tam, Spomini Ive Pirjevec in Matilde Cankar.

²² Slava Tarman: Demonstracija žena 12. maja v Ljubljani. V: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Ljubljana 1970, str. 791-792; AS 1887, Slovenski poročevalec, ljubljanska izdaja, 20. 5. 1943,

Demonstracije 12. maja so bile zadnje iz serije t.i. sredinih demonstracij, temu pa je sledil daljši premor.

Analiza reakcij okupacijskih oblasti kaže, da te sprva niso nameravale radikalno zaostrovati odnosa do žensk in so ubrale pot nekakšnega taktiziranja. Ženskam so bile pripravljene prisluhniti, jih sprejemati na pogovore in jim ugoditi v njihovih zahtevah oziroma prošnjah. Toda te zahteve so reševale posamično, ne pa celovito. To se je pokazalo že ob prvih zahtevah žensk, da bi jim ugodili pošiljanje hrane in perila zaprtim svojcem v Belgijsko vojašnico, ko je takšno dovoljenje dobilo le nekaj žensk in so morale ponovno pritiskati na okupacijsko oblast, da se je ta problem končno rešil v korist vseh zapornikov. Podobno je bilo kasneje, ko so ženske zahtevale izpust internirancev. Okupator je bil z obljubami razmeroma radodaren in je tudi posameznim prošnjam ugodil. Toda številne so bile ženske, ki so jim obljubili skorajšnjo vrnitev svojca, toda "domani" ali "dopodomani", ko bi se naj sorodnik vrnil, sta se odmikala v negotovo prihodnost. Ko so ženske postajale vse bolj odločne v postavljanju zahtev in vodile vse bolj ostre demonstracije, je radikalizacija njihovega nastopa postala priročen povod za opozorilo oziroma grožnjo, da bodo prenehali izpuščati internirance. Z obljubami, ko je okupator javno proglašal, da vodi spiske internirancev, ki se bodo skorajda vrnili domov in pa hkrati z grožnjami, da tega ne bo storil, če bodo ženske demonstrirale, je vzbujal upanje in jezo med prizadetimi ženskami, pri vodstvenem jedru ljubljanskih aktivistov pa kar precej preglavic. Opisana okupatorjeva taktika je namreč oteževala radikalizacijo ženskih protestov, kar je želelo doseči vodstvo ljubljanske OF. Ženske, ki so verjele, oziroma so nasedle okupatorjevimi obljubam, da bodo svojci kmalu izpuščeni, ki so hodile na različne okupatorjeve urade, da bi dosegle izpust ali so celo le-tega že imele obljubljenega, namreč niso več pristajale na kakšne ostrejšje akcije.²³ Ta taktika je bila najbrž vzrok za zastoj demonstracijskega gibanja v drugi polovici maja in v juniju, čeprav so kasneje glavni akterji demonstracij ta premor razlagali enostavno s čakanjem, da okupator izpolni obljube, ne da bi razgrinjali širše ozadje.

Ko je sredi junija visoki komisar Grazioli zapustil Ljubljano in ga je nasledil general Giuseppe Lombrassa, ki je do tedaj vodil v Mussolinijevi vladi podtajništvo za notranje preseljevanje, ga je okrožni komite KPS sklenil sprejeti z demonstracijami. Tako je prišlo do največje ženske demonstracije, tako po številu udeleženk (čeprav je bil med njimi tudi kak moški), kot tudi glede odločnosti žensk. Na te demonstracije sta se obe strani, tako ljubljansko aktivistično vodstvo kot okupacijska oblast, ki je bila seznanjena z organiziranjem demonstracije, dobro pripravili. Uspeh je zagotavljala tudi bistveno spremenjena zunanja vojaško-politična situacija, tj. vse težji vojaški položaj Italije, ko je bilo jasno, da bo v kratkem prišlo do invazije zavezniške vojske v Italijo. Demonstracije so bile 21. junija pred vladno palačo; udeležilo se jih je precej demonstrantk (ocene o njihovem številu se gibljejo med 100 in kar 3000, pri čemer so tudi okupacijske oblasti navajale zelo različne podatke!), ki so odločno zahtevale izpust internirancev. Oblasti so se odločile, da demonstracije razbijejo za vsako ceno. Prišlo je do precej

št. 14, Slovenskim internirancem grozi pogin od gladu...; Čepe: Od protestnih komemoracij do množičnih demonstracij, str. 200-204.

²³ Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 8. Ljubljana 2001, dok. 35, str. 131-137.

dramatičnega pretepanja z gumijevkami in puškami ter do aretacij. Po uri in pol so demonstrantke razbili na

več skupin, ki so se potem napotile pred škofijo, tam pa so jih kmalu razgnali gasilci z brizgalno.²⁴

Demonstracijam pred škofijo bi moral v primerjavi z ostalim demonstracijskim dogajanjem pripasti pravzaprav obrobni pomen, če ne bi v ozadju obstajalo občutljivo vprašanje odnosa vodstva revolucijskega osvobodilnega gibanja do vodstva ljubljanske škofije, od katerega je pričakovalo in želelo, da bo vzpostavilo vsaj nevtralno razmerje cerkve do partizanskega gibanja, in pa na drugi strani škofovo zavračanje tega gibanja, vodenega po komunistih. Hkrati so te demonstracije soupadale tudi z neko konkretno škofovo potezo, namreč s suspenzom dr. Metoda Mikuža.

Demonstracija pri škofiji je bila že neposredno po samem dogodku politično zlorabljen. Ljubljansko vodstvo OF in KPS je uprizorilo pravo kampanjo proti škofu in pri tem navajalo neresnične in nedokazljive obtožbe na njegov račun. Obtoževali so ga, da ni ničesar storil v korist internirancev in, da so demonstracije pri škofiji razbili na njegovo pobudo. Pri tem so nekateri celo "vedeli", da je dal on poklicati gasilce ali pa so ga celo "videli" skrivajočega se za kamionom, ko so gasilci razganjali ženske z vodnimi curki.²⁵

Najbolj množično demonstracijo je Ljubljana doživela v nedeljo 1. avgusta pred sodnijskimi zaporji na Miklošičevi cesti. To pa ni bila več tipično ženska demonstracija, saj se je udeležilo tudi precej moških, kajti potekala je že po padcu fašizma in zavezniški invaziji na Siciliji. Demonstracija je nedvomno vzpodbudila sprememba političnih razmer v Italiji in pričakovane skorajšnje njene kapitulacije. Dodatno vzpodbudo zanjo pa je predstavljal odlok Badoglijeve vlade o osvoboditvi internirancev in političnih zapornikov. V zvezi s tem pa je general Gambaro izdal obvestilo, da ta odlok za Ljubljansko pokrajino ne velja in opozoril, da bo vsaka skupna manifestacija z namenom zahtevati od oblasti osvoboditev političnih internirancev, zadušena.²⁶

Demonstranti so zahtevali takojšnjo in brezpogojno izpustitev vseh ljudi iz taborišč in zaporov, torej uresničenje odloka italijanske vlade.²⁷ Značilno za te demonstracije je, da so v primerjavi s predhodnimi potekale v mnogo manj napetem, skoraj sproščenem vzdušju, kljub prisotnosti vojske in tankov. Podatek, da so demonstranti prepevali pesmi "Lepa naša domovina", "Hej Slovenci" in "Naprej zastave Slave",²⁸ njim pa so se pridružili tudi zaporniki v sodnijskih zaporih, ki bi naj prepevali "Internacionalo",²⁹ je zgovoren sam zase.

Kljub temu da je bila Italija tik pred zlomom in je doma doživljala tudi

²⁴ Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I: Poročilo ljubljanske kvesture o pripravah na žensko demonstracijo 21. 6. 1943 z dne 19. 6. 1943; Poročilo ljubljanske kvesture o ženski demonstraciji 21. 6. 1943 z dne 21. 6. 1943; Poročilo karabinjerjev o ženski demonstraciji 21. 6. 1943 z dne 31. 6. 1943. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 7. Ljubljana 1989, dok. 194, str. 591-594, dok. 208, str. 636-643.

²⁵ AS 1887, Naša žena, posebna izdaja, 24. 6. 1943.

²⁶ Jutro, 2. 8. 1943, št. 171a, Obvestilo poveljništva XI. Armadnega Zbora z dne 31. julija 1943.

²⁷ AS 1887, Slovenski poročevalec, ljubljanska izdaja, začetek avgusta 1943, št. 20, Ponosna, slovenska Ljubljana terja...

²⁸ Prav tam.

²⁹ AS 1912, šk. 111a, Vesti, 2. 8. 1943, Ponesrečen poskus komunističnih demonstracij.

množične protivojne demonstracije in stavkovna gibanja, pa je okupacijska oblast v Ljubljanski pokrajini delovala brezhibno vse do kapitulacije Italije. To se je potrdilo tudi v primeru ljubljanskih demonstracij 1. avgusta, saj so se tudi te demonstracije končale z aretacijami kar 32 oseb, ki so jim še isti dan sodili po hitrem postopku pred vojaškim vojnim sodiščem in jih po obsodbah tudi nemudoma odpeljali v Italijo. Med obsojenimi sta bili tudi dve dijakinji, stari petnajst oziroma šestnajst let, ki sta bili zaradi mladoletnosti obsojeni vsaka na "samo" po 5 let in 4 mesece zapora, medtem ko so ostali bili obsojeni na po 8 let zapora, eden izmed demonstrantov pa je bil zaradi "prevratnih" vzklikov "Doli Italija!" in uporabe sile nad brigadirjem karabinjerjev med postopkom aretacije obsojen celo na 12 let zapora.³⁰ Pozorni spremljevalec in ocenjevalec dogajanja v Ljubljani dr. Makso Šnuderl je ob izreku teh sodb ravnanje italijanskih okupacijskih oblasti takole ocenil v svojem dnevniškem zapisu 3. avgusta 1943: "Kaka komedija! Ali ne pomislijo, da vse to nima več smisla, da bo to le povečalo njihovo odgovornost? Saj bodo vsi ti ljudje v prav kratkem času spet zunaj! Komedianti!"³¹

Podatki o številu udeležencev demonstracije se tudi v tem primeru med seboj zelo razlikujejo in je glede na množičnost udeležbe razlika med najvišjo in najnižjo oceno seveda v tem primeru tudi največja. Vodstvo OF je ocenjevalo število demonstrantov celo na 12.000 oziroma je takšno število vsaj uradno in javno navajalo.³² Pogosto se je v vrstah OF navajalo število 10.000; takšno število je npr. neposredno po demonstraciji navedla Ana Ziherl v osebnem pismu sinu Milošu v Škofjo Loko, ki gotovo ni imelo propagandnega cilja.³³ Član poverjenišva izvršnega odbora OF za Ljubljano Franček Majcen, ki se je demonstracij tudi sam udeležil, je kasneje v spominih zapisal, da je bilo demonstrantov "vsekakor mnogo, več tisoč".³⁴ Okupacijske oblasti so število demonstrantov ocenjevale na okoli 1000; takšna ocena je navedena tudi v zgoraj omenjeni sodbi vojaškega vojnega sodišča.

Posebno obliko demonstracij so v letu 1943 predstavljale množične komemoracije, ki so se jih tudi pretežno udeleževale ženske. Komemoracij sicer ni mogoče uvrstiti med klasične oblike demonstracij, saj so po zunanjem izrazu predstavljale poklon žrtvam fašističnega nasilja. Toda njihova sporočilnost je bila dejansko demonstracijska in tako jih je sprejemal tudi okupator. Komemoracije večjega obsega so potekale ob nasilni smrti Malči Beličeve v začetku februarja, konec avgusta ob obletnici ustrelitve Vide Pregarčeve in 1. novembra 1943.³⁵ S tem se je obdobje množičnih demonstracij in manifestacij v Ljubljani tudi zaključilo.

***

Ob desetletnici demonstracij je povojna oblast sklenila označiti kraje demon-

³⁰ Jutro, 3. 8. 1943, št. 172, Izpred vojaškega sodišča.

³¹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945 : V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 539.

³² AS fond Izvršilni odbor OF slovenskega naroda (AS 1670), šk. 441/II, Propagandno obvestilo št. 3. referata za propagando pri IOOF okrožnim odborom OF, 4. 8. 1943.

³³ Pismo Ane Ziherl 16. 8. 1943 Milošu Ziherlu. Pismo mi je posredoval Svetko Kopal, za kar se mu prijazno zahvaljujem.

³⁴ Franček Majcen: Tudi beseda je bila orožje : Aktivistovi zapiski. Ljubljana 1968, str. 188-189.

³⁵ AS 1954, šk. Množične akcije: Ljubljana se je poklonila Malčkini smrti (avtor ni naveden); Spomini Marice Čepe na komemoraciji 31. avgusta in 1. novembra 1943.

stracij s spominskimi obeležji. Formalni nosilec akcije je bila organizacija Zveze borcev v Ljubljani. Najprej so odkrili spominska stebra pred vladno palačo in pred stolnico. Slovesnost je potekala 22. junija 1953 in je bila zamišljena kot osrednje

praznovanje desete obletnice ženskih demonstracij, osredotočena pa je bila na demonstracijo 21. junija 1943.³⁶ Spomenik pred Kazino na Kongresnem trgu so odkrili 21. julija 1953, tj. na predvečer dneva vstaje. Čeprav je takrat že obstajal načrt tudi za četrto obeležje v spomin demonstracije pred sodnimi zapori, pa so spomenik v spremenjeni izvedbi od prvotnega načrta tam postavili šele 7. marca 1959, tj. ob mednarodnem ženskem prazniku in 40-letnici KPJ.³⁷ S tem so načrtno obeležili vse pomembnejše kraje demonstracij.

Vzdušje ob odkritju prvih dveh spominskih obeležij junija 1953, še zlasti tistega pred stolnico, ni bilo samo praznično v smislu slavljenja uporne Ljubljane, temveč je v marsičem spominjalo na demonstracijo proti cerkvi. To je bilo jasno zaznati že v govoru Lidije Šentjurg pred vladno palačo, predvsem pa v govoru Ade Krivic pred stolnico. Govor Krivičeve je v marsičem spominjal na obtožnico proti škofu na povojnem procesu.³⁸ Obtoževalo pa je tudi tam postavljeno obeležje, zaradi česar je ta del demonstracij še vedno aktualen in sporen. Spomenik z obtožujočim prstom roke in delno neresničnim napisom, postavljen v trenutku izredno zaostrenih odnosov države do cerkve, je cerkev doživljala kot krivico. V smeri pojasnjevanja dejanskega demonstracijskega dogajanja pred škofijo in vlogo škofa v zvezi z demonstracijami, je prvi korak storil škof dr. Stanislav Lenič leta 1984.³⁹

Vida Deželak-Barič

WOMEN'S DEMONSTRATIONS IN LJUBLJANA IN 1943

S u m m a r y

In occupied Ljubljana during the Second World War, forms of resistance manifested themselves that were encountered nowhere else in Slovenia. These included large-scale public protests against specific measures by the occupation authorities. Such actions took place in Ljubljana from the summer of 1941 to the beginning of 1942, when deteriorating conditions (including encirclement of the city with barbed wire, mass arrests and imprisonments, and executions of hostages) no longer permitted such expressions against the occupying forces.

At the beginning of 1943 a new form of public protest began, which gradually developed into an actual movement. These demonstrations represented the most visible external expression of resistance by Ljubljana's citizens during the final period of Italian occupation. From January 1943 to autumn of the same year there were, in addition to numerous smaller demonstrations, sixteen major demonstrations, commemorations and other events in which the main participants were women. Those participating in the demonstrations - which took place at Kongresni Trg in front of the headquarters of the Italian XI Corps in the Kazina building, in front of the headquarters of the high commissioner in the provincial or governor's palace on what is today Prešernova Cesta, in front of the bishop's residence and on Miklošičeva Cesta in front of the court prison - protested against the violence of the occupying forces as well as against those that collaborated with them in any way. The direct cause of the

³⁶ Ljudska pravica-Borba, 23. 6. 1953, št. 160, Praznik ljubljanskih borbenih žena.

³⁷ Slovenski poročevalec, 28. 6. 1953, št. 150, Kakšna naj bi bila še ostala spomenika v spomin na množične demonstracije; Ljudska pravica-Borba, 23. 7. 1953, Vsa Slovenija je praznovala; Slovenski poročevalec, 8. 3. 1959, št. 55, Odkritje spomenika v Ljubljani.

³⁸ AS 1954, šk. Množične akcije, Govor Ade Krivic ob odkritju spomenika pred stolnico.

³⁹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, škofje: Alojzij Šuštar, fasc. 9, Promemoria škofa dr. Stanislava Leniča z dne 7. 6. 1984 o demonstracijah žensk pred ljubljansko škofijo. Dokument mi je posredoval vodja Nadškofijskega arhiva prof. dr. France M. Dolinar, za kar se mu prijazno zahvaljujem.

demonstrations were the arrests of adherents of the Liberation Front (OF) in what are known as the "Christmas raids", which took place at the end of December 1942 and were carried out by members of the anti-communist municipal security guards to assist the Italians. This added to the unrest and uncertainty faced by the already divided population in Ljubljana.

Internal and external dynamics distinctly marked the demonstration movement. The initially peaceful, cautious and timid appearances by the women gradually became more decisive events in which they risked their own freedom. Although at first a relatively small number of women participated in the demonstrations, this number gradually grew - but because of wildly varying estimates it is not possible to cite a reliable figure. As the demonstrations continued, the demands increased. They initially demanded better conditions for those in prison, but by the end pressed for the release of thousands of internees and prisoners. This was also a result of Italy's worsening political and military situation. Along with the personal human contact that was initially the main driving force behind the women's demonstration movement, there were gradually increasing efforts from Ljubljana activists in the Communist Party of Slovenia, Slovenian Liberation Front, Slovenian Antifascist Women's Association and Slovenian People's Aid to turn popular grievance into an organized movement, intensify the resistance and politicise the movement.

On the tenth anniversary of the women's demonstrations the post-war authorities organized a large-scale commemoration of the events and marked the demonstration sites with monuments. The unveiling of two such monuments in June 1953, especially the one in front of Ljubljana's cathedral, was marked by the full expression of the interwar division among the Slovenian population and post-war retribution against the church authorities.

1.01
15)"1941/1945"
Prejeto 8. 10. 2003

UDK

355.29(497.4-

Tadeja Tominšek Rihtar*

Smrtne žrtve druge svetovne vojne med Slovenci v zaledju Gorice in Trsta

---

IZVLEČEK

Razprava obravnava žrtve 2. svetovne vojne v krajih z večinskim slovenskim prebivalstvom v zaledju Gorice in Trsta, Ob upoštevanju podatkov italijanskih in slovenskih raziskovalcev se je izrisala viktimološka skica, ki upošteva 822 slovenskih žrtev vojne, ki pomenijo izgubo nad 5% prebivalstva obravnavanega območja in so življenje izgubile od vstopa Italije v vojno do začetka leta 1946. V tem časovnem okviru so zajete vse žrtve vojne in neposrednih povojnih usmrtitev. Zaradi specifičnih zgodovinskih procesov opazamo med tem območjem in osrednjo Slovenijo določene razlike, pa vendar najdemo tudi podobnosti, ki jih je narekovala totalna vojna. Večina žrtev je sicer še vedno med vojaškimi osebami, vendar je delež civilistov mnogo višji kot v 1. svetovni vojni.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, žrtve, Slovenci v Italiji, Trst, Gorica

ABSTRACT

THE VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR AMONG THE SLOVENES IN THE HINTERLANDS OF GORIZIA AND TRIESTE

The paper deals with the victims of the Second World War in areas with the majority Slovene population in the hinterlands of Gorizia and Trieste. On the basis of the data retrieved by the Slovene and Italian researchers, a victimological sketch has been drawn which considers 822 Slovene war victims who amount to over 5 percent of the total population in the above area and who lost their lives in the period from the Italian entry to the war until the beginning of 1946. This time frame embraces all the wartime victims as well as those executed immediately after the war. Although, due to the specific historical processes, certain differences can be noted between this area and Central Europe, there are also similarities which were dictated by the total war. Whilst the majority of victims are military personnel, the proportion of civilians is much higher than in the First World War.

Key words: Second World War, victims, Slovenes in Italy, Trieste, Gorizia.

---

* Strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: tadeja.tominsek-rihtar@inz.si.

I.

Po 1. svetovni vojni je na Italiji priključenemu ozemlju med rapalsko mejo in slovensko etnično mejo na zahodu prebivalo med 320.000 in 360.000 Slovencev.¹ Te je kmalu zajel val fašističnega nasilja in raznarodovanja, ki je posegel v vse pore življenja. Agresivna zunanja politika Italije na vzhodnih mejah, ki je težila k prodoru na Balkan, je narekovala poitalijančenje tega območja in odstranitev tamkajšnjih "nevarnih elementov", med katere so spadali narodno zavedni pripadniki manjšine, predvsem inteligenca in duhovščina. Z vstopom Italije v vojno so aretacije in konfinacije prebivalstva, pa tudi mobilizacije Slovencev v italijansko vojsko še stopnjevale fašistično nasilje. Po kapitulaciji Italije mu je sledilo nacistično, ki se je v ta namen posluževalo tudi domačih in tujih kolaborantskih oddelkov. Del žrtev pa je povzročilo tudi slovensko osvobodilno gibanje.

Poznavanje števila in strukture žrtev v pretežno slovenskih občinah ob današnji italijansko slovenski državni meji je pomembno tudi za Slovence tostran državne meje. Primerjava območij z obeh strani državne meje lahko namreč zgodovinski stroki nudi informacijo o velikostnem redu in o razmerjih med kategorijami žrtev, za katere so podatki v Sloveniji težje dostopni oziroma jih sploh ni. Pri tem mislim predvsem na pomanjkanje arhivskega gradiva in raziskav o žrtvah med mobiliziranimi Slovenci v kraljevo italijansko vojsko in v njene delovne bataljone v južni Italiji ter o smrtnih žrtvah med civilisti in pripadniki fašističnih ter nacističnih pomožnih enot. Predmet raziskave so občine s tedanjim večinskim deležem slovenskega prebivalstva v zaledju Trsta in Gorice (Števerjan, Sovodnje, Doberdob, Zgonik, Repentabor, Dolina in Devin/Nabrežina), za katere Krajevni leksikon Slovencev v Italiji² navaja, da so imele - take, kot so v današnjem obsegu - leta 1931 15.392 prebivalcev.

V prvi vrsti sem pri obravnavi teh občin uporabila sezname smrtnih žrtev 2. svetovne vojne in zaradi nje, ki jih je v letih 1968-1987 sestavil Furlanski inštitut za zgodovino odporniškega gibanja Julijske krajine v Vidmu in sicer za Videmsko, Pordenonsko, Goriško in Tržaško pokrajino v današnjem obsegu.³ Glede na to, da gre za popis smrtnih žrtev, ki služi za vzorec popisu, ki ga sestavlja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, je potrebno omeniti, da se ob sestavljanju popisa oboji soočamo s podobnimi metodološkimi problemi. Zaradi bolj gotove identifikacije osebe, končno pa tudi zaradi ugotavljanja posameznikove vloge v družbi in vojni ter njegove končne usode so zbirali zelo podrobne osebne podatke in podatke o smrti,⁴ seveda pa vseh želenih podatkov v veliko primerih ni bilo

¹ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000 (dalje Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji) str. 27.

² Krajevni leksikon Slovencev v Italiji, 1. knjiga, Tržaška pokrajina. Trst 1990; 2. knjiga, Goriška pokrajina. Gorica 1995.

³ Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Trieste, Tomo I. Udine 1992 (dalje Caduti, dispersi, Tržaška pokrajina, 1); Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Gorizia, Udine 1990, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione. (Caduti, dispersi, Goriška pokrajina).

⁴ Zbirali so osebne podatke: ime in priimek, ime očeta, ime matere, dekliski priimek matere, rojstni datum in kraj, stalni naslov bivanja, zakonski stan in poklic. Podatki o smrti: vojni status, datum smrti, kraj smrti in pokopa, vzrok smrti in povzročitelj smrti.

mogoče

naiti,

kar oteži končno analizo po posameznih kategorijah žrtev. Težave so se pojavljale tudi pri prebivalcih slovenske in hrvaške narodnosti glede zapisa njihovih priimkov. Ti se pojavljajo v več različnih oblikah, kar otežuje identifikacijo, obenem pa odločanje o posameznikovi narodnostni pripadnosti. Prav tako so se pojavljale težave pri določanju datumov smrti. Predvsem se je to pojavljalo pri kraljevih italijanskih vojaki in pri osebah, deportiranih po vojni s strani jugoslovanskih oblasti, kjer datum smrti ni gotov, tako so za datum smrti obveljali datumi izginotja.⁵

Na videmskem inštitutu so se zaradi dostopnosti virov in obsežnosti raziskave omejili na gradivo, ki je nastajalo v Italiji in Nemčiji,⁶ niso pa pregledovali slovenskih arhivov in literature. V svoji raziskavi sem zato upoštevala tudi slovensko literaturo in gradivo Arhiva Republike Slovenije ter nekaj publikacij iz zamejstva, ki so izšle že po objavi videmskih seznamov.⁷ Prav te zadnje so pokazale, da ti sezname še niso dokončni, gotovo pa so tudi podatki, upoštevani v tej raziskavi, še vedno zgolj dopolnitev števila smrtnih žrtev. Možno je tudi, da so osebe, ki jih navajajo slovenski avtorji, med vojno prebivale na območju Republike Slovenije in jih zato videmski inštitut ne navaja v svojih seznamih.⁸

Videmski inštitut je pri popisu upošteval obdobje od vstopa Italije v vojno 10. junija 1940 do 31. decembra 1947, za Tržaško pokrajino pa vse do 31. decembra 1954; ugotovili so 26.506 žrtev: 10.521 žrtev v Videmski, 4.410 v Pordenonski, 3.842 v Goriški in 7.733 v Tržaški pokrajini.⁹ V ta časovni okvir so namreč zajete vse neposredne žrtve 2. svetovne vojne in žrtve iz obdobja delovanja jugoslovanske vojaške uprave.¹⁰ Sama sem uporabila le podatke za ljudi, ki so življenje izgubili od vstopa Italije v vojno do vključno začetka leta 1946, torej kriterij, ki ga uporablja pri svoji raziskavi Inštitut za novejšo zgodovino.

⁵ Caduti, dispersi, 1, str. 5-14. Nevenka Troha: Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama, Ljubljana 1999, (dalje Troha, Komu Trst?) str. 76-71.

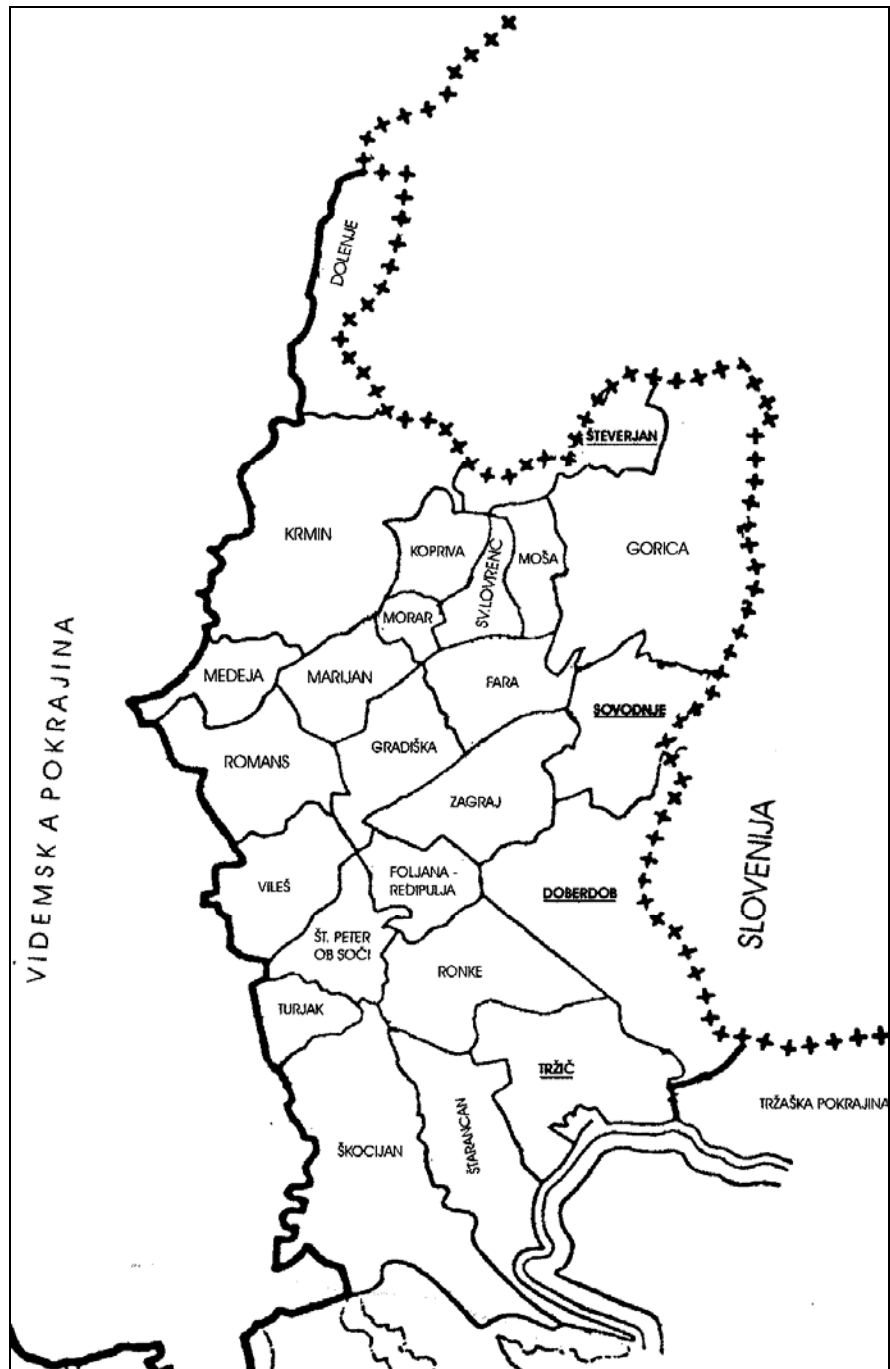
⁶ Caduti, dispersi, Goriška pokrajina (str. 13), Videmska pokrajina, Tržaška pokrajina (str. 419). Gre za gradivo italijanskih vojaških institucij, sodišč in civilnih združenj, matične knjige, časopise, gradivo društva izgnancev, združenja borcev v odporniški vojski in nemškega Rdečega križa.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond PNOO, (dalje AS 1818), fasc. 185a/II, okraj Miren, Sovodnje, Brda, Števerjan; fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931): Pokrajinska komisija VOS za Primorsko in Okrožne komisije VOS in NZ za Primorsko, 301-30 do 301-64/za. Ivo Kralj: Dve svetli žrtvi : sprava pred 50 leti. V: Koledar 1995, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1995, str. 92-94. Angel Kosmač: Ricmanje včeraj in danes ali kratek sprehod skozi zgodovino neke vaške in cerkvene skupnosti. V: Mladika, Trst 1997. Aleksij Pregarc: Ena sama brezmejna in brezbrežna žalost. V: Primorski dnevnik, 22. 8. 1990, str. 9.

⁸ Gre za 11 oseb, katerih stalnega prebivališča nisem mogla preveriti.

⁹ Caduti, dispersi, 1, str. 8. Caduti, dispersi, Goriška pokrajina, str. 15.

¹⁰ Caduti, dispersi 1, str. 5.

Zemljevid 1: Današnja Goriška pokrajina.

V: Caduti, dispersi e vittime civili della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Goriška pokrajina, 3. knjiga, Videm 1990.

Zemljevid 2: Današnja Tržaška pokrajina.

V: Caduti, dispersi e vittime civili della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Tržaška pokrajina, 4. knjiga, Videm 1991.

II.

Glede na to, da je datum smrti žrtev v izbranih občinah Goriške in Tržaške pokrajine znan pri 805 slovenskih žrtvah, je mogoče izdelati za različna obdobja vojne viktimološko skico, ki kaže tendenco naraščanja žrtev in posredno nasilja.¹¹ Življenje jih je do kapitulacije Italije izgubilo 111 (13,5% vseh žrtev) in ti so pripadali večinoma vojaškim formacijam, predvsem Kraljevi italijanski vojski, le manjši del slovenskim partizanom (6), še manj je civilistov (3). V obdobju po kapitulaciji Italije in do uradnega konca vojne, ko je življenje izgubilo 694 oseb (84,4% žrtev), je večji delež žrtev povzročil nemški okupator in njegovi sodelavci,

¹¹ Glej opombo 9: viktimološka skica je sestavljena po podatkih tam navedene literature in virov.

42 (5% vseh žrtev) pa je povzročilo slovensko osvobodilno gibanje. Značilnost totalne vojne, v kakršno se je razvila 2. svetovna vojna, je bila namreč, da v tem času skoraj ni bilo skupine prebivalstva, ki ne bi utrpela izgub. S potekom vojne so bili civilisti vedno bolj "na udaru", kajti v času po kapitulaciji Italije so ti utrpeli 162 žrtev (20% vseh žrtev). Posledice vojne so nato po uradnem koncu vojne terjale še 50 življenj (število civilistov in vojaških oseb je skoraj uravnoteženo), jugoslovanske vojaške oblasti pa so po 15. maju 1945 povzročile smrt 3 civilistov.

III.

Čeprav je Mussolini, izkoriščajoč nestabilnost v Evropi po vzponu Hitlerja na oblast, izvajal napadalne vojaške akcije na Etiopijo že leta 1935, začenjam raziskavo z uradnim vstopom Italije v 2. svetovno vojno na strani sil Osi 10. junija 1940.

Maršal Rodolfo Graziani je načrtoval vstop v vojno s 100 divizijami, vendar so jih do pomladi 1940 uspeli zbrati le 73. Kljub porazom, ki so jih začeli nizatati že od decembra 1940 dalje, je italijanska vojska na višku bojne moči aprila 1943 štela 91 divizij s skoraj 3,7 milijona mož,¹² do kapitulacije pa je med vojaki ugotovljenih približno 205.000 žrtev.¹³

Že junija 1940 so divizijski štabi dobili iz Rima ukaz, da naj iz svojih vrst izločijo vojake slovenske in hrvaške narodnosti, ki so jih morali uvrstiti v posebne delovne bataljone. Le-ti so v bistvu pomenili obliko internacije oziroma konfinacije, s čimer so hoteli zavarovati italijansko vzhodno mejo. Poleg vojaških obveznikov so rekrutirali tudi mladoletnike, ki so jih pošiljali predvsem v južno Italijo, na Sardinijo in na Korziko.¹⁴ Najstarejše mobilizirance so kasneje vrnili domov, mlajše pa zadržali v taboriščih. Šlo je za mobilizacijo, ki ni potekala le doma, temveč tudi po italijanskih zaporih in je od vstopa Italije v vojno potekala vedno "agresivneje", kar se je kazalo predvsem od leta 1942¹⁵ naprej, zelo intenzivno pa februarja in marca 1943,¹⁶ saj so s tem hoteli odtegniti določen delež ljudi slovenskemu odporniškemu gibanju. Dejstvo, da je bilo življenje v posebnih bataljonih bolj podobno internaciji kot vojski, je pomenilo, da so bile bolezni glavni krivec smrti, kar se v obravnavanih občinah odraža na 7 smrtnih žrtvah med Slovenci (6,4% vseh smrtnih žrtev med Slovenci v kraljevi italijanski vojski). Ker pa je Italija že v vojaških akcijah v Afriki in nato v Grčiji, Sovjetski zvezi in Franciji vseeno uporabljala precej Slovencev, so ti utrpeli žrtve tudi v spopadih na teh bojiščih.¹⁷ Glede na protifašistično razpoloženje slovenske manjšine je prihajalo na teh bojiščih tudi do dezertacij Slovencev iz italijanske vojske. Le-ti so se poskušali nato priključiti tamkajšnjim odporniškim gibanjem in tam so nekateri izgubili svoja življenja.¹⁸ Tako so z letom 1942, predvsem pa od pomladi 1943 italijanske vo-

¹² Prav tam, str. 55.

¹³ Prav tam, str. 27.

¹⁴ Albert Klun: Iz Afrike v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Ljubljana 1987, (dalje Klun, Iz Afrike) str. 10, 703.

¹⁵ Sara Perini: Battaglioni speciali tra storia e memoria, diplomsko delo (mentor: Ana Maria Vinci). Facoltà di lettere e filosofia, Trst, (dalje Perini, Battaglioni speciali) str. 27-43, 74-164.

¹⁶ AS 1818, fasc. 185, 185a, številčno stanje prisilno mobiliziranih Slovencev po posameznih primorskih krajih.

¹⁷ Klun, Iz Afrike, str. 100.

¹⁸ Prav tam, str. 8.

jaške oblasti znova poskrbele, da so več Slovencev, ki so se nahajali na fronti, predstavili nazaj v posebne bataljone na Sardinijo.¹⁹

Pomorske bitke v Sredozemlju so od Slovencev zahtevale 20 žrtev, 2 sta življenje izgubila na grškem bojišču, 5 pa v bojih na severnoafriških bojiščih. Naslednje bojišče, ki je terjalo 20 življenj, je bilo sovjetsko. Tu je visoka smrtnost hkrati izraz teženj, da pokažejo italijanske enote enako "opravilno sposobnost" kot nemške, na drugi strani pa dejstvo, da so le redki preživeli rusko vojno ujetništvo.²⁰ Boji na območju obravnavanih občin so zahtevali 2 slovenski življenji, na Balkanu pa 6.

Kapitulacija Italije in popolna vdaja njene vojske še ni pomenila konca izgub. Po kapitulaciji Italije so se začeli namreč umiki italijanske vojske. Na Primorskem do spopadov z njo praviloma ni prihajalo, kar se odraža tudi v tem, da na obravnavanem območju ne beležijo tovrstnih žrtev. Partizanska vojska je ponekod obračunavala s fašističnimi funkcionarji in njihovimi kolaboranti med Slovenci.²¹ Za posledicami bolezní v posebnih bataljonih, posledicami bojnih ran in bombardiranj je doma izgubilo življenje še 35 Slovencev kraljevih italijanskih vojakov. Do konca vojne so nato 3 umrli še v tunizijskih zavezniških taboriščih. Od tistih, ki so jih zajeli Nemci, je 1 umrl v nemškem zaporu za vojne ujetnike in 3 v nemških koncentracijskih taboriščih, kjer so bili podvrženi hudemu terorju, podobnemu tistemu nad sovjetskimi vojnimi ujetniki.²²

Slovenci v italijanski vojski so v spopadih izgubili največ življenj "v imenu italijanske prevlade v Sredozemlju" in na sovjetskih bojiščih; 36,7% vseh smrtnih žrtev Slovencev v italijanski vojski. 109 njihovih življenj med drugim pomeni 13% vseh slovenskih žrtev ter izgubo 0,7% prebivalstva s tega območja.²³ Če fašističnemu režimu poleg teh pripišemo še izgube Slovencev v fašistični milici za nacionalno varnost (MVSN), ki je do kapitulacije Italije izgubila 5 oseb, dve v boju in tri v nesrečah, se delež smrtnih žrtev še poveča.

IV.

Italijansko nasilje nad Primorci med obema vojnama, ki je zajelo tako javno in politično, kot kulturno in gospodarsko življenje manjšine, je vzrok tako njihove protifašistične naravnosti kot težnje po priključitvi k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Tako je bil velik del Primorcev pripravljen podpreti slovensko osvobodilno gibanje, ki je imelo poleg osvoboditve za cilj tudi razširitev osvobodilnega boja na celotno etnično ozemlje in sicer ne glede na pred- oziroma medvojne meje in s tem uresničitev programa Zedinjene Slovenije. Prav tako pa jih je zaradi slabega gospodarskega položaja velik del pristajal na - s strani Komunistične partije Slovenije - načrtovane socialne spremembe. Aretacije, internacije in konfinacije Slovencev leta

¹⁹ Perini, Battaglioni speciali, str. 92-93.

²⁰ Več o tem Giorgio Rochat: *L' esercito italiano in pace e in guerra*. Studi di storia militare, RARA, Milano 1991, str. 272-281.

²¹ Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 99.

²² Več o tem v Mark Spoerer: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz : Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa*. DVA, Stuttgart - München, str 99. Wolfgang Sofsky: *Ordnung des Terrors : das Konzentrationslager*. Fischer, Frankfurt 1997.

²³ Po podatkih raziskave videmskega inštituta je delež žrtev pripadnikov Kraljeve italijanske vojske vseh narodnosti Goriške in Tržaške pokrajine brez Gorice in Trsta 25,7% vseh žrtev.

1940 so razbili mrežo primorskih protifašistov, kar je upočasnilo nastajanje osvobodilnega gibanja, zato jim je pri tem moralo pomagati vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja iz Ljubljanske pokrajine.²⁴ Prvi aktivisti OF na Primorskem so bili prav predvojni primorski emigranti, ki so začeli ustvarjati mrežo zaupnikov, ki je temeljila na liberalni - pretežno ženski - mladini v mestih, na podeželju pa na tigrovcih in pristaših krščansko socialne smeri. Že leta 1941 je prišla na Primorsko prva Primorska partizanska četa, tako se je vojno stanje iz okupiranih dežel razširilo na italijanska tla, obenem pa prvič na ozemlje sil osi. Partizansko gibanje se je širilo tudi med mlade fante, dezertarje iz italijanske vojske, tako se je postopoma razvilo v najmočnejšo politično silo na Primorskem, s čigar narodnoosvobodilnimi cilji se je sicer strinjala tudi t.i. primorska sredina, ki pa se temu gibanju ni neposredno pridružila.

Italijanska oblast je uporabljala za zatiranje razraščajočega se partizanskega gibanja podobne metode, kot jih je uporabljala v Ljubljanski pokrajini. To so vojaške ofenzive, pobijanje civilnega prebivalstva in požiganje vasi, internacije in deportacije sorodnikov partizanov. Posebno sodišče za zaščito države je na smrt obsojene partizane streljalo v Forte Bravetta v Rimu. Proti partizanstvu pa je z rigoroznimi zasliševalnimi metodami nastopal tudi Posebni inšpektorat za javno varnost, ki je deloval tudi še pod nemško okupacijo. Na vojaškem nivoju pa so oblasti ustanovile dva nova armadna zbora, 23. v Gorici in 24. v Vidmu.²⁵

V tem prvem obdobju vojne je iz obravnavanih občin v spopadih izgubilo življenje 6 borcev slovenskih partizanskih enot, vsi iz Goriške pokrajine (1,5% vseh smrtnih žrtev slovenskih partizanskih enot).

Kapitulacija Italije²⁶ je tam pomenila veliko prelomnico, saj je italijanska oblast dejansko razpadla in začeli so se umiki italijanske vojske in Italijanov, ki so se naselili po 1. svetovni vojni, da bi italijanizirali področje. Sledil je prihod nemških vojaških formacij, ki niso zasedle celotnega območja, temveč predvsem glavne komunikacije, tako so nastala obsežna osvobojena ozemlja. Na Primorskem je partizansko gibanje tedaj dobilo "zalet", saj je med ljudmi upanje v osvoboditev naraslo, poleg tega pa je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja septembra 1943 sprejelo odlok o priključitvi Primorske k Jugoslaviji, kar so na jugoslovanski ravni potrdili na 2. zasedanju AVNOJ v Jajcu. V obdobju od septembra do decembra 1943 se je slovenska partizanska vojska tu razvila v dobro organizirano vojsko v obliki korpusa, ki je v okviru jugoslovanskih partizanskih enot nosil naziv IX. korpus NOVJ, z dvema divizijama in več odredov.²⁷ Poleg Slovencev doma so se gibanju pridruževali tudi Slovenci, ki so se vračali iz italijanske konfinacije in internacije, če se niso prej pridružili italijanskemu odporu v srednji in severni Italiji.

Italijansko odporništvo, ki je praktično nastalo šele po kapitulaciji Italije, je s tem v vojno mobiliziralo del množic, ki do tedaj niso aktivno sodelovale v odporu. Načeloma je to gibanje dobro sodelovalo s slovenskim osvobodilnim gibanjem, do

²⁴ Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 95-97. Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, (dalje Godeša, Kdor ni z nami) str. 363-365.

²⁵ Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 97-99.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

nasprotnih pogledov pa je prihajalo zaradi lastnih nacionalnih interesov, torej predvsem glede pristojnosti obeh nacionalnih komunističnih partij in glede rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, torej rešitve vprašanja meja, kar je proti koncu vojne onemogočalo njihovo sodelovanje.²⁸ Garibaldinskim oddelkom se je pridruževalo tudi slovensko prebivalstvo, od obravnavanih občin glede tega izstopata predvsem občini Števerjan in Sovodnje, kjer je prebivalstvo pristopalo v glavnem le k slovenskemu osvobodilnemu gibanju.²⁹

Naloga osvobodilnih gibanj je bila predvsem napadanje cestnih in železniških povezav, ki so bile za nemškega okupatorja strateškega pomena, ob koncu vojne pa sta sodelovali v bojih za osvoboditev Julijske krajine. Skupni boji slovenskega in italijanskega osvobodilnega gibanja so se začeli že na goriški fronti, ki je pustila svoj pečat tudi v obravnavanih občinah, ko so življenje izgubili 3 pripadniki slovenskih in kar 22 pripadnikov garibaldinskih enot. Slednji so v bojih izgubili največ borcev prav pred Gorico, nato pa še v naslednji fazi nemške ofenzive v Istri, ko so v boju izgubili 10 borcev. Ta del nemške ofenzive je na splošno zadal težak udarec slovenskim in italijanskim partizanom, saj je njihove enote razbil in razpršil, vendar ne uničil. Nemške oblasti so začele izvajati teror tudi s pomočjo raznih pomožnih enot, kar je segalo od vojaških akcij ofenzivnega značaja, do čistk terena ob prisilnih mobilizacijah, do interniranj partizanov in civilnega prebivalstva, streljanj talcev in uporabe domače delovne sile pri utrjevalnih obrambnih delih. Vse to je povečalo število žrtev na tem območju. V nemških ofenzivah na Primorskem ter v napadih na tamkajšnje nemške, pa tudi domobranske postojanke je življenje nato izgubilo še 134 pripadnikov slovenskih partizanskih enot in 37 pripadnikov garibaldinskih.

Slovinci z obravnavanega območja so kot pripadniki ostalih jugoslovanskih partizanskih enot, kamor so v glavnem pristopali kot dezertjerji oziroma demobiliziranci italijanske vojske, ali pa so prek zavezniškega ujetništva najprej v severni Afriki in nato v južni Italiji ustanovili prekomorske enote, utrpeli 53 žrtev. Večina teh je bila prekomorcev, ki so pomembno vlogo odigrali predvsem v osvobodilnih bojih leta 1945, v katerih so sodelovali vse od Visa in po jadranski obali do Trsta.³⁰

Partizane je v veliki meri prizadelo tudi interniranje v nemška koncentracijska taborišča. Pred kapitulacijo Italije je v italijanskem taborišču Bisceglie življenje izgubil le en Slovenec, po septembru 1943 pa so največ življenj "zahtevala" tri uničevalna nemška koncentracijska taborišča Dachau, Mauthausen in Rižarna. Od 98 žrtev taborišč med pripadniki slovenskih partizanskih enot in 10 žrtev med garibaldinci so omenjena tri taborišča zahtevala kar 63 žrtev. Ostale žrtve pa so povzročila taborišča Buchenwald (10), Flossenburg (8), Auschwitz, Ravensbrück, Bergen - Belsen (po 3), Natzweiler (2), po 1 oseba je umrla še v taboriščih Neu- markt, Neuengamme, Schwesing, Jasenovac, Chemnitz in Niederdorf. Za 9 oseb pa ni znano, v katerem nemškem taborišču so umrle in med temi je tudi edina žrtev med Slovenci s tega območja, ki so bili pripadniki grškega odpornišva. Streljanja talcev, od katerih so bila tu najboljšejejša v Trstu, Vidmu in v

²⁸ Slovensko - italijanski odnosi, Koper 2000, str. 49-50.

²⁹ L'inammisibile costo della guerra : Perché la tragedia non si ripeta. Istituto Friuliano per la storia del movimento di liberazione, Gorica 1992, str. 8.

³⁰ Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 99.

Doberdobo ter čistke, ki so jih nemške in njihove pomožne enote izvajale v času zadnjih nemških mobilizacij domačinov v svoje enote, so od slovenskih partizanov zahtevale 36, od garibaldincev pa 21 življenj. To še zdaleč ni bil konec, saj so posledice bojev, mučenj in taborišč "zahtevale" še naslednjih 27 življenj, do danes pa jih je 15 obveljalo za pogrešane.

Vključevanje Slovencev iz obravnavanih občin v partizanske enote, ki so delovale na območju Slovenije, je seveda imelo za posledico tudi žrtve med njimi, predvsem v nemških ofenzivah leta 1944 in v osvobodilnih operacijah. V Ljubljanski pokrajini jih je življenje izgubilo 54, na Gorenjskem pa 5.

Vojna in njene posledice so s 397 žrtvami med Slovenci v slovenskih partizanskih enotah (48% vseh žrtev), od katerih jih je bilo 20 žensk, in s 110 žrtvami med garibaldinci (14%), od katerih je bilo 10 žensk, ter z 1 smrtno žrtvijo med grškimi odporniki, najhujše prizadele prav partizane. Pred kapitulacijo Italije je kljub italijanskemu terorju bilanca na tem območju 6 smrtnih žrtev med slovenskimi partizani (1,5%). Z vdorom Nemcev in njihovim naraščajočim terorjem, pri čemer so se posluževali tudi raznih pomožnih enot, se je delež smrtnih žrtev med partizani dvignil. Seveda je k temu pripomoglo tudi dejstvo, da sta se na Primorskem obe osvobodilni gibanji tako številčno kot organizacijsko dvignili na višjo raven šele po kapitulaciji Italije. 507 partizanskih žrtev pomeni kar 61,7% vseh žrtev s tega območja³¹ in izgubo 3,3% prebivalstva.

V.

Čeprav je italijanska oblast že ob vstopu v vojno junija 1940 sprejela vrsto preventivnih ukrepov, od konfinacij in internacij, pa tudi smrtnih obsodb pred Posebnim sodiščem za zaščito države, so civilisti tipična skupina prebivalstva, ki jih je še huje prizadelo obdobje od kapitulacije Italije do konca vojne. Pred kapitulacijo Italije so življenje izgubili trije domačini, 2 doma in 1 na Dolenjskem v aprilski vojni. Teror nad tistimi civilisti, ki so aktivno ali pa pasivno podpirali antifašistična gibanja, oziroma so bili sorodniki partizanov, seveda pa tudi nad Judi, se je s prihodom Nemcev dvignil. Dejstvu, da je nemški okupator uporabljal za zatiranje odporništv še nasilnejše ukrepe, se je, kot v primeru partizanskih borcev, pridružilo tudi dejstvo, da so Nemci pri tem uporabljali tudi različne kolaborantske enote. Te so nastopale z ovajanji prebivalstva okupatorju na eni strani kot posredni, na drugi strani pa s sodelovanjem v čistkah kot neposredni povzročitelj smrti.

Nemci so se pri zatiranju odpora prebivalstva in pri vzpostavljanju svoje absolutne moči v veliki meri posluževali interniranj prebivalstva v svoja koncentracijska taborišča. Prvi, ki so bili tja poslani, so bili zaporniki nekaterih italijanskih taborišč, kot so Cairo Montenotte, Perugia itd. Obenem so nemške zasedbene oblasti kar v Trstu organizirale uničevalna taborišča Rižarna, ki so ga uporabljali kot zbirno taborišče za Jude, ki so jih nato pošiljali v nemška uničevalna koncentracijska taborišča, pa tudi kot uničevalno taborišče za partizane in civiliste.

³¹ Če vzamemo celotno področje Goriške in Tržaške pokrajine brez obeh pokrajinskih središč in obravnavamo vse narodnosti, se razmerje spremeni; prevlada namreč italijanski živelj, med žrtvami borcev NOVJ in italijanskega odpora: smrtne žrtve med italijanskimi partizani pomenijo 33,2% vseh smrtnih žrtev, borcev NOVJ pa 8,7% vseh smrtnih žrtev.

Število smrti med Slovenci, interniranimi v Rižarni, še do danes ni dokončno ugotovljeno, v obravnavanih občinah pa je ugotovljena smrt treh civilistov. Moške so internirali v razna nemška koncentracijska taborišča, medtem ko ženske predvsem v Ravensbrück in Auschwitz (skupaj 6 smrtnih žrtev). Med 58 smrtnimi žrtvami (29,6% smrtnih žrtev med civilisti) nemških koncentracijskih taborišč in prisilnega dela (2) jih je največ izgubilo življenje v Dachauu in Mauthausnu, za 16 oseb pa se taborišča, kjer so umrli, ne da ugotoviti. Med ofenzivnimi dejavnostmi so nemške in njihove pomožne formacije izvajale tudi skrajno nasilje nad civilisti, ki se je še povečalo od sredine leta 1944 do konca vojne, ko so po Rainerjevih razglasih o mobilizaciji po vaseh "lovili vojaške obveznike" in izvajali t.i. čistke terena, kar se je tu odrazilo na 26 smrtnih žrtvah (13% smrtnih žrtev med civilisti).³²

Zanemarljivo pa ni niti število žrtev, ki so življenje izgubile v bombardiranjih na različnih območjih v letu 1944, ki so zahtevala 18 življenj (9% smrtnih žrtev med civilisti). V času zaključnih bojov, ko se je tu gibalo precej tujih kolaborantskih enot, so na tem območju dve žrtvi povzročili četniki. Po zaključku vojne pa nemškim oblastem lahko pripišemo še vseh 32 žrtev posledic vojnih okoliščin, zaporov, taborišč in mučenj (5 žrtev ali okoli 16% smrtnih žrtev med civilisti) ter 16 tistih, ki so življenje izgubili zaradi nesreč z vojnim materialom.

Na okupatorjevo podpiranje nastajanja domačih kolaborantskih oddelkov se je med drugim odzvalo tudi vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, ki je začelo v smislu zaščite narodnoosvobodilnega gibanja, ki je tu do določene mere že vzpostavljalo oblast. Mnogo osumljenih (dejansko ali pod pretvezo) ali sodelovanja z okupatorjem oziroma s primorskim domobranstvom so, večkrat po zaslišanjih na komisijah VOS, nato Ozne ali komandah mest, ustrelili.³³ Ta vrsta nasilja je občutno naraščala predvsem v Tržaški pokrajini od januarja 1944 do konca vojne (Tržaška pokrajina 39 usmrtitev civilistov, Goriška pokrajina 3), ko take usmrtitve pomenijo 21% vseh smrtnih žrtev med civilisti. Vodstvo osvobodilnega gibanja je namreč načrtno namenjala večjo pozornost Trstu zaradi njegovega geostrateškega pomena in še nerešenega vprašanja mej na Primorskem, poleg tega pa je bila Gorica bolj kot ne pod vplivom slovenskega protirevolucionarnega tabora.³⁴ Verjetno pa se je na Primorskem izrazil tudi strah jugoslovanskih oblasti pred tem, da bi zavezniki istočasno s prodorom in prizadevanjem za uvedbo "demokratske oblasti" med ljudmi poželi preveč simpatij, kajti obveščevalna služba je usmrtila tudi nekaj posameznikov, osumljenih "proangleške usmerjenosti" (npr. družino Danila Pregarca iz Ricmanj).³⁵

Že avgusta 1944 se je slovensko narodnoosvobodilno gibanje pripravljalo na zasedbo Primorske ob koncu vojne. Med te priprave so sodila tudi navodila enotam, dana tik pred zasedbo Trsta in Gorice, da ne smejo izvajati "čiščenj" terena na narodnostni osnovi, temveč se morajo osredotočiti na kaznovanje fašistov.³⁶ To se

³² Caduti, dispersi 1, str. 10.

³³ AS 1931, fond Pokrajinske komisije VOS za Primorsko, fasc. 302-30 in 31/za, fond Okrožnih komisij VOS in NZ, fasc. 301-51 do 301-64.

³⁴ Godeša, Kdor ni z nami, str. 404.

³⁵ Angel Kosmač: Ricmanje včeraj in danes ali kratek sprehod skozi zgodovino neke vaške cerkvene skupnosti. V: Mladika, Trst, 1997, str. 104-108. Aleksij Pregarc: Ena sama brezmejna žalost. V: Primorski dnevnik, 22. 8. 1990, str. 9.

³⁶ Troha, Komu Trst, str. 9-10.

je začelo dogajati 1. maja 1945 z vzpostavitvijo štiridesetdnevne jugoslovanske zasedbe v Julijski krajini, ko so jugoslovanske vojaške oblasti začele s prvimi ukrepi kot so bili omejevanje gibanja, razveljavljanje fašističnih zakonov, cenzura tiska, pa tudi z aretacijami, deportacijami in usmrtitvami. Jugoslovansko in zavezniško zasedbo pa so vsak po svoje dojemali tudi prebivalci Julijske krajine. Slovenci so zaradi dvajsetletnega zatiranja pod fašističnim režimom težko ostali gluhi za obljube jugoslovanskih oblasti, zato so vsi podpirali priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Med Italijani je bilo projugoslovanske usmerjenosti manj, predvsem med delavskim slojem, ki se je strinjal z njenim socialnim programom, priključil pa se jim je še del levo usmerjene italijanske inteligence. Vedno več je bilo namreč novic, da so jugoslovanske zasedbene oblasti izvedle več usmrtitev zapornikov. Znotraj Ozne in Narodne zaščite je prihajalo tudi do samovolje. Med usmrčenimi je bila večina Italijanov, pa tudi Slovenci, največ pripadnikov domobranstva. Večina usmrtitev se je zgodila med 2. in 15. majem 1945. Mnogo ostalih ujetnikov so deportirali v Jugoslavijo, med njimi jih je več umrlo na poti ali pa v jugoslovanskih taboriščih in zaporih.³⁷ S tega območja so pogrešani trije civilisti, ki so jih deportirale jugoslovanske vojaške oblasti (1,5% smrtnih žrtev med civilisti).

Opaziti je torej, da delež žrtev med civilisti s potekom vojne narašča. Pred kapitulacijo Italije obravnavano območje beleži 3 žrtve, z nemško zasedbo območja pa jih večino povzročijo nemške oblasti, 45 pa partizanska stran (23% vseh civilnih žrtev), tako neposredno po koncu vojne s 196 žrtvami pomenijo civilisti 23,8% vseh smrtnih žrtev in izgubo 1,3% prebivalstva.

VI.

Z ustanovitvijo Operacijske cone Jadransko Primorje,³⁸ ki je na čelo kot vrhovnega komisarja dobila gauleiterja sosednje pokrajine dr. Friedricha Rainerja, so postale nacistične aneksionistične težnje očitne. Območje Julijske krajine je bilo zanje seveda strateško pomembno, kajti pomenilo je povezavo med Balkanom in nemškim prostorom. Za doseg tega cilja so morali sprva z dajanjem koncesij posameznim etničnim skupnostim pomiriti območje zaznamovano z mednacionalnimi spori, nato pa v svojo korist mobilizirati čim več človeških sil in gmotnih sredstev. Policijsko upravo, razen Ljubljanske pokrajine, je Himmler poveril znanemu SS - Gruppenführerju Odilu Globocniku, ki je za boj proti partizanom ustanovil "operativni štab za uničevanje tolp". Naslednje poteze so bile uvedba obvezne vojaške in delovne službe ter podpiranje nastanka domačih kolaborantskih enot. Obenem pa so nemške oblasti omejile Mussolinijev vpliv v operacijski coni, ki je bila popolnoma neodvisna od njegove obnovljene fašistične "državice" Italijanske socialne republike, kateri so dovolili na področju operacijske cone zajeti le 5% za vojsko sposobnih mož in še ti so morali zapustiti ozemlje cone. V Trstu je Mussolini vseeno namestil svoje regijsko vojaško poveljstvo, sicer podrejeno nemškemu 97. armadnemu korpusu, enotam pa so dodelili nemške inštruktorje.³⁹ Z razkrojem Kraljeve italijanske vojske je v Julijski krajini ostal del

³⁷ Troha, Komu Trst, str. 46-56, 67-71.

³⁸ Več o tem v Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 352-413; Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 100-107.

³⁹ Caduti, dispersi 1, str. 10. V Operacijski coni Jadransko Primorje so delovale naslednje Mus-

njenih skoraj neokrnjenih oddelkov, ki so jih Nemci podredili komandantu redarstvene policije Hermanu Kintruppu.⁴⁰ Z odredbo Friedricha Rainerja s konca novembra 1943 o obvezni vojaški službi se je začela mobilizacija bodisi v vojaške formacije za obrambo dežele, bodisi v TODT, ali pa v nemške oborožene formacije (Wehrmacht) in vojsko Italijanske socialne republike. Tako se je mnogo mladih v Tržaški pokrajini nemški mobilizaciji izognilo z vstopom v Rdeči križ, med gasilce, v Zvezo nacionalne protiletalske zaščite, predvsem pa v Mestno stražo, ki je bila formirana v Trstu januarja 1944, dva meseca prej pa v Gorici in Kopru.⁴¹ Rainer je aprila 1944 praktično vse te oddelke reorganiziral v enotno Milico za teritorialno obrambo (Milizia Difesa Territoriale), kamor niso vključili le Mestih straž (Guardia civica).⁴²

V Tržaški in Goriški pokrajini so po kapitulaciji Italije še vedno delovale različne veje italijanske policije kot so karabinjerji, agenti javne varnosti in finančni stražniki, katerim pa so Nemci močno omejili avtonomijo in jih podredili redarstveni policiji. Spisek kolaborantskih oddelkov, ki so delovali v Julijski krajini, pa še zdaleč ni končan. Tu so nastopale še enote živilske, pristaniške, carinske in cestne policije, nemška protiletalska obramba, ki je vsebovala veliko domačih prostovoljcev, nato vojna mornarica in italijanski oddelki SS.

Na tem območju pa so delovale tudi slovenske protirevolucionarne enote. Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ) je bil s pobudo iz Ljubljane ustanovljen 12. novembra 1943 in naj bi pod nadzorom nemške policije varoval red in mir na Primorskem. Vojaško sicer ni dosegal nobenih večjih uspehov. Vrhunec je dosegel - med drugim tudi zaradi pomanjkanja človeške sile, ki so jo že prej mobilizirala odporniška gibanja - šele pozno poleti 1944, ko je vključeval približno 1800 mož, svoje sedeže pa je imel v Gorici za Goriško, v Postojni za Tržaško in v Ilirski Bistrici za Reško pokrajino. Največ podpore so primorski domobranci dobili sicer v severni in vzhodni Primorski.⁴³ Za Gorico in Trst skupaj so ugotovljeni samo trije padli primorski domobranci, med Slovenci iz obravnavanih občin pa ni ugotovljene žrtve v domobranskih enotah.⁴⁴ Tržaški domobranci so bili tako ali tako v večini prišleki iz Ljubljane, več domačinov pa je bilo v enotah primorskega domobranstva na Goriškem, kjer je bila radikalna katoliška struja močnejša. Verjetno pa ugotovljeno stanje žrtev med njimi zaradi pomanjkanja gradiva ni dejansko stanje.

Raziskane občine so imele slovenski značaj in so bile večinoma na strani odpornišva, zato obravnavano zaledje ne beleži opaznega števila žrtev v kolaborantskih enotah. Med Slovenci iz občin Dolina in Devin/Nabrežina zasledimo nekaj žrtev med pripadniki italijanskih kolaborantskih oddelkov (republikinov,

solinijeve enote : bersaljski bataljon Bruno Mussolini (med Grahovim in Tolminom), bataljon "Costiero da Fortezza (Solkan), oklepni eskadron "San Giusto", Prostovoljni furlanski regiment "Tagliamento" (Videm), 14. črna brigada "Tulio Cividino" (Trst-Rijeka), od novembra 1944 do marca 1945 pa je v okolici Gorice delovalo tudi nekaj oddelkov X MAS, ki pa so jih Nemci nato zaposlili, naj zapustijo Primorje.

⁴⁰ Elio Apih: L'occupazione nazista della Venezia Giulia. Roma 1946. Caduti, dispersi 1, str. 9-10.

⁴¹ Troha, Komu Trsta, str. 15-16.

⁴² Galliano Fogar: Trieste in guerra 1940-1945 : società e resistenza. Trst 1999, str. 95-97.

⁴³ Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem. Ljubljana 1982. Boris Mlakar: Kolaboracija v slovenski izkušnji. Vabljeno predavanje na znanstvenem simpoziju "Kolaboracija in čistke v Evropi", Trst, 3. - 4. 10. 2002, rkp.

⁴⁴ Caduti, dispersi 1, str. 15; Caduti, dispersi, Goriška pokrajina, str. 15.

MDT, karabinjerjev), ki so jih v letu 1944 in 1945 v bojih oziroma po zajetju ustrelili bodisi slovenski bodisi italijanski partizani. Gre namreč za 8 oseb ali manj kot 1% vseh smrtnih žrtev. Malo uspeha so imeli v teh občinah tudi Rainerjevi nabori v Wehrmacht in v vojsko Italijanske socialne republike. V letu 1944 namreč le en Slovenec, mobiliziran v Wehrmacht, obvelja za pogrešanega. Skupaj beležijo te formacije z 9 smrtnimi žrtvami 1,1% vseh smrtnih žrtev.

VII.

Končna analiza zbranih podatkov je sicer v toliko otežena, ker za nekatere posameznike v seznamih niso zbrani vsi želeni podatki, torej je moč v analizo posameznih skupin žrtev zajeti le tiste, ki imajo navedene potrebne podatke. Kljub temu pa se izriše globalna viktimološka skica, ki kaže na zgodovinske procese, ki so se tu dogajali med 2. svetovno vojno.

Obravnavano območje je v 2. svetovni vojni, ki je imela povsod značaj totalne in genocidne vojne, doseglo z 869 smrtnimi žrtvami 5,6% smrtnih žrtev med prebivalstvom, torej se močno približuje slovenskemu (in jugoslovanskemu)⁴⁵ povprečju. Od teh smrtnih žrtev so Slovenci dali 822 življenj, torej skoraj 95% vseh smrtnih žrtev tega območja. Obravnavane občine Goriške pokrajine so bile prizadete enakomerno z okoli 6% smrtnih žrtev med slovenskim prebivalstvom, medtem ko izstopata v občinah Tržaške pokrajine na eni strani občini Zgonik in Devin/Nabrežina z okoli 4% smrtnih žrtev, na drugi strani pa občina Dolina z okoli 7% le teh.

Kljub temu da so italijanske fašistične oblasti izvajale hud teror nad tamkajšnjim slovenskim prebivalstvom, je obravnavano območje utrpelo v obdobju do kapitulacije Italije (111 žrtev ali 13,5% vseh žrtev) občutno manj smrtnih žrtev, kot v času nemške okupacije (694 oseb ali 84,4% žrtev), ko so nemške oblasti prostor obvladovale tudi s pomočjo svojih pomožnih oddelkov.

Največji delež žrtev so utrpeli vojaške osebe, predvsem moški, in so pripadali večinoma letnikom rojstva 1920 do 1926. Zgolj v bojih na raznih svetovnih frontah so utrpeli 335 žrtev, kar pomeni 41% vseh žrtev. Civilisti so do kapitulacije Italije utrpeli 3 smrtne žrtve, potem pa so močno sledili vojaškim žrtvam, saj je vojna oboje zajemala z vedno več strani, t.j. nacistične, kolaborantske in tudi partizanske, na koncu vojne pa njihove smrtne žrtve pomenijo 23,8% vseh žrtev. Delež žrtev med ženskami je z 72 žrtvami 9% vseh žrtev, večinoma seveda kot civilistke, pomenijo pa 21% vseh civilnih žrtev. V teh podatkih leži tudi podobnost z območji med slovensko-italijansko državno mejo in rapalsko mejo, kjer je žensk med žrtvami 1420 ali 9,9% vseh žrtev, prek rapalske meje, na ostalih območjih Slovenije, pa je ugotovljenih med ženskami 6935 žrtev ali 11% vseh žrtev.

Absolutna agresija, ki so jo nemške nacistične oblasti razvile v svojih koncentracijskih in delovnih taboriščih, je terjala 175 žrtev med Slovenci (od teh jih je bilo 58 civilistov, ostalo partizani), kar pomeni 21% vseh žrtev. Na Primorskem, med današnjo slovensko-italijansko državno mejo in rapalsko mejo je z

⁴⁵ Vladimir Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije u 2. svetskom ratu. Globus, Zagreb 1989. Imenski seznam žrtev 2. svetovne vojne in zaradi nje na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani; stanje aprila 2003.

2406 žrtvami taborišč delež teh žrtev 16%, prek rapalske meje, v ostalem delu Slovenije, pa z okoli 9300 žrtvami 15%. Druge represivne metode, torej razne maščevalne akcije, čistke, požigi in streljanja talcev so povzročile nadaljnjih 97 žrtev, to je 12% vseh žrtev. Medtem, ko je med današnjo slovensko-italijansko državno mejo in rapalsko mejo teh žrtev vsaj 3409 ali 23,8% vseh žrtev, pa je prek rapalske meje, v ostalem delu Slovenije, z okoli 13063 žrtvami okoli 21%. Posledice vseh teh vojnih dejanj, pa tudi nesreč z vojnim materialom, so zahtevale žrtve tudi po uradnem zaključku vojne, saj je umrlo še 97 ljudi, ki pomenijo 12% vseh žrtev. Naslednjih 41 oseb ali 5% vseh žrtev, predvsem vojakov, pa je do danes obveljalo za pogrešane.

Svoj pečat so pustila tudi bombardiranja, ki niso "prizadela" zgolj vojaških ciljev, tako je za posledicami tega umrlo 24 oseb, kar pomeni 3% vseh smrtnih žrtev. Na območju med rapalsko in slovensko-italijansko mejo pa je ugotovljenih 307 žrtev bombardiranj, kar pomeni 2% vseh žrtev.

Glede na to, da na Primorskem ni odigralo domobranstvo iste vojaške vloge kot ga je v Ljubljanski pokrajini in da po koncu vojne niso bili množično vrnjeni jugoslovanskim oblastem, se to odraža tudi v številu smrtnih žrtev med njimi. Na obravnavanem območju ne beležijo nobene žrtve. V Ljubljanski pokrajini, kjer so bila nasprotja med slovenskim osvobodilnim gibanjem in protirevolucionarnim taborom ostrejša in je prihajalo do izvensodnih usmrtitev ter pojavov državljanske vojne, so enote narodnoosvobodilnega gibanja povzročile nekaj več kot 18% žrtev med pripadniki oboroženih protirevolucionarnih enot in 6,5% med civilisti. Na tem delu Goriške in Tržaške pokrajine pa so partizanske enote zakrivile (ugotovljenih) 7% žrtev med Slovenci, ki so sodelovali v italijanskih kolaborantskih enotah (1%) oziroma med civilisti (6%). Med rapalsko mejo in današnjo slovensko-italijansko državno mejo je ugotovljenih 767 žrtev (okoli 10% teh je Italijanov), ki so jih povzročile partizanske enote oziroma jugoslovanske oblasti neposredno po vojni. To pa je 5,3% vseh žrtev, od katerih je vsaj 463 civilnih žrtev (3,2% vseh žrtev).⁴⁶

Glede na primestni značaj obravnavanega območja je bila med žrtvami približno polovica ljudi kmečkega stanu, polovica pa delavcev, ki so bili zaposleni⁴⁷ v bližnji tekstilni, prehrabeni, livarski, kovaški in ladjedelniški industriji ter v kamnolomih, med žrtvami pa je opazen tudi delež obrtnikov.

⁴⁶ Imenski seznam žrtev 2. svetovne vojne in zaradi nje Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani; stanje aprila 2003.

⁴⁷ Krajevni leksikon Slovencev v Italiji, 1. knjiga, Tržaška pokrajina, Trst 1990; 2. knjiga, Goriška pokrajina, Gorica 1995.

Tabelarni pregled žrtev 2. svetovne vojne med Slovenci v zaledju Gorice in Trsta⁴⁸

Tabela 1: *Žrtve 2. svetovne vojne glede na vzrok smrti v občinah v zaledju Trsta*

Občina	št. preb.	št. žrtev	boj	taborišča, zapori	maščevalne akcije, talci	bombariranja	izvensodne usmrtitve	posledice vojnih nesreč	pogrešani	število žrtev/ preb.
Zgonik	1402	61	27	19	4		1	9	1	4,3%
Repentabor	550	28	13	2	7	1	1	3	1	5,1%
Dolina	4489	297	116	70	28	3	35	31	14	6,6%
Devin/ Nabrežina	4370	165	60	41	19	4	11	21	9	3,8%
Skupaj	10811	551	216	132	58	8	48	64	25	5,1%
Žrtve/ vseh žrtev			39%	24%	11%	1%	9%	12%	5%	5 žrtev : 100 preb.

Tabela 2: *Žrtve 2. svetovne vojne glede na vzrok smrti v občinah v zaledju Gorice*

Občina	št. preb.	št. žrtev	boj	taborišča, zapori	maščevalne akcije, talci	bombariranja	izvensodne usmrtitve	posledice vojnih nesreč	pogrešani	število žrtev/ preb.
Doberdob	1484	87	43	17	13			11	3	5,8%
Števerjan	1127	72	32	10	12	2	2	8	6	6,4%
Sovodnje	1970	112	44	17	14	14	2	14	7	5,7%
Skupaj	4581	271	119	44	39	16	4	33	16	5,9%
Žrtve/ vseh žrtev			44%	16%	14%	6%	1%	12%	6%	6 žrtev : 100 preb.

Tabela 3: *Žrtve 2. svetovne vojne glede na vzrok smrti v občinah v zaledju Gorice in Trsta skupaj*

	št. preb.	št. žrtev	boj	taborišča, zapori	maščevalne akcije, talci	bombariranja	izvensodne usmrtitve	posledice vojnih nesreč	pogrešani	število žrtev/ preb.
Skupaj	15392	822	335	176	97	24	52	97	41	5,3%

⁴⁸ Podatki o številu žrtev 2. svetovne vojne med Slovenci v zaledju Gorice in Trsta so povzeti v: Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Trieste, Tomo I, Udine 1992; Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli - Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Provincia di Gorizia, Udine 1990, Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione; AS 1818 (fond PNOO), fasc. 185a/II, okraj Miren, Sovodnje, Brda, Števerjan; AS 1931 (fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije); Pokrajinska komisija VOS za Primorsko in Okrožne komisije VOS in NZ za Primorsko, 301-30 do 301-64/za; Ivo Kralj: Dve svetli žrtvi, Sprava pred 50 leti; V: Koledar 1995, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1995, str. 92-94. Angel Kosmač: Ricmanje včeraj in danes ali kratak sprehod skozi zgodovino neke vaške in cerkvene skupnosti; V: Mladika, Trst 1997; Aleksij Pregarc: Ena sama brezmejna in brezbrežna žalost. V: Primorski dnevnik, 22. 8. 1990, str. 9; Slovenska Istra v boju za svobodo. Združenja borcev in udeležencev NOB Koper, Izola in Piran, Založba Lipa, Koper 1998.

Žrtve/ vseh žrtev			41%	21%	12%	3%	6%	12%	5%	5 žrtev : 100 preb.
----------------------	--	--	-----	-----	-----	----	----	-----	----	------------------------

Tabela 4: Žrtve 2. svetovne vojne glede na vojni status v občinah v zaledju Trsta

Občina	št. preb	št. žrtev	it. vojska	NOVJ	it. odpor	kolabo- racija	odpor/ Evropa	civili	ženske
Zgonik	1402	61	6	35	9			11	3
Repentabor	550	28	2	15	3	1		7	1
Dolina	4489	297	30	138	32	5		92	35
Devin/Nabrežina	4370	165	27	75	23	3		37	17
Skupaj	10811	551	65	263	67	9	0	147	56
Žrtve/ vseh žrtev			12%	48%	12%	2%		27%	10%

Tabela 5: Žrtve 2. svetovne vojne glede na vojni status v občinah v zaledju Gorice

Občina	št. preb	št. žrtev	it. vojska	NOVJ	it. odpor	kolabo- racija	odpor/ Evropa	civili	ženske
Doberdob	1484	87	6	28	42			11	2
Števerjan	1127	72	11	48			1	12	8
Sovodnje	1970	112	27	58	1			26	6
Skupaj	4581	271	44	134	43		1	49	16
Žrtev/ vseh žrtev			18%	45%	16%		0,3%	20%	6%

Tabela 6: Žrtve 2. svetovne vojne glede na vojni status v občinah v zaledju Gorice in Trsta skupaj

	št. preb	št. žrtev	it. vojska	NOVJ	it. odpor	kolabo- racija	odpor/ Evropa	civili	ženske
Skupaj	15392	822	109	397	110	9	1	196	72
Žrtve/ vseh žrtev			13%	48%	14%	1%	0,1%	24%	9%

Tabela 7: Število žrtev med Slovenci glede na celotno število žrtev

Pokrajina	št. preb.	št. vseh žrtev	št. žrtev med Slovenci	% vseh žrtev
Tržaška	10811	591	551	93%
Goriška	4581	278	271	97%
Skupaj	15392	869	822	95%

Tadeja Tomiňsek Rihtar

THE VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR AMONG THE SLOVENES IN THE
HINTERLANDS OF GORIZIA AND TRIESTE

S u m m a r y

Knowing the number and structure of the victims of the Second World War in predominantly Slovene municipalities along the present Italian-Slovene border is important also for the Slovenes on this side of the state border (in the Republic of Slovenia). A comparison of the areas on both sides of the border may offer historiography information about the order of the scale and ratio between individual categories of victims, as in Slovenia such data are hard to find or not available at all. In particular, there is a lack of archive sources and research material concerning the victims among the Slovenes who were drafted into the Italian royal army and its working battalions in southern Italy, those among civilians and the members of the fascist and collaborating units who were killed by the partisan units and the Yugoslav military authorities immediately after the war. A chronological framework from the Italian entry to the war until the beginning of 1946 offers information on the total number of the victims of war and of its immediate consequences.

One characteristic of the total war into which the Second World War developed was that practically all population groups suffered losses. A definitive analysis of the data collected so far is problematic since not all required data about certain listed individuals are available. An analysis can, therefore, only consider those groups of victims whose essential data are complete. Nevertheless, a victimological sketch can be drawn which testifies to the historical processes that unfolded there during the Second World War. The total of 869 victims represents 5.6 percent of the population, of whom 822 or 95 percent were Slovene. This proportion comes close to the Slovene average.

In the period before the capitulation of Italy, the above area had far less victims (111 or 13.5 percent of total victims) than during the occupation by Germany (694 or 84.4 percent of total victims) when the German control of the area was also assisted by its auxiliary units of collaborators.

The most affected group in the war were men of fighting age, who amounted to 46 percent of the victims on all fronts worldwide. Before the capitulation of Italy there were only 3 losses of civilian lives, but afterwards the civilian losses increased as they were recruited by even more sides, that is, the Nazi, the collaborationist, and also the partisan. By the end of the war their total death toll amounted to 23.8 percent of total war victims. Out of the total number of victims, 9 percent were women, mostly civilians. The German concentration (destructive) and labour camps claimed 21 percent, whereas other repressive methods, such as retributive executions, purges, arsons and executions of hostages represented 12 percent, which equals the share of those who died as a consequence of violence after the official conclusion of the war. The partisan units or the Yugoslav authorities were responsible for the death of 7 percent of (verified) victims among the Slovenes. Of these 1 percent collaborated in the Italian units and 6 percent were civilians.

1.01
15)"1945/1946"
Prejeto 11. 9. 2003

UDK

344.3(497.4-

Nevenka Troha*

Epuracija¹ v coni B Slovenskega primorja in koprskem okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (1945-1950)

IZVLEČEK

Razprava obravnava ukrepe t.i. čiščenja ostankov fašizma na območju, za katerega so bile pristojne slovenske civilne oblasti po zasedbi dela Julijske krajine. Potekala je v več fazah. Pojem fašist je poleg dejanskih sodelavcev fašizma in nemškega okupatorja zajel tudi tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim (komunističnim) zasedbenim oblastem in priključitvi tega območja k Jugoslaviji. Na narodnostno mešanem območju je tudi zaradi propagande italijanske strani dobila prizvok maščevanja enega naroda nad drugim.

Ključne besede: epuracija, Slovensko-italijanski odnosi, Cona B Julijske krajine, Cona B Svobodnega tržaškega ozemlja, vojaška uprava, Jugoslovanska armada

ABSTRACT

EPURATION IN ZONE B OF THE SLOVENE LITTORAL AND IN THE KOPER DISTRICT OF ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE BETWEEN 1945 AND 1950

The paper deals with the measures for the so-called epuration of the remnants of Fascism introduced by the Slovene civil authorities in the area under their jurisdiction, following the occupation of one part of the Julian March. This epuration unfolded in several stages. Apart from the actual collaborators with the Fascist and the Nazi occupiers, the notion of "Fascist" included those who opposed the Yugoslav (Communist) occupying authorities and the annexation of this territory to Yugoslavia. On an ethnically mixed territory this operation acquired the bearings of revenge of one nation against the other, also because of the Italian propaganda.

Key words: epuration, Slovene-Italian relations, Zone B of the Julian March, Zone B of the Free Territory of Trieste, Military Administration, Yugoslav Army

---

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Nevenka.Troha@inz.si

¹ Pojem epuracija so povzeli iz izraza, uporabljanega v 1. svetovni vojni. Pomeni čistko, odstranitev s položaja, tudi delovnega mesta.

"Tako čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma".² Tudi na osnovi tega navodila iz konca aprila 1945 so jugoslovanske oblasti v osvobojeni in zasedeni Primorski in Istri (Julijska krajina in del Videmske pokrajine) izvajale prvi val epuracije, v katerega sodijo aretacije, deportacije in usmrčitve maja 1945, bilo pa je tudi osnova za kasnejše epuracijske ukrepe. Krivca so prepoznali v fašizmu, ki pa je na narodnostno mešanem območju, ki sta ga zahtevali tako Italija kot Jugoslavija, imel večznačen pomen. Tam je deloma že med vojno ločnico fašizem - protifašizem nadomestila ločnica med tistimi, ki so hoteli ohranitev Italije (med njimi so bili le Italijani, tako fašisti kot protifašisti), in onimi, ki so hoteli Jugoslavijo, ki so jo Slovenci in Hrvati imeli za domovino, številni italijanski levičarji pa so v njej prepoznali domovino socializma.³ V očeh jugoslovanskih (ljudskih) oblasti je bil zato "fašist", ki se mu je nato pridružil "reakcionar", "protiljudski element" in "sovražnik ljudske oblasti" vsakdo, Italijan, Slovenec, Hrvat itd., ki se ni strinjal z njihovimi ukrepi in ni podprl politike "slovansko-italijanskega bratstva", s katero so jugoslovanske oblasti za svoje mejne zahteve skušale pridobiti tamkajšnje Italijane. Poleg kaznovanja za fašistične in vojne zločine je bila epuracija tako tudi sredstvo, da se odstranijo ali onemogočijo nasprotniki tako priključitve k Jugoslaviji kot ljudske oblasti, tj. komunizma.

Ljudje, ki so zahtevali priključitev k Jugoslaviji, pa so epuracijo večinoma razumeli kot "poravnavo računov" s fašizmom in nacizmom, kot pravično kaznovanje, za katerega so vsaj sprva verjeli, da ga jugoslovanske oblasti izvajajo po predpisih in zakonih za razliko od stihijskega maščevanja drugje po Evropi. Pred tem so namreč preživeli dvajsetletno obdobje obmejnega fašizma, italijansko okupacijo dela slovenskega ozemlja, vojno, med katero so italijanske oblasti in nato nemški okupator ter kolaboracionistične enote v Julijski krajini pobile več tisoč ljudi in požgale številne vasi.⁴ Nevropsihiater Janko Kostnapfel je na posvetu ob 60. obletnici slovenske Osvobodilne fronte (OF) dejal: "Štiri medvojna leta so bila za večino slovenskega naroda (tudi za večino hrvaškega in za italijanske protifašiste, op. NT) nepojmljivo huda. /.../ Seveda se je med vojno /.../ izoblikoval nad slovenskim narodom /.../ težak oblak sovraštva in maščevanja. /.../ Ta temen oblak je lebdel nad našim narodom dolga medvojna leta in vseboval je poldrugi milijon maščevalnih "deževnih kapelj". Ob koncu vojne je, žal, prišlo do njegove sedimentacije".⁵ Glasilo OF Primorski dnevnik je 15. maja 1945 zapisalo: "Mimo množice so prihajali ujeti fašisti. Množice so se vznemirjale, hrup je bil vedno večji, čulo se je vedno več groženj. Množice so hotele obračunati, hotele so soditi

² Arhiv Republike Slovenije, 1487, fond Centralni komite Komunistične partije Slovenije (AS 1487), ae 91. Depeša CK KPS Oblastnemu komiteju KPS za Slovensko primorje št. 212, 30. 4. 1945.

³ Da so mnogi Italijani podprli jugoslovanske mejne zahteve, nam med drugim dokazujejo zbrani podpisi za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji (akcija je potekala avgusta in septembra 1945) v delavskih centrih. Izjavo je v Trstu podpisalo 32.427, v Miljah 2.540 in v Tržiču 9.587 Italijanov. AS fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589). Depeše zvezni vladi, šk. 1. Depeša B. Kidriča E. Kardelju, brez datuma. Več v: Nevenka Troha: Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999, str. 218-235 (dalje Troha, Komu Trst).

⁴ Po začasnih podatkih raziskave Žrtve 2. svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje, ki jo izvaja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, je z območja med rapalsko mejo in današnjo mejo med Italijo in Slovenijo padlo 5652 borcev NOV, 414 aktivnih sodelavcev NOV (aktivisti, terenci, Ozna itd.). Ubitih in umrlih iz različnih vzrokov je bilo tudi 4786 civilistov.

⁵ Janko Kostnapfel: Razprava. V: Odpor 1941 : Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001, str. 93.

svoje tlačitelje, hotele so enkrat za vselej dokazati, kaj so čutile".⁶

Obenem so tamkajšnji ljudje pogosto posredovali pri oblasteh za tiste, za katere so menili, da so bili neupravičeno zaprti, ali pa protestirali ob izpustitvah tistih, za katere so menili, da so zakrivali zločine.⁷ Protestirali so tudi proti enačenju ravnania nacističnega okupatorja in jugoslovanskih zasedbenih oblasti v Julijski krajini, ki se je kmalu pojavilo med nasprotniki Jugoslavije, zlasti proti enačenju taborišča za vojne ujetnike v Borovnici z nacističnim uničevalnim taboriščem Dachau.⁸

Aretacije, deportacije in usmrtitve maja 1945, ki so v celoti zajele več tisoč, nikakor pa ne več deset tisoč ljudi, so bile predmet številnih obravnav, tudi nekaterih mojih, zato jih na tem mestu ne bom podrobneje obravnavala.⁹ Naj le poudarim, da so vse do danes zaznamovale odnose med prebivalstvom v deželi Furlanija-Julijska krajina in zlasti odnos italijanske večine do slovenske manjšine. Slednji so jugoslovanske oblasti naredile slabo uslugo, saj so poskušale usmrtitve prikriti, tudi tako da nikoli niso objavile seznamov umrlih, niti o njihovi smrti obvestile svojcev. Po drugi strani pa se z zamolčevanjem dejanj med italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine, z interpretacijami o genocidu Italijanov in s pretiravanjem števila umrlih, ki seže v deset in celo sto tisoče, v italijanskem javnem mnenju še vedno ustvarja povsem sprevržena slika o Slovencih in Sloveniji.

Že od srede maja 1945 so jugoslovanske oblasti, tudi zaradi kritik o nenadzorovanem nasilju, ki so se razširile v Italiji in med zavezniki, v Julijski krajini in zlasti v Trstu hitele z vzpostavitvijo posebnega epuracijskega aparata, kakršnega so pred tem vzpostavile v Jugoslaviji in deloma tudi na Primorskem.¹⁰ Tako je Skupščina mesta Trst¹¹ na zasedanju 17. maja 1945 sprejela sklep o takojšnjem organiziranju pravosodja in ustanovitvi rednih sodišč ter posebnega ljudskega sodišča, pristojnega za sojenje vseh oseb, ki so se umazale s fašizmom in sodelovanjem z okupatorjem. Sprejeli so tudi sklep o ustanovitvi posebnih komisij za epuracijo.¹² Posebno Ljudsko sodišče za sojenje fašističnih zločinov proti obstoju in svobodi ljudstva in demokratičnim ustanovam je Konzulta mesta Trst ustanovila 21. maja 1945. Krivda se je ugotavljala za vsa leta od začetka fašizma. Po sporazumu med vojaškimi in civilnimi organi so vojni zločini ostali v pristojnosti vojaških sodišč.¹³

⁶ Primorski dnevnik, 15. 5. 1945.

⁷ AS 1584, ae 421. Situacijsko poročilo, 18. 7. 1945.

⁸ AS, fond Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst (AS 1571) m. 7. Zapisnik skupščine Goriškega okrožja, 3. 7. 1945.

⁹ Med drugim glej: Troha, Komu Trst, str. 32-72; ista: Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro : Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia. V: Foibe : Il peso del passato : Venezia Giulia 1943-1945. A cura di Giampaolo Valdevit. ISRML nel Friuli-Venezia Giulia, Marsilio, Venezia, Trieste 1997, str. 59-96.

¹⁰ AS, fond Edvard Kardelj (AS 1521) šk. 31. Depeša B. Kidriča E. Kardelju, 15. 5. 1945; AS 1583, MOS Trst, m. 2a. Zapisnik seje MOS Trst, 17. 5. 1945.

¹¹ Jugoslovanska Komanda mesta Trst je kot vrhovna vojaška oblast v Trstu 8. 5. 1945 del svojih pristojnosti predala Mestnemu osvobodilnemu svetu Trst. Med 13. in 17. 5. so izvedli volitve delegatov v Skupščino mesta Trst, na katerih je volilo okrog 80.000 ljudi. Izvolili so 1348 delegatov. AS, fond Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško, 1945-1947 (AS 1582) m. 1. Zapisnik skupščine PNOO, 5. 6. 1945; Poročilo B. Breclja. AS 1583, m. 2a. Zapisnik zasedanja skupščine mesta Trst, 17. 5. 1945. Več v Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva: Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine. Ljubljana 1998, str. 51-61.

¹² Uradni list (UL) PNOO, 1/1, 15, 9. 6. 1945, 14. AS fond Kardelj Edvard-Krištof, 1929-1979, Mestni osvobodilni svet Trst (AS 1583) m. 2a. Zapisnik zasedanja skupščine mesta Trst, 17. 5. 1945.

¹³ AS, fond Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941-1945 (AS 1851) 1851, fasc. 122. Dopis predsednika vojaškega sodišča mesta Trst F. Venturinija višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani, 7. 6. 1945. UL PNOO, 1/1, 9. 6. 1945, 15. Il Nostro Avvenire, 23. 5. 1945.

Aretacije je odtlej lahko izvajala le Narodna zaščita na ukaz javnega tožilca, aretirani so morali biti takoj odpeljani v njene zapore, kjer so bili na razpolago javnemu tožilcu.¹⁴

Kljub vzpostavitvi sodstva je Ozna ohranila posebna pooblastila. Tako je predsednik posebnega ljudskega sodišča v Trstu Umberto Sajovitz 1. junija 1945 ugotavljal, da je sodišče sicer že teden dni vzpostavljeno, ne more pa začeti z delom, ker Ozna, ki je dotlej sprejemala prijave, le-teh ni hotela posredovati.¹⁵ Posebno ljudsko sodišče je zasedalo le enkrat, po nekaterih podatkih dvakrat, in sicer 11. in 12. junija 1945. Skupščina mesta Trst je sprejela tudi sklep o začasni ureditvi narodnih (ljudskih) sodišč, ki so se opirala na italijansko zakonodajo, obenem pa naj bi čut sodnikov odpravil njene pomanjkljivosti.¹⁶

Že pred koncem vojne so na celotnem obravnavanem območju delovala vojaška sodišča. Pred njimi so bili verjetno, kot nam pričajo očitvidci sojenja pred hitrim vojaškim sodiščem 4. jugoslovanske armade, sojeni tudi tisti, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti maja 1945 in so bili nato v nekaj dneh usmrčeni.¹⁷ Od julija 1945 so bila vojaška sodišča pristojna za sojenja kaznivih dejanj vojaških oseb in vojnih ujetnikov, medtem ko so nekatere primere narodnih sovražnikov in vojnih zločincev po presoji predajala civilnim ljudskim sodiščem. Po novem jugoslovanskem zakonu o vojaških sodiščih iz avgusta 1945 je bilo postopanje proti civilnim osebam izvzeto iz pristojnosti vojaških sodišč, razen v izjemnih primerih, ki so ogrožali varnost države (npr. špijonaža).¹⁸

Iz poročila vojaškega sodišča Komande mesta Trst 22. maja 1945 je razvidno, da je bilo sodišče ustanovljeno sredi maja 1945 na osnovi ustnega naloga vojno sodnega oddelka Glavnega štaba Slovenije.¹⁹ Njegova glavna naloga je bila zatiranje kriminala, obenem pa je bilo pristojno tudi za kazenske zadeve, uperjene zoper pripadnike zaledne vojske. Ker civilno sodišče še ni delovalo, jim je javni tožilec pošiljal tudi zadeve civilnih oseb. V začetku junija 1945 je imelo v preiskavi tudi dvanajst primerov samovoljnih rekvizicij in prisvajanja tuje lastnine, ki so jih izvršili pripadniki Komande mesta Trst, ter nekaj primerov črnoborzijanstva. Sodišče je imelo prvo razpravo 2. junija 1945, nato pa je bilo ukinjeno skupaj s Komando mesta Trst 12. junija 1945.²⁰

Za ostalo Primorsko sta bili pristojni vojaški sodišči Tržaškega in Goriškega

¹⁴ AS, fond Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst (AS 1818) fasc. 29. Dopis predsednika posebnega ljudskega sodišča mesta Trst U. Sajovitza MOS Trst, Narodni zaščiti Trst, javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst, javnemu tožilcu mesta Trst, sekretarju KP, vodjem partijskih epuracijskih komisij, 1. 6. 1945.

¹⁵ AS 1583, m. 2a. Zapisnika seje MOS Trst, 25. 5. 1945, 6. 6. 1945. AS 1582, m. 3. Dopis U. Sajovitza MOS Trst, 1. 6. 1945. AS 1818, fasc. 29. Dopis predsednika Posebnega ljudskega sodišča Trst U. Sajovitza MOS Trst, Narodni zaščiti Trst, javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst, javnemu tožilcu mesta Trst, sekretarju KP, vodjem partijskih epuracijskih komisij, 1. 6. 1945.

¹⁶ AS 1487, ae 91. Depeša B. Kidriča B. Kraigherju, 24. 5. 1945. AS 1583, m. 2a. Zapisnik seje konzulte Trst, 29. 5. 1945. UL PNOO, 1/1, 9. 6. 1945, doc. 2.

¹⁷ Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 371/48953R/15263/92. Poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. 11. 1945, poglavje 3, poročila o fojbah.

¹⁸ AS 1851, fasc. 122. Dopis vojaškega sodišča 4. armade Predsedstvu Narodne vlade Slovenije, 25. 8. 1945; Troha, Komu Trst, str. 29-32.

¹⁹ AS 1851, fasc. 122. Poročilo v. d. predsednika vojaškega sodišča pri Komandi mesta Trst F. Venturinija vojno-sodnemu odseku pri GŠ Slovenije, 22. 5. 1945.

²⁰ AS 1851, fasc. 122. Poročilo v. d. predsednika Vojaškega sodišča mesta Trst F. Venturinija višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani za čas od 1. do 7. 6. 1945; Dopis pomočnika načelnika sodnega oddelka vojne oblasti 4. armade J. Žabkarja Komandi mesta Trst, 12. 6. 1945.

vojnega področja. Dne 18. julija 1945 ju je nadomestilo vojaško sodišče Vipavskega vojnega področja (VVP). Nadrejeno mu je bilo vojaško sodišče pri Vojaški upravi Jugoslovanske armade za Istro, Reko in Slovensko primorje (VUJA).²¹ Tako je bilo vojaško sodišče VVP dejansko pristojno za cono B Slovenskega primorja oz. Vzhodnoprimorsko okrožje.²² Za pritožbe in potrjevanje smrtnih kazni je bilo že dotlej pristojno višje vojaško sodišče, avgusta 1945 pa je bilo sodiščem izrecno naročeno, da smrtnih kazni ne smejo v nobenem primeru izvršiti, dokler jih ne potrdi vojaško sodišče pri generalštabu JA.²³ Vojaška sodišča so sodila tudi po zakonu o konfiskaciji, vendar pa kazni konfiskacije niso sama izvrševala, ampak so jo izvršili organi ljudske oblasti.²⁴

Sestavni del aparata za odstranitev "ostankov fašizma" so bile epuracijske komisije v podjetjih. Do 27. maja 1945, ko je Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst (PNOO) ustanovil osrednjo epuracijsko komisijo, so delovale brez posebnih pravil. Njihova naloga je bila, da iz podjetij in javnih ustanov trajno ali začasno odstranijo pomembnejše fašiste in zlasti sodelavce salojskega režima ter nacističnega okupatorja, torej "squadriste, sansepolkriste, fašiste pred pohodom na Rim, udeležence pohoda na Rim, nosilce sciarpa littorio, ki so prostovoljno vstopili v fašistično milico kot oficirji in podoficirji, tiste, ki so se aktivno borili proti NOV, sodelavce fašistov, ki so delovali proti ljudstvu na kakršenkoli način". Podatke so pošiljali javnemu tožilcu, ki je presodil, če je potreben tudi kazenski pregon.²⁵

Anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), ki je v skladu s sporazumom v Beogradu med 12. junijem 1945 in 15. septembrom 1947 v coni A Julijske krajine, neodvisno od zavezniške uprave v Italiji, izvajala zasedbeno oblast, je že do 24. junija objavila razglas, s katerim je razpustila posebno Ljudsko sodišče in policijske enote.²⁶ Vzpostavila je svoj epuracijski aparat s Posebnim porotnim sodiščem in komisijami za epuracijo. Komisija za epuracijo je skupaj prejela 18.649 prijav, ki so jih večinoma poslale epuracijske komisije Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU) in PNOO, a ni ničesar ukrenila v kar 17.877 primerih. Opuščenih je bilo le 350 ljudi. Posebno porotno sodišče je dejansko, z redkimi izjemami, sodilo le zaradi kolaboracije. Do marca 1947, ko je postalo redno porotno sodišče, je izreklo smrtno obsodbo Luigiju Maraspinu, ki je bila po prizivu spremenjena v zapor, en dosmrtni zapor, 10 obsodb na trideset let in 257 obsodb od dveh do trideset let.²⁷ Pri tem je pomembno, da so bile to le izrečene

²¹ AS 1851, fasc. 122. Dopis vojaškega sodišča VVP senatu pri Komandi mesta Tolmin, 18. 7. 1945; Dopis vojaškega sodišča VVP vojaškemu sodišču VUJA, 8. 12. 1945.

²² To je območje med rapalsko mejo, demarkacijsko Morganovo črto in slovensko-hrvaško mejo.

²³ AS 1851, fasc. 122. Dopis predsednika senata vojaškega sodišča 4. armade B. Bogataja višjemu vojaškemu sodišču pri Vrhovnem štabu JA, 13. 8. 1945.

²⁴ AS 1851, fasc. 121. Navodilo Ministrstva za ljudsko obrambo DFJ vojaškemu sodišču XXXI. divizije, nedatirano; Dopis vojaškega sodišča VVP senatu pri Komandi mesta Tolmin, 5. 8. 1945.

²⁵ AS, Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine (AS 1584) ae 31. Dekret o ustanovitvi in pravila Komisije za čiščenje fašistov in kolaboracionistov pri PNOO.

²⁶ AS 1589, šk. 45. Depeša B. Kraigherja CK KPS, 13. 6. 1945; Giampaolo Valdevit: La questione di Trieste : politica internazionale e contesto locale. Franco Angeli, Milano 1986, str. 110, 111. UL ZVU, 1/1, 15. 9. 1945.

²⁷ AS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931) Zavezniška vojaška uprava v STO. Poročilo ZVU za junij 1947, str. 163-164, zaključno poročilo Posebnega porotnega sodišča.

kazni, medtem ko so bile dejansko prestane kazni bistveno manjše.

Projugoslovanske organizacije v coni A Julijske krajine, tako Komunistična partija Julijske krajine (KPJK) kot SIAU in PNOO z delom zavezniškega epuracijskega aparata seveda niso bile zadovoljne. Zanje je bila epuracija ena najpomembnejših nalog, ki jih je bilo treba izvesti z vso ostrino in doslednostjo, saj bi le tako lahko preprečili obnove fašizma. Da ta njihov strah ni bil le posledica iskanja nasprotnikov za vsako ceno, nam pokaže razmerje med kaznimi, ki jih je zavezniško sodišče v coni A izreklo za vojne zločine in kolaboracijo, v primerjavi s tistimi, ki jih je izreklo za dejanja storjena med jugoslovansko zasedbo. Nekdanji fašisti so vse prevečkrat postajali dobrodošli sodelavci zahodnih velesil, pa tudi italijanskih strank, v skupni obrambi pred nevarnostjo komunizma, ki ga je posebljala jugoslovanska stran.²⁸

Vzporedno z zavezniško se je v coni A ohranjala jugoslovanska civilna uprava, vendar, z nekaj izjemami, brez oblastnih pristojnosti. Delo so nadaljevale tudi njene epuracijske komisije, ki pa tam niso več imele izvršilne moči. Kot naslednica komisije za epuracijo pri Glavnem odboru SIAU je bila 30. novembra 1945 ustanovljena komisija za antifašistično borbo, epuracijska komisija PNOO pa je bila nadomeščena z odsekom za fašistične zločine.²⁹

Drugačen je bil položaj v coni B Julijske krajine pod upravo VUJA. Njen slovenski del, ki je predmet moje obravnave, je segel od avstrijske meje, v Istri pa je obsegal le koprski okraj. Tam so živeli tudi Italijani, medtem ko jih drugod, za razliko od hrvaškega dela skoraj ni bilo.

Tudi v coni B so jugoslovanske vojaške oblasti del pristojnosti pri "čiščenju ostankov fašizma" predale civilnim oblastem. Osnove za epuracijo je postavil že PNOO, ko je 18. maja 1945 z odlokom razpustil fašistične organizacije, "leglo rasne in narodnostne mržnje" in 6. junija 1945 preklical vse pravne predpise fašizma, ki so vsebovali omejitve zaradi narodne, rasne in politične pripadnosti, ter vse ukrepe iz časa nemške okupacije. Nato so bili, kot so zapisali marca 1948 v spomenici Varnostnemu svetu OZN, v smislu izpolnjevanja moskovskega dogovora v coni B Slovenskega primorja "izvedeni ukrepi za uničenje fašizma in preprečevanje njegovega ponovnega nastanka", saj ga je bilo treba zatreti tako, da "se ne bi več mogel pojaviti v kakršnikoli obliki". Mednje je sodila ustanovitev komisije za ugotavljanje vojnih zločinov 8. junija 1945.³⁰

Na 2. partijski konferenci koprskega okraja 16. novembra 1945 je predstavnik VUJE med drugim poudaril, da je fašizem uničeval slovenski živelj in nadaljeval: "Enako so italijanski fašisti uničevali svoj - italijanski narod. /.../ fašist je tisti, ki mu moramo soditi, soditi skupno Slovenci in Italijani, kajti enako gorje je prizadejal italijanskemu in slovenskemu ljudstvu". V nadaljevanju razprave pa je bilo poudarjeno: "Mi smo dolžni ljudem dopovedati, da je treba fašiste kaznovati, toda to je treba narediti organizirano, rednim potom, sodilo jih bo ljudsko sodišče, kajti edino ljudsko sodišče je postavljeno za to. Tako se s tem v zvezi postavlja pred nas naslednja naloga: zbrati čim več materiala o fašističnih zločincih in ga poslati

²⁸ Troha, Komu Trst, str. 85-89.

²⁹ AS 1584, ae 2. Referat Organizacija protifašistične borbe v Julijski krajini.

³⁰ AS, fond Boris Kraigher (AS 1529) šk. 7. Spomenica SIAU za Tržaško ozemlje Varnostnemu svetu OZN o stanju v Anglo-ameriški okupacijski coni. Priloga IX. Prikaz razmer v coni STO pod jugoslovansko vojaško upravo, marec 1948.

ljudskemu sodišču".³¹ Sekretar okrožnega komiteja KPJK in okrožnega odbora SIAU za Goriško Janko Beltram je na zborovanju goriških aktivistov julija 1945 poudarjal: "Mi smo ustvarili ljudska sodišča in s tem preprečili, da bi se nezakonito postopalo proti predstavnikom fašizma. Edino resnična ljudska oblast je sposobna zakonito čistiti državo fašističnih ostankov".³²

Ustanovljeno je bilo posebno Ljudsko sodišče za sojenje fašističnih zločinov, ki je v koprskem okraju kot samostojno delovalo do 5. februarja 1946, ko je njegove pristojnosti prevzelo redno ljudsko sodišče.³³ Do februarja 1946 je bilo za nekatera dejanja pristojno tudi vojaško sodišče VUJA. Obsodbe so bile različne, od smrtno do zaporne kazni in prisilnega dela v delovnih taboriščih.

V okvir aparata za "čiščenje ostankov fašizma" so sodile tudi epuracijske komisije. Krajevne epuracijske komisije in epuracijske komisije v podjetjih so ukrepale proti tistim: "1. ki so pripadali fašističnim ali vojaškim formacijam okupatorjev, 2. ki so se borili proti osvobodilnemu gibanju in kot dobrovoljci proti zavezniški vojski, 3. ki so sodelovali s fašisti proti svobodi ljudstva in njegovim ustanovam, 4. ki so rabili nasilje proti osebam, družinam in imetju sodržavljanov ali antifašističnih organizacij, 5. ki so se z gospodarskim, kulturnim ali drugačnim delovanjem in koristoljubjem pregrešili zoper narodno čast".³⁴ Kazni so bile začasna ali trajna odstranitev iz službe in začasna ali trajna prepoved nastopa ali sprejema v službo v kakem drugem podjetju. Kot organ druge stopnje so bile ustanovljene Okrajne komisije za čiščenje fašistov in profašistov iz državnih in samoupravnih oblastev in privatnih ustanov in podjetij. Njihovo delovanje komisij je bilo poenoteno, potem ko je PPNOO 1. decembra 1945 sprejelo pravilnik o njihovem poslovanju.³⁵

Kljub temu je prihajalo do nepravilnosti. Dejansko ali pa le domnevno "proti-ljudsko" delovanje, kot taka je bilo pogosto razumljena tudi dobronamerna kritična beseda, je bilo pravi razlog za represijo, ki pa je bil v odločbah epuracijskih komisij ali sodbah deloma zakrit z utemeljitvami, kot so bile skvadrist, udeleženec pohoda na Rim, sciarpa littorio itd. Obenem pa zaradi nepravilnosti v sodnih in drugih postopkih ne smemo prezreti dejstva, da bi bil marsikdo med obsojenimi tudi dejansko kriv.

V procesu epuracije so sodelovale tudi politične organizacije, zlasti SIAU, ki je boj proti ostankom fašizma imela tudi v svojem programu. V SIAU so delovale komisije za protifašistični boj, ki so zbirale gradivo o "fašistih" in ga posredovale na posebnih obrazcih. Te je v slovenskem delu cone B zbiral za Italijane okrajni referent za protifašistični boj v Kopru, za Slovence pa okrajni referent v Ajdovščini. Ta jih je nato predal javnemu tožilcu za sojenje fašističnih zločinov. V okraju Koper je deloval poseben javni tožilec za sojenje fašističnih zločinov za slovenski del (Karel Suša) in za italijanski del (Umberto Bastiotta). Javni tožilec je vodil kartoteko in sprožil sodni postopek, če so dejanja to zahtevala, eno kopijo pa

³¹ Pokrajinski arhiv Koper (PAK), f. OK ZKS Koper, šk. 2. Zapisnik 2. partijske konference okraja Koper, 16. 11. 1945.

³² AS 1571, m. 7. Zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. 7. 1945.

³³ UL PPNOO, 1/10, 29. 5. 1946, 72.

³⁴ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Pravilnik za poslovanje Komisij za čiščenje fašističnih elementov, 23. 11. 1945.

³⁵ UL PPNOO, 1/4, 15. 1. 1946, 29.

je poslal okrajni komisiji za epuracijo.³⁶

Že decembra 1945 so na seji komisije koprskega okraja posebej poudarili pomen epuracije v vseh javnih uradih in zlasti v šolah.³⁷ Do širših ukrepov pa je prišlo šele jeseni 1946, ko je oddelek za prosveto pri PPNOO poslal prosvetnemu odseku koprskega okraja spisek šestnajstih učiteljev in profesorjev, ki so s 30. oktobrom 1946 izgubili službo zaradi svoje profašistične dejavnosti.³⁸ Ob tem moram poudariti, da niso zahtevali le zamenjave italijanskih, ampak tudi nekaterih slovenskih učiteljev. Tako so vaščani Kubeda 17. decembra 1946 zahtevali zamenjavo učitelja zaradi njegove reakcionarnosti.³⁹ Nekateri italijanski učitelji so sicer izgubili zaposlitev že poleti 1945, a zlasti zato, ker se je zaradi uvedbe slovenskih šol zmanjšalo število italijanskih. Naj spomnim, da pred tem slovenskih šol ni bilo, italijanski učitelji pa slovenščine niso znali.

Tržaška kurija je večkrat poročala tudi o verskem preganjanju v coni B. Položaj se je še zaostрил, kot poročajo septembra 1947, po predhodno pripravljenem napadu na škofa Antonia Santina med birmo v Koprju, ki ga je izvedlo sem pripeljano okoliško prebivalstvo, po incidentu med birmo v Lanišču, obrekovanju in hujskanju proti duhovščini in cerkvi, ki so jo vodili v časopisih, na zborovanjih in v šolah, razbitju Katoliške akcije, več aretacijah, nadziranju cerkvenih pridig, rekviziciji semenišča v Koprju iz vojaških razlogov, preiskavi v samostanu v Dajli.⁴⁰

Dne 8. februarja 1946 je bila sklicana konferenca za koordinacijo protifašističnega boja v coni B Julijske krajine. Sklicana je bila tudi zato, ker je, kot je dejal predsednik upravno-politične komisije PNOO Stanko Peterin, bilo v coni B izrečenih veliko sodb na prisilno delo, zato je bilo nujno, da se ustanovi delovno taborišče za slovenski in za hrvaški del. Obsojeni naj bi tako prispevali k obnovi tistega, kar so sami pomagali uničevati in je kazen imela tudi moralno plat.⁴¹ Verjetno je bilo velik del teh sodb izrečenih na povsem slovenskem ali hrvaškem območju. Ohranjeni so namreč zbirni podatki o delu okrajne komisije Koper iz 20. marca 1946, po katerih naj bi bilo v koprskem okraju le 32 suspenzij, 32 takojšnih odpuštov, izrečene naj bi bile štiri dokončne sodbe ljudskega sodišča, sedem pa jih je bilo še v postopku.⁴² Na konferenci 8. februarja 1946 so sklenili tudi poenotiti kriterije za sojenje fašističnih in kolaboracionističnih zločinov, in za epuracijo fašistov v javnih in privatnih podjetjih.⁴³

³⁶ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Zapisniki sej Okrajne komisije za epuracijo Koper, 8. 12. 1945, 13. 12. 1945; šk. 1. Zapisnik konference za koordinacijo protifašističnega boja v coni B Julijske krajine; Zaključki, 8. 2. 1946. Ljudsko sodišče za sojenje fašističnih zločinov. Javni tožilec, Koper. Program za izvajanje preventivnega dela lokalnih in okrajnih epuracijskih komisij, 6. 4. 1946.

³⁷ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Zapisniki sej Okrajne komisije za epuracijo Koper, 8. 12. 1945; 13. 12. 1945.

³⁸ PAK, f. OLO Koper, šk. 15. PPNOO za Slovensko primorje. Poročilo: Odpust učiteljev in profesorjev profašistov, 29. 9. 1946. Archivio storico-diplomatico del Ministero degli affari esteri (ASDMAE), AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 8. Pismo vršilca poslov Velike Britanije J. G. Warda generalnemu sekretarju italijanskega zunanjega ministrstva R. Prunasu, 5. 11. 1946.

³⁹ Leopold Čeh, elaborat, str. 5. Rokopis hrani N. Troha.

⁴⁰ ASDMAE, AP 1946-1950, Italia, b. 132. Poročilo škofijske kurije Trst: Protiverski boj v coni B, 23. 9. 1947. V Lanišču v hrvaškem delu Istre je prišlo 24. 8. 1947 med birmo, ki jo je v imenu škofa Antonia Santina izvajal starosta slovenskih duhovnikov mons. Jakob Ukmar, do napada na duhovnike, med katerim je bil ubit don Miro Bulešić. Več o dogajanju v Troha, Komu Trst, str. 173-176.

⁴¹ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 1. Zapisnik konference za koordinacijo protifašističnega boja v coni B Julijske krajine; Zaključki, 8. 2. 1946.

⁴² PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Zbirni podatki, 20. 3. 1946.

⁴³ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 1. Zapisnik konference za koordinacijo protifašističnega

Tudi na osnovi drugih ohranjenih virov lahko domnevamo, da so slovenske oblasti v narodnostno mešanem koprskem okraju temeljiteje začele izvajati t.i. drugi val epuracije šele spomladi 1946, ko so po obisku razmejitvene komisije spoznale, da jim velik del tamkajšnjih Italijanov kljub politiki t.i. slovansko-italijanskega bratstva ostaja nasproten. V poročilu iz maja 1946 lahko preberemo: "V dnevnih oddajah pozivamo ljudi, naj se otresejo fašističnega vpliva, za protiljudske elemente pa ni nobenega pardona".⁴⁴ Epuracija je bila zato tam izvedena zlasti v funkciji onemogočanja opozicije in le navidezno kot kazen za "fašistično delovanje", saj se je velika večina tistih, ki so bili dejansko krivi, umaknila že pred prihodom jugoslovanskih oblasti ali pa so bili aretirani že prve dni maja 1945. Ker je bilo veliko ukrepov izrečenih v odsotnosti, je bilo pritožb malo, a še te so bile večinoma neuspešne.

Junija 1946 so italijanski viri poročali o epuraciji iz tovarn Ampeleje in Arigonija v Izoli, kjer naj bi odpustili 57 uslužbencev in delavcev, češ da so "reakcionarji, sovražniki ljudske oblasti, šovinisti". Ob teh odpustih naj bi eden od vodilnih funkcionarjev, ki ga poročilo italijanske vlade navaja kot okrožnega šolskega sekretarja, izjavil, da to ni več kaznovanje fašistov, ampak Italijanov: "Italijan danes pomeni fašista in reakcionarja. Od sedaj naprej se ne bo izvajalo le epuracije reakcionarjev, ampak tudi deportacijo".⁴⁵ Junija 1946 poročajo tudi o novih aretacijah Ozne, o deportacijah in o visokih davkih "na vse in za vse".⁴⁶

V procesu epuracije so imele pomembno vlogo tudi zaplembe. V že omenjeni spomenici VS OZN iz marca 1948 poudarjajo: "Morda še važnejši kot naštetih ukrepi proti fašistom in njihovim organizacijam pa so bile odredbe o zaplembi imovine fašistom, fašističnim društvom in ustanovam. Materialna sredstva, ki so jih pridobili na račun ljudstva, izkoriščajoč svojo oblast, so bila poleg nasilja najmočnejše sredstvo usužnjevanja obubožanega naroda in ovira svobodnega političnega, narodnostnega in verskega udejstvovanja. Proti vojnimi zločincem, kolaboracionistom in fašističnim funkcionarjem so bile zato podvzete tudi ekonomske mere. Premoženje, ki je pod fašizmom in nemško okupacijo služilo protiljudskim namenom in raznarodovanju, je bilo zaplenjeno in dano na razpolago Skladu za pomoč žrtvam fašizma, da bi se tako vsaj nekoliko popravilo gorje, ki so ga prizadeli njegovi prejšnji lastniki".⁴⁷

Jugoslovanske oblasti so v conih B sprejele ukrepe o upravi premoženja, ki je ostalo brez lastnika, večinoma zaradi pobega ali preselitve - sekvester in zaplembo imetja osebam zaradi sodelovanja z okupatorjem ali izdajstva - konfiskacija.⁴⁸

boja v conih B Julijske krajine; Zaključki 8. 2. 1946.

⁴⁴ AS 1589, šk. 46. Depeše poverjenišva Ajdovščina. Depeša OK KPJK Koper (Vodopivec) Okrožnemu KPJK, 11. 5. 1946.

⁴⁵ ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 4. Poročilo, 12. 6. 1946.

⁴⁶ ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6. Poročilo o položaju v Trstu, 1. 7. 1946.

⁴⁷ AS 1529, šk. 7. Spomenica SIAU za Tržaško ozemlje Varnostnemu svetu OZN o stanju v Anglo-ameriški okupacijski coni. Priloga IX. Prikaz razmer v conih STO pod jugoslovansko vojaško upravo, marec 1948.

⁴⁸ Konfiskacija so izvajali na osnovi odloka o konfiskaciji, ki ga je sprejel Avnoj 21. 11. 1944. Več v Jože Prinčič: Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963). Novo mesto 1994. Maruša Zagradnik: Nacionalizacija industrijskih podjetij v Slovenskem primorju in slovenski Istri. V: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1992, str. 151-216; ista: Slovenija -

Septembra 1946 je izšel Odlok o zaplembi imovine fašistov, fašističnih društev in ustanov. Kot eno možnih kazni sta delno ali celotno zaplembo premoženja uzakonili Odredba o pobijanju sabotaže in špekulacije, izdana že septembra 1945, in Odredba o kazenskem postopku proti vsem vojnim zločincem in ljudskim sovražnikom, izdana januarja in objavljena februarja 1947. Iz zaplembe so bila izvzeta zemljiška posestva lastnikov, ki so bili osumljeni fašizma, na katerih pa so živeli koloni, spolovinarji in zakupniki, ker so se oblastni organi že pripravljali na izvedbo agrarne reforme.⁴⁹ Iz pisma delegata za upravo javne imovine Itala Dellora epuracijski komisiji je razvidno, da so postopki bili "non troppo regolari".⁵⁰ Marsikatera zaplemba iz začetnega obdobja je bila zato kasneje razveljavljena in so bile nato veljavne zaplembe čvrsto utemeljene, saj so se oblastni organi zavedali, da utegnejo priti pred mednarodno arbitražo.⁵¹ V dneh med 16. in 18. novembrom 1946 so bile v skladu z odredbo o pobijanju sabotaže in špekulacije v istrskih mestih aretacije trgovcev. Številne trgovine so zaprli, denar in blago so bili zaseženi.⁵² O preiskavah pri trgovcih so poročali tudi marca 1947.⁵³

Potem ko so bile sprejete odločitve o novih mejah, so jugoslovanske oblasti v koprskem in bujskem okraju, ki sta bila septembra 1947 vključena v cono B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), poostriale ukrepe in izvedle tudi agrarno reformo, s katero so dobili zemljo slovenski, hrvaški in italijanski kmetje. Odlok o ureditvi agrarnih razmerij in razveljavitvi dražb je koprski okrajni izvršni narodnoosvobodilni odbor sprejel decembra 1946. Agrarno reformo so v koprskem okraju zaključili 10. februarja 1947, na dan podpisa mirovne pogodbe.⁵⁴

Novembra 1946 je bil v Piranu proces proti dvema "fašistoma, ki sta požigala istrske vasi", eden je bil obsojen na dvajset let, drugi na šest.⁵⁵ Januarja 1947 je bil pred okrožnim ljudskim sodiščem proces proti 78 Italijanom iz Pirana, obtoženim fašističnih zločinov. Obtožnica je navajala, da so bili to fašisti vse od prvega dne, skvadristi, ustanovitelji fašistične stranke v Piranu, krivi usmrtitev, preganjanj in ropanj. Kazni, pet jih je bilo obsojenih na smrt, petnajst na dvajset let ječe, trije na osemnajst let, so bile razen za Antonia Vatta, izrečene v odsotnosti.⁵⁶

Najvišji civilni oblastni organ v coni B Slovenskega primorja, Poverjeništvo PNOO (PPNOO), je 14. januarja 1947 izdalo odredbo o kazenskem postopku proti vsem vojnim zločincem in ljudskim sovražnikom.⁵⁷ Epuracijske komisije koprškega okraja so med 8. julijem in 20. avgustom 1947 uvedle postopek proti 359 osebam, do 11. marca 1948 pa še proti 109. Nekaj primerov je bilo že zasta-

Jugoslavija - Italija po letu 1945. Delo, 7., 14. in 21. 10. 1995 (dalje Zagradnik, Slovenija - Jugoslavija - Italija). Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948). Maribor 1995, str. 167-185 (dalje Čepič, Agrarna reforma).

⁴⁹ UL PPNOO, 1/17, 25. 9. 1946, 133. UL PPNOO, 1/20, 29. 11. 1946, 553. UL PPNOO 1/1, 22. 9. 1945, 8. UL PPNOO, 1/3, 5. 12. 1945, 24. UL PPNOO, 1/16, 28. 8. 1946, 120. UL PPNOO 1/22, 14. 2. 1947, 576.

⁵⁰ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Dopis, brez datuma.

⁵¹ Zagradnik, Slovenija - Jugoslavija - Italija. V: Delo, 14. 10. 1995

⁵² ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 4. Politični položaj v Istri, brez datuma.

⁵³ AS 1589, šk. 46. Depeše poverjeništva Ajdovščina, depeša 19. 3. 1947.

⁵⁴ Čepič, Agrarna reforma, str. 178-184.

⁵⁵ AS 1589, šk. 45. Depeše poverjeništva Ajdovščina, depeša poverjeništva CK KPS, 30. 11. 1946.

⁵⁶ AS 1931, osebna gradiva. Antonio Vatta, sodba okrožnega ljudskega sodišča, 29. 1. 1947.

⁵⁷ UL PPNOO, 1/22, 14. 2. 1947, 576.

ranih.⁵⁸ Po drugem viru je bilo na območju, ki je bilo nato vključeno v cono B STO, poleti 1947 726 ljudi obsojenih na izgubo državljskih pravic in epuracijo iz

službe.⁵⁹ Med njimi je bilo veliko tistih, ki so se že odselili, zato je bil ukrep zlasti v funkciji onemogočanja njihove vrnitve ob uvedbi STO.

Jugoslovanske oblasti so tudi v coni B STO nadaljevale z epuracijo. Na temelju odloka PPNOO z dne 20. februarja 1947 in po odobritvi VUJA je skupščina Istrskega okrožja 3. avgusta 1947 sprejela Odlok o ustanovitvi in pristojnosti Javnega tožilstva za Istrsko okrožje. Tožilstvo je kot organ Istrskega okrožnega ljudskega odbora (IOLO) imelo nalogo nadzorovati, ali organi upravne in sodne oblasti, organi ustanov in podjetij, posamezne uradne osebe in prebivalci Istrskega okrožja pravilno izpolnjujejo zakonite predpise. Imelo je pravico vlagati tožbe in pritožbe, pravico zakonite intervencije v sodnem in upravnem postopku, pravico kazenskega pregona ter pravico vlagati zahtevek za varstvo zakonitosti zoper pravnomočne odločbe sodišč in upravnih organov. Da bi vzpostavili sodelovanje ljudstva pri izvrševanju in uresničevanju nalog javnega tožilstva, so javnim tožilcem pomagali ljudski tožilci kot prostovoljni sodelavci. Volili so jih prebivalci na zborih in v uradih, podjetjih, ustanovah, mestih in krajih.⁶⁰ Odlok o javnem tožilstvu je bil spremenjen in dopolnjen 7. decembra 1947 in je spreminjal pristojnosti višjega javnega tožilca v notranji organizaciji tožilstva.⁶¹

Dne 6. julija 1947 sta okrajni ljudski skupščini za okraja Koper in Buje po predhodnem sporazumu med izvršnima ljudskima odboroma in po odobritvi VUJE ter na osnovi pooblastila PPNOO oz. Oblastnega ljudskega odbora za Istro izdali odlok o ukinitvi do tedaj veljavnih predpisov glede čiščenja (epuracije) ter o ustanovitvi in poslovanju komisij za čiščenje fašistov in kolaboracionistov. IOLO je 3. avgusta 1947 sprejel nekatere njegove spremembe in dopolnitve glede kazni, razveljavil tiste, ki so bile v nasprotju s tem odlokom in sprejel naziv drugostopenjske komisije za epuracijo - Okrožna komisija za epuracijo fašistov in kolaboracionistov za Istrsko okrožje.⁶² Kot prvostopenjski sta bili ustanovljeni okrajni epuracijski komisiji. Krajevne komisije in komisije v podjetjih so bile pomožni organ okrajne komisije. Dejanja, za katera so lahko prvostopenjske (okrajne) komisije sprožile postopek, so bila ista, kot v pravilniku, ki je bil dotlej v veljavi. Kazni so bili degradacija na delovnem mestu, suspenz od enega do šest mesecev, takojšen odpust in tudi stalna ali začasna (do pet let) izguba civilnih in političnih pravic, prepoved opravljanja javnih funkcij, prepoved opravljanja profesionalnega dela. Javni tožilec je imel pravico nadziranja dela komisije in pravico poseči, kadar niso bili spoštovani osnovni principi in pridobitve osvobodilnega boja.⁶³

Dajanje prednosti in razpihovanje verskega, rasnega in narodnostnega sovraštva je bilo proglašeno z odlokom IOLO, izdanim 14. septembra 1947, za

⁵⁸ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 2. Seznam epuriranih - obdobje 8. 7. 1947-11. 3. 1948.

⁵⁹ AS 1931, Vojni zločinci in kolaboracionisti s področja Istre in Julijske krajine.

⁶⁰ UL IOLO, 1/1, 1. 9. 1947, 3.

⁶¹ UL IOLO, 2/1, 10. 1. 1948, 34.

⁶² UL IOLO, 1/1, 1. 9. 1947, 6 in str. 5, 7.

⁶³ PAK, f. 64, Epuracijske komisije, šk. 1. Načrt odloka za izvajanje politične epuracije. UL IOLO, 1/2, 10. 1. 1948 .

kaznivo. V spomenici OZN iz marca 1948 so poudarili: "Po 21 letih fašističnega režima in dveh letih nemške okupacije se je uporno zasledovala normalizacija in demokratizacija javne uprave in javnega življenja. Namesto prejšnje korumpirane fašistične uprave je ljudstvo že med borbo postavilo svoje NOO, ki so bili najboljše sredstvo odpora proti okupatorju. /.../ V sodstvu, ki je organizirano na demokratičnih principih sodelovanja sodnikov-pravnikov in sodnikov-laikov je dala možnost neposrednega sodelovanja ljudskih zaupnikov v vseh instancah sodnih postopkov".⁶⁴

Skupščina odposlancev koprškega okraja je 2. avgusta 1947 sprejela sklep o ustanovitvi posebnega Ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov proti obstoju in svobodi ljudstva ter demokratičnih ustanov. Imelo je predsednika in deset članov sodnikov ter deset namestnikov, ki jih je imenovala okrajna skupščina. Bilo je pristojno za sojenje oseb, ki so se "kot fašisti ali njihovi sodelavci pregrešili proti obstoju in svobodi ljudstva in njegovih demokratičnih ustanov, ki so na zločinski način delovali pod pretvezo ali iz političnih razlogov proti dostojanstvu, osebam, imetju, družinam lastnih sodržavljanov ali proti njihovim organizacijam". Kazni so bile: smrtna, dosmrtno ali začasno težko prisilno delo, izguba političnih pravic, zaplemba imovine. Sojenje primerov, za katere je bila predvidena obtožba smrtna kazen, je bilo pridržano plenumu, nižje kazni pa je sodil tričlanski odsek. Njegovo poslovanje je določal poseben pravilnik.⁶⁵ Postopek je bil sprožen na osnovi prijave javnega tožilca, epuracijskih komisij in zasebnikov. Posebno sodišče je sodilo za t.i. fašistične zločine, medtem ko je bilo za vojne zločine pristojno vojaško sodišče za jugoslovansko cono STO, ki je delovalo v okviru VUJA. Tudi te kazni, zlasti tiste, ki so jih izrekli ljudem, ki so še vedno živeli na tem območju, so bile le formalno kazen za dejanja, storjena v času fašizma in vojne, saj je težko verjeti, da bi oblasti dve leti in več ne ukrepale proti "skvadristom, udeležencem pohoda na Rim, udeležencem rastrellamentov" itd.

Koliko ljudi je v celoti zajela epuracija, ki so jo izvajale jugoslovanske (slovenske) civilne oblasti najprej v Julijski krajini in obeh conah B, ni znano. Ukrepi so prizadeli Slovence, Hrvate in zlasti Italijane, saj je med njimi bilo malo tistih, ki so podprli nove oblasti. Med njimi so bili mnogi, ki očitanih dejanj niso zagrešili, a tudi mnogi, ki so bili aktivni sodelavci fašizma in nacističnega okupatorja. Ne smemo zanemariti dejstva, da je bila podpora fašizmu v obmejnih krajih velika, veliko je bilo tudi tistih, ki so sodelovali v raznih kolaborantskih enotah.

Odnos jugoslovanskih oblasti je bil do Italijanov drugačen kot do Nemcev. Že med vojno je kljub nasprotovanju prihajalo do sodelovanja obeh osvobodilnih gibanj. Po vojni je v okviru politike slovansko-italijanskega bratstva veliko Italijanov v coni A podprlo priključitev k Jugoslaviji. Oblasti so verjele, da so v coni B italijanskemu prebivalstvu zagotovile narodnostne pravice, saj so imeli vse tisto, česar ni imela slovenska manjšina v času fašizma: šole, tisk, dvojezičnost, vsaj formalno tudi ustrezno zastopanost v oblastnih organih. Postavljena je bila le ena, a odločilna omejitev - da so bile vsebine v skladu z novo ideologijo, ki bi jo morali, tako so pričakovali, podpreti vsaj delavski in kmečki sloji. Ker se to ni zgodilo, so

⁶⁴ AS 1529, šk. 7. Spomenica SIAU za Tržaško ozemlje Varnostnemu svetu OZN o stanju v Anglo-ameriški okupacijski coni. Priloga IX. Prikaz razmer v coni STO pod jugoslovansko vojaško upravo, marec 1948.

⁶⁵ UL IOLO, 1/1, 1. 9. 1947, str. 5, 6.

posegli po represiji, ki pa je bila enako ostra tudi do Slovencev, ki so jim nasprotovali. Italijansko prebivalstvo jo je razumelo kot narodnostno preganjanje, deloma tudi zato, ker so nekatere lokalne oblasti tudi dejansko postavile enačaj med italijanstvom in fašizmom.

Nevenka Troha

EPURATION IN ZONE B OF THE SLOVENE LITTORAL AND IN THE KOPER DISTRICT OF
ZONE B OF THE FREE TERRITORY OF TRIESTE BETWEEN 1945 AND 1950

S u m m a r y

"Start purging immediately, not on the ethnic basis but on that of fascism." Also in compliance with this instruction from April 1945, the Yugoslav authorities started arresting, deporting and executing people in May 1945, in the liberated and the occupied Julian March. This instruction also served as a basis for the subsequently introduced measures of epuration. The culprit was identified in fascism which, on the multiethnic territory of the Julian March claimed by both Italy and Yugoslavia, had an ambiguous meaning. For the Yugoslav (people's) government, a fascist (meaning a "reactionary, antipopulist element, the enemy of the people") was a Slovene, Croat or Italian who disagreed or failed to support its policy of the so-called Slovene-Italian brotherhood and the annexation to Yugoslavia. As well as a punishment for fascist and war crimes, epuration served as a means to eliminate or disable political adversaries.

Those who demanded the annexation to Yugoslavia, and who included both the Slovenes, Croats and Italians, at least initially understood epuration as the "settling of accounts" with fascism and Nazism. They were convinced that this was a just punishment, carried out by the Yugoslav authorities legally and lawfully, unlike the arbitrary vendettas elsewhere in Europe. They had suffered two decades of fascism along the border, the Italian occupation of a part of Slovene territory and a war during which, in Primorska alone, several thousand people were killed and countless villages burnt, first by the Italian authorities and then by the German occupier and its collaborators. Janko Kostnapfel, a neuropsychiatrist, wrote, "For the majority of the Slovene people (as well as most Croats and those Italians who were antifascist; comment by the author) the four years of war were unspeakably hard, physically and spiritually. /.../ Naturally, during the war /.../ a heavy cloud of hatred and revenge /.../ formed. At the end of the war, unfortunately, its sedimentation took place."

The first wave of epuration in May 1945, which included arrests, deportations and executions, with consequences lasting until recent times, and which affected several thousands of people, has been the object of countless discussions. From mid-May 1945 onwards, partly in response to the criticisms of uncontrolled violence, the Yugoslav authorities in the Julian March, and especially Trieste, made attempts to set up an epuration apparatus with military courts, a special people's court for trying fascist crimes, and epuration commissions. A part of this apparatus were also public prosecutors, the National Guard and, in particular, the OZNA which conducted investigations. The object of epuration was the activity "against the National Liberation War and its gains with the aim to destroy or weaken the Democratic Federal Yugoslavia, the Yugoslav Army and the people's government", the support for "anti-populist elements, agents, enemy organisations and groups", "espionage, terrorism, agitation and propaganda against the people's government".

After taking power in Zone A the Allied Military Administration took the competence from the Yugoslav epuration apparatus and set up its own. Afterwards, on the pro-Yugoslav side, the epuration commissions continued to operate in the framework of the Slovene-Italian antifascist union gathering evidence and filing denunciations which, by and large, proved unsuccessful.

The situation was different under the Military Administration of the Yugoslav Army in Zone B of the Julian March and, subsequently, in Zone B of the Free Territory of Trieste. In a detailed report from March 1948 on the activity of the civil authorities in its Slovene part, which is the object of this paper, it is quoted that these "carried out the measures for the destruction of fascism and the prevention of its recurrence." Epuration commissions operated all the time. In June 1945 one special and several military courts were set up until their competences were transferred onto a people's court in February 1946. In August 1947, a people's court for fascist crimes was set up in the Koper District. A military court for war crimes also operated in the Yugoslav zone of the FTT. The sentences, most of which were pronounced in absence, mainly served, especially in the later years, as a formal punishment for the acts committed during the fascist and wartime period, with the real purpose of disabling any

political opposition.

An important aspect of the epuration process was the confiscation of the property of the convicts, also of those convicted for profiteering and sabotage. Their assets which "served the antipopulist and assimilation purposes under fascism and the German occupation" were made available to the fund for helping the victims of fascism "for an, at least, partial alleviation of the misery afflicted by their previous owners." These measures affected the Slovenes, Croats and especially Italians, among whom only a few supported the new authorities. Although a large number of innocent people were convicted, there were also many who had actively collaborated with the fascist and Nazi occupiers.

1.01
Prejeto 11. 11. 2003

UDK 329.15/497.4):325.254"1945/198"

Aleš Gabrič*

Odnos oblasti do kulturne ustvarjalnosti slovenske emigracije

---

IZVLEČEK

Stranka, ki je leta 1945 zavlada v Sloveniji, je poskušala zbrisati sledove s kulturo preteklega časa. V ta okvir je sodilo tudi omejevanje dostopnosti ali celo onemogočanje seznanjanja Slovencev v Sloveniji s kulturno ustvarjalnostjo Slovencev za mejo in v emigraciji. Najbolj je bila komunistična oblast pozorna na kulturno ustvarjanje slovenske politične emigracije. Če so Slovenci v Sloveniji hoteli dobiti knjige avtorjev iz tega kulturnega kroga, so se soočali z velikimi težavami. Zaloge starih knjig so leta 1945 uničili, za povojne izdaje dela emigrantov v tujini pa je moral tisti, ki jih je nameraval nabaviti, dobiti posebno dovoljenje za uvoz. Prepovedane knjige in revije ljudi so v Sloveniji zbirali v posebnih knjižničnih oddelkih, zaprtih za širšo javnost, ki so postajali bolj dostopni šele v osemdesetih letih.

Ključne besede: kulturna politika, kulturna ustvarjalnost, emigracija

ABSTRACT

THE ATTITUDE OF THE AUTHORITIES TOWARDS THE CULTURAL ACTIVITY OF SLOVENE EMIGRANTS

The party which came to power in Slovenia in 1945 tried to obliterate all traces of the past national culture. Part of this policy was to limit or even prevent the access of the Slovenes in Slovenia to the cultural activity of Slovenes living on the other side of the border and in emigration. The greatest concern of the Communist authorities was the cultural activity of the Slovene political emigrants. Slovenes at home who wanted to acquire the works of authors from this cultural circle encountered considerable problems. In 1945, stocks of the old books were destroyed and anyone wanting to acquire the works by emigrants published abroad after the war had to obtain a special import permit. In Slovenia, the blacklisted books and journals were collected in special library departments, closed to the wider public, which only became accessible in the 1980's.

Key words: cultural policy, cultural activity, emigration

---

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: ales.gabric@inz.si

Kulturnopolitični odnos komunistične oblasti do kulturne ustvarjalnosti slovenske emigracije je potrebno vsaj v grobem deliti na dve obdobji in dvoje načinov omejevanja seznanjanja kulturne javnosti v domovini z delom umetnikov v emigraciji.

V prvem primeru gre za čiščenje kulturnih ustanov neposredno po koncu 2. svetovne vojne, ko so iz zalog izločili dela, ki so jih umetniki, ki so se umaknili pred zmagujočo partizansko vojsko iz Slovenije pomladi 1945, ustvarili že do tega časa, torej še pred 2. svetovno vojno ali med njo. Zahtevo za izločanje kulturnih dobrin so vodilni v Osvobodilni fronti nakazali že proti koncu vojne ob izdelavi načrtov najnujnejših ukrepov, ki naj bi jih izvedli po prevzemu oblasti. Najbolj jasno je bilo to zapisano aprila 1945 v elaboratu, ki ga je podpisal Ferdo Kozak, ki je maja 1945 postal prvi povojni slovenski minister za prosveto. V načrtu je sicer posebej poudaril problem knjižne produkcije, vendar je možno predlog vsebinsko razumeti v odnosu do vsega kulturnega bogastva. V elaboratu, ki je bil skupinsko delo "ministrstva za prosveto", je zapisano: "Vse zaloge knjig na slovenskem ozemlju bo treba pregledati in izločiti iz knjižnega trga vse one knjige, ki bi nea smele več v prodajo. To velja za nekatere slovenske knjige, ki so izšle po okupaciji in tudi prej, a še prav posebej za vse tujejezične knjige, ki so bile na slovenskem ozemlju v prodaji in ki so v skladiščih raznih založništev." Začasno naj bi prepovedali prodajo vsega tiska, ki je še bil v knjigarnah, knjigarne in založbe pa bi morale spiske zalog poslati pristojnim organom, da bi posebej za to priložnost sestavljena komisija presodila o nadaljnji usodi knjižnih zalog.¹

Pozornost je bila sprva usmerjena zlasti na knjige, ki so bile izdane v času vojne na okupiranem ozemlju in tiste, ki so propagirale nacistično in fašistično ideologijo. Ferdo Kozak je že v prvih povojnih dneh imenoval člane komisije za pregled knjižnic, ki se je lotila začrtanega dela. Založnikom in knjigarnarjem so sporočili, da do nadaljnjega ne smejo prodajati knjig, nato pa začeli sestavljati sezname knjig in revij, ki jih bodo morali umakniti iz prometa. Sestavili so več seznamov in popravkov knjig, spiske pa poslali večjim knjižnicam, knjigarnam in založniškim hišam. Prvi seznam z dne 27. julija 1945 je obsegal osem strani naslovov knjig in navodila knjigarnarjem, knjižničarjem in založnikom, kako naj ravnajo s knjigami. Komisija za pregled knjižnic je poudarila, da "se nekatera dela izločajo zaradi profašistične miselnosti pisca, čeprav bi ta iz njegovih starejših del ne bila še razvidna (Knut Hamsun in dr.), druga pa zaradi vsebine, ki je nasprotna našemu gledanju na poglobljena življenjska vprašanja. Naravno je, da bodo knjigarnarji in knjižničarji izločili tudi tisti propagandni tisk, ki ga v tem seznamu nismo posebej zajeli, pa je po svoji vsebini nasproten narodno-osvobodilni borbi, je načelno odklanjal novi socialni red ali pa širil versko nestrpnost." Knjige iz seznama del, ki jih je potrebno izločiti, naj bi ohranili le v večjih knjižnicah, toda za njih je komisija določila poseben režim dostopnosti: "Vsa izločena dela naj knjižnice spravijo. Smejo jih izposojati le v študijske namene; pri tem se mora interesent izkazati z dovoljenjem oblasti. Dovoljenje izdaja le šolska ali prosvetna oblast in prosvetni referent sindikata. Izločitev ne velja za učiteljske knjižnice, ker se načeloma izločujejo knjige le iz takih knjižnic, kjer so knjige dostopne širokim

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), š. 526/I,2.

slojem."² Za razliko od večjih knjižnic okrožnica ministrstva za prosveto ni omenila, kaj naj z zalogami izločenih knjig počnejo v knjigarnah in založniških hišah. Izjave starejših ljudi pa so pogosto omenjale kamione, ki so po koncu vojne polno naloženi vozili knjige v predelavo v papirnico Vevče.

Podobno čiščenje knjižnic in knjigarn so sicer v postopku denacifikacije opravili po vseh evropskih državah, razlika med državami z ene in druge strani železne zavesne pa je bila v tem, da so na vzhodu poleg nacističnih, fašističnih in kolaborantsko propagandističnih del na seznam uvrščali tudi dela političnih nasprotnikov novega režima, pa čeprav v njih ni bilo sledov propagandizma ali politične angažiranosti. Po popravkih prvotnega spiska je bil v Sloveniji končni seznam za novi režim ideološko neprimernih del razposlan 6. novembra 1945, na njem pa niso bila zgolj tujejezična dela fašističnih in nacističnih ideologov in njihovi prevodi v slovenščino ter propagandistična dela slovenske kolaboracije, ki je aktivno nasprotovala osvobodilnemu gibanju. Pri precejšnjem delu omenjenih slovenskih političnih nasprotnikov osvobodilnega gibanja je bilo zapisano, da morajo izločiti vsa njihova dela in se torej niso ozirali na vrsto dela. Prepoved posameznega avtorja je torej veljala tako za njegova propagandistična, kot za strokovno filozofska, sociološka, politološka in tudi leposlovna dela. Poleg tega so bili na seznam uvrščeni vsi pisci, ki so leta 1945 zapustili Slovenijo in se priključili begunskemu valu pred prihajajočo komunistično oblastjo, pa čeprav med vojno niso sodelovali z okupatorji. Med temi so bili tudi literati, ki so v svojih delih ostajali na nivoju umetniškega izražanja in se niso izraziteje angažirali v politično-ideološka nasprotja svojega časa. Na spisku so se našla tudi dela piscev, ki so padli v vojnem času v vrstah kolaborantskih enot ali pa so bili ubiti v prvih povojnih mesecih v času obračunavanja nove oblasti s političnimi nasprotniki. Značaj novega režima je bil viden tudi v navajanju del katoliških ideologov in slovenskih katoliških mislecev ne glede na njihov odnos do osvobodilnega gibanja.

Precej ohlapno določilo, da se izločajo dela, ki so "nasprotna našemu gledanju na pglavitna življenjska vprašanja" in tisk, ki je "načelno odklanjal novi socialni red", je torej botrovalo širjenju postopkov denacifikacije tudi na dela, ki so jih ortodoksni marksistični ideologi označevali kot "neprimerno literaturo". Pod to pa so uvrstili tudi del slovenskega leposlovja in versko literaturo, pa tudi npr. dela, ki so kritizirala Sovjetsko zvezo in njen družbeni ustroj. Nejasnost določb je sprožila številne pomisleke in nerazumevanja, čiščenje knjižnic pa se je zavleklo.

Leta 1946 je akcija izločanja ideološko neprimernih knjig zajela knjigarne in založniške hiše v Ljubljani in ostalih večjih slovenskih mestih ter večje knjižnice, nato pa se je akcija širila še na podeželje, a je po mnenju pristojnih organov potekala prepočasi. Zadovoljstvo s potekom akcije izločanja neprimernih knjig iz knjižnic in knjigarn je ministrstvo za prosveto Slovenije pokazalo šele maja 1948, ko je poročalo: "Iz vseh teh ljudskih knjižnic so bile izločene v preteklem letu vse ideološko slabe in umetniško manjvredne knjige tako, da odgovarja število vseh knjig tudi številu ideološko pozitivnih in umetniško kvalitetnih knjig."³

V akciji čiščenja knjig so bila tako iz knjižnic in knjigarn odstranjena tudi dela slovenskih avtorjev, ki so bili v emigraciji. Ti bi morali, po mišljenju komunističnih

² AS, fond Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije (AS 231), š. 37, 3159/2-45.

³ AS, fond Zveze kulturnih organizacij Slovenije (AS 631), fasc. 1, Poročilo Komiteju za šolo in znanost pri vladi FLRJ (maj 1948).

ideologov, izginiti iz zavesti Slovencev, da pa ti o njih ne bi kaj preveč izvedeli, je poskrbela izrazito enostranska knjižna produkcija povojnih let ter prepoved uvoza literature iz tujine. Politika, določena leta 1945, je sicer doživljala spremembe, toda odnos do slovenskih piscev v emigraciji se načeloma ni spreminjal - to so persone non grates, katerih dela naj v Sloveniji ne bi brali in o njih nič vedeli.

Namesto problema, kaj narediti s knjigami "spornih oseb", ki so v knjižnicah in knjigarnah, so se začeli ideologi ob oživljanju kulturne dejavnosti slovenske politične emigracije v petdesetih letih soočati z novo težavo - kako preprečiti Slovence v domovini, da bi se seznanjali z deli rojakov, ki so živeli v tujini in ki so jih oblastniki šteli za politične nasprotnike komunističnega režima. Ko si je namreč politična emigracija iz leta 1945 opomogla in našla pot iz eksistenčnih težav po odhodu v emigracijo, se je močneje posvetila kulturnemu ustvarjanju. Slovenska politična emigracija je razvila zavidanja vredno kulturno dejavnost, ki je svoj višek dosegla v Slovenski kulturni akciji, osrednji kulturni ustanovi emigrantov s sedežem v Buenos Airesu, ustanovljeni februarja 1954. Močno kulturno dejavnost so sicer razvili tudi pri sorodnih zamejskih in emigrantskih društvih. Toda tovrstna dejavnost je bila v Sloveniji zaradi zavestnega zamolčevanja skorajda neznana.

Komunistični ideologi so takoj po prihodu na oblast postavili ostro mejo med slovensko kulturo v domovini in tisto, ki je nastajala v krogih emigracije in "narodnih sovražnikov", kot so jih imenovali. "Menda nikjer v Sloveniji ni potegnjena meja tako ostro kot na polju kulturnega dela: na tej strani vse, kar je kvalitativno, po vsebini in po obliki, z druge strani, gniloba, dekadenca in mračnjaštvo. V sredini - nič", je že sredi maja 1945 zapisal kasneje eden glavnih slovenskih komunističnih kulturnih ideologov Boris Zihel.⁴ Glasilo Osvobodilne fronte Slovenski poročevalec pa je decembra 1945 nakazalo, kakšen odnos bodo imeli do "nezaželenih" knjig, z naslovom članka, ki ni puščal nobenih dvomov - "Knjige, o katerih ne bomo pisali".⁵

Največjo pozornost so cenzorji v domovini posvečali izdajateljski dejavnosti emigrantov in zamejcev, zaradi gledaliških, likovnih in drugih prireditev pa si niso preveč belili las, saj so imeli Slovenci iz domovine le redko priložnost, da bi si jih lahko ogledali. Najpreprostejši način, s katerim je komunistična oblast omejila pritok idej politične emigracije (oziroma na splošno idej iz tujine), je bila prepoved uvoza tiskanih stvari. Ta je bila zapisana že v prvem povojnem jugoslovanskem zakonu o tisku, sprejetem 24. avgusta 1945. V tem je bila zapisana zelo ohlapna določba o prepovedi razširjanja in prodajanja knjig in drugih tiskov, ki spodbujajo narodnostno ali versko sovraštvo, pozivajo državljane na upor proti državi in državnemu sistemu, žalijo državne organe in moralo. Dopusčena je bila prepoved tiska, ki so ga financirali "sovražniki države in državne ureditve" iz tujine. Za inozemski tisk je bilo posebej določeno, da sme svobodno prihajati v državo, toda uvažati so ga smela le tista podjetja, ki so imela posebno dovoljenje zveznega ministrstva za informacije. Prav tako se je smelo izjemno (pri čemer izjeme niso bile določene) uvažati tudi drugi tisk, tiskan v jezikih jugoslovanskih narodov in namenjen jugoslovanskemu trgu, vendar tudi to le z dovoljenjem zveznega ministrstva za informacije. Če minister ni izdal dovoljenja za uvoz, je morala biti

⁴ Novi čas (Murska Sobota), 12. 5. 1945, št. 19, str. 1.

⁵ Slovenski poročevalec, 11. 12. 1945, št. 199, str. 6.

prepoved objavljena v uradnem listu.⁶

Kljub demokratizaciji Jugoslavije v naslednjih desetletjih, so tudi nadaljnji zakonski akti, ki so urejali pretok tiska in informacij, zadržali podobne zahteve, ki so bile zapisane že v zakonu iz leta 1945. Za v tujini natiskano knjigo ali časopis je to pomenilo, da je načeloma prepovedano vse, kar nima posebnega dovoljenja za uvoz. Toda takoj je potrebno dodati, da oblast sama ni upoštevala stroge zakonodaje, ki jo je sprejela. Uradnih prepovedi, objavljenih v uradnem listu, je bilo malo, pa še te so začeli redno tiskati šele po sprejetju nove ustave leta 1963. V nasprotju z redkimi uradnimi prepovedmi je bilo veliko več neuradno prepovedanih knjig, za katere se je vedelo, da pri državnih oblasteh niso dobrodošle, pa čeprav to ni bilo posebej zapisano v uradnih listih.

Prva uradna prepoved slovenske knjige je bila objavljena leta 1967, ko je bil prepovedan vnos knjige Cirila Žebota Slovenija včeraj, danes, jutri, v kateri je avtor zagovarjal zahtevo po konfederalni Jugoslaviji oziroma čim bolj samostojni Sloveniji, ki mora biti večstrankarska parlamentarna demokracija. V naslednjem desetletju so bile uradno prepovedane še tri slovenske knjige, vse pa so bile, tako kot Žebotova, natisnjene v slovenskem zamejstvu, tik za mejami Jugoslavije.⁷

Prepovedane slovenske tiske je morala zbirati Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, kjer so ustanovili poseben oddelek za hranjenje del, katerih izposoja je podvržena posebnemu postopku. Imenoval se je "direktorjev fond", a se ga je oprijel skrajšani naziv "D-fond". V njem so se hranile vse slovenske knjige in drugi tiski, ki so prihajale iz tujine, ne glede na to, ali je bila v uradnem listu objavljena uradna prepoved knjige. Zaradi tega je prišlo do velike razlike med številom "uradno" in "neuradno" prepovedanih del. V uradnih listih je bilo namreč objavljenih le 11 naslovov prepovedanih knjig (in veliko več tujih časopisov!), v D-fondu pa se je do konca osemdesetih let nabralo okoli 700 knjižnih enot. Tudi vodstvo Narodne in univerzitetne knjižnice je moralo za knjige, ki so jih hranili v D-fondu, dobiti od zvezne vlade v Beogradu dovoljenje za uvoz. Gradivo iz D-fonda je bilo hranjeno ločeno od ostalega knjižničnega gradiva in ni bilo dostopno širši javnosti, kartotečni listki niso bili uvrščeni v javni katalog, knjige pa so bile pogosto - v nasprotju s prejšnjimi načeli - uvrščene v seznam Slovenske bibliografije in tako niso ostale popolnoma neznane. Uporabnik, ki se je zanimal za knjige iz D-fonda, je lahko dobil vpogled vanje le ob izjavi, da gradivo potrebuje v študijske namene in ob dovoljenju direktorja knjižnice.⁸

Nacionalna knjižnica je tako resda opravljala del svojih nalog - zbirati celotno knjižnično slovensko gradivo, ne glede na njegov izvor - toda omejevanje dostopnosti do tega gradiva je imelo številne neugodne učinke. Tudi tisti kulturni ustvarjalci iz emigracije, ki so bili pripravljeni sodelovati s slovenskimi kulturnimi ustanovami v domovini, so sčasoma izgubili zaupanje v Narodno in univerzitetno knjižnico. Ob informacijah, da knjige, ki so jo poslali v nacionalno knjižnico, v njej ni možno dobiti in da je ni v javnem katalogu, so lahko seveda pomislili, da ves emigrantski tisk v domovini uničujejo. Slovenci v domovini niso kazali pretiranega

⁶ Uradni list Demokratske federativne Jugoslavije, št. 65, 31. 8. 1945, str. 633-635.

⁷ Marjan Horvat: Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945-1980. V: Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990 (ur. Drago Jančar), Ljubljana, 1998, str. 126-139

⁸ Rozina Švent: Prepovedani tiski v Narodni in univerzitetni knjižnici. V: Knjižnica, 41, 1997, št. 1, str. 137-141; Eva Kodrič: Jaz, Cerberus ali cenzura v knjižnicah. Ljubljana 1996.

navdušenja nad izposojjo del v D-fondu, saj so morali za to pridobiti preveč dovoljenj in izjav, evidenca o izposojevalcih "prepovedanih knjig" pa je bila na voljo tudi notranjemu ministrstvu. Poleg tega si knjige niso mogli izposoditi na dom. Večina Slovencev, ki si je hotela izposoditi emigrantski tisk, ga je raje poiskala v slovenskih knjižnicah v bližnjem zamejstvu, si ga tam izposodila tudi na dom in se tako izognila izpolnjevanju mučnih pogojev za izposojjo in nadzoru policijskih organov.⁹

Univerzitetna knjižnica Maribor je leta 1990 izdala brušuro "Prepovedana - izobčena literatura v UKM", v kateri so našeli "vse knjige in revije, ki so imele rdeče podčrtano signaturo in so bile v večini primerov izločene iz skladišča v 'bunker', podobno so bili tudi izločeni kataložni listki iz vseh katalogov". Mariborski "prepovedani fond" obsega 223 naslovov,¹⁰ ki so, tako kot D-fond, danes sestavni del knjižnega fonda in široko dostopni bralstvu.

Tistemu, ki se ni ravnal po nedorečenih zahtevah predpisov o prepovedi uvoza knjig, so bile slovenske knjige iz tujine odvzete, njihova nadaljnja usoda pa negotova. Kaznim se niso mogle izogniti niti osrednje znanstvene knjižnice, ki so zbirale vse slovensko gradivo. Visokošolski in študijski knjižnici Maribor (predhodnica današnje Univerzitetne knjižnice Maribor) je npr. notranja uprava maja 1973 odvzela več paketov slovenske emigrantske in zamejske literature, ki ga je iz New Yorka poslala založba in inštitut Studia Slovenica, ki je izdajala knjige o Slovencih v angleščini. Na odločbi je notranja uprava kot razlog za zaplembo pošiljke napisala v suhoparnem pravnem besednjaku, da je bil "tuj tisk" uvožen brez dovoljenja in da se "tuj tisk, ki pride v državo brez dovoljenja, odvzame brez odškodnine".¹¹

Prepovedi uvoza knjig v Slovenijo pa niso bili deležni le tisti Slovenci v emigraciji ali zamejstvu, ki so jih komunistične oblasti štejele za stare politične sovražnike, temveč tudi takšni, ki so med vojno sodelovali ali simpatizirali z osvobodilnim gibanjem. Najbolj znan med temi je primer v Trstu živečega pisatelja Borisa Pahorja. Komunističnim ideologom se je prvič krepko zameril leta 1952, ko se je ob političnem obračunavanju oblastnikov s pisateljem in politikom Edvardom Kocbekom zavzel za svojega dobrega prijatelja. Do večjega zapleta pa je prišlo, ko je Pahor leta 1969 v Trstu izdal knjigo *Odisej ob jamboru*, zbirko v različnih revijah že objavljenih esejev o značaju slovenstva, slovenski samobitnosti in suverenosti. V esejih je napadel tudi vladajoče komuniste in njihov rdeči klerikalizem ter glavnega slovenskega komunističnega ideologa Edvarda Kardelja, ki naj bi se premalo zavedal, da je med ostalim tudi Slovenec.

Knjiga je bila v Sloveniji takoj neuradno prepovedana, uradnega sklepa o tem pa v Uradnem listu niso objavili. Pahorjevi znanci in prijatelji, ki jim je avtor knjigo poslal po pošti, so dobili poziv organov notranje uprave, naj se zglasijo na pristojnem oddelku ministrstva za notranje zadeve zaradi "tujega tiska" in naj s seboj prinesejo knjigo Borisa Pahorja *Odisej ob jamboru*. Knjigo je notranja uprava, če se je le dalo, posameznikom odvzela, s tem pa - po običaju - dosegla

⁹ Rozina Švent: Zaklenjena misel. Še neobjavljeni tipkopis predavanja. Za posredovano kopijo tipkopisa se avtorici iskreno zahvaljujem.

¹⁰ *Prepovedana - izobčena literatura v UKM* (ur. Mirko Nidorfer). Maribor: Univerzitetna knjižnica, 1990.

¹¹ Ervin Dolenc, Bojan Godeša, Aleš Gabrič: *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji*. Ljubljana: 1999, str. 153.

ravno nasprotni učinek. Zaradi povečanega povpraševanja je zaloga kmalu pošla in že čez dve leti je bila knjiga v Trstu ponatisnjena v novi izdaji.¹²

Na nekulturno početje notranje uprave se je odzval širši krog slovenskih kulturnikov iz Trsta. Medijem v Sloveniji so poslali "s prijazno prošnjo za objavo" javno Izjavo, v kateri so obsodili pojav, ko se procesoma odpiranja meja v Evropi in poskusu oblikovanja enotnega slovenskega kulturnega prostora zoperstavlja administrativna prisila: "Iz neizpodbitnih virov izhaja, da se knjiga slovenskega pisatelja Borisa Pahorja, člana Društva slovenskih književnikov in PEN-kluba, oblastveno zasega na območju SR Slovenije. Vrnjen je moral biti celo izvod, poslan knjižnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani."¹³

Ob omenjanju sporov med komunistično oblastjo in Borisom Pahorjem je potrebno posebej poudariti, da ni šlo za tipični odnos do političnega emigranta. Pahor je bil simpatizer in ne sovražnik osvobodilnega gibanja, poleg komunističnih pa je - za razliko od povojne politične emigracije - z veliko vnemo obsojal tudi zločine okupatorjevih sodelavcev v Sloveniji in bil zato pri politični emigraciji sila neprijatelj. Če je bil že Pahor deležen tako odbijajočega odnosa oblastnikov v Sloveniji, je jasno, da bi bil v podobni situaciji politični emigrant iz leta 1945 deležen še bolj stroge obravnave slovenske notranje uprave.

Posledica tovrstnih načel slovenske oblasti je seveda bila, da Slovenci v domovini z nekaj redkimi izjemami niso poznali emigrantske kulturne ustvarjalnosti. Razhajanje hotenj po enotnem slovenskem kulturnem prostoru in stvarnostjo kot posledico kulturnopolitičnih odločitev oblasti je prišla najbolj do izraza pri Francetu Balantiču. Pesnik, ki je padel novembra 1943 kot domobranski vojak, je postal predmet izrabljanja v politično propagandne namene, kar je bilo v ostrem nasprotju z izrazito liričnostjo in intimnostjo njegove poezije, ki ni zrcalila družbene in politične razdvojenosti slovenstva. Že v vojnem času in po vojni so ga med politično emigracijo slavili kot domobranskega heroja, v domovini pa onemogočali objavo njegove poezije. Balantičeve pesmi in spomine nanj so tiskali zgolj v emigraciji, v domovini pa se je njegovo delo navajalo le v občasnih krajših omembah, zato so literati in literarni zgodovinarji menili, da bi moral biti s svojim opusom predstavljen tudi Slovencem v domovini. Do poskusa natisa pesniške zbirke Franceta Balantiča je prišlo leta 1966 v času bolj "liberalne" vladavine Staneta Kavčiča v Sloveniji. Državna založba Slovenije je napovedala izdajo Balantičevih pesmi v izboru Mitje Mejaka, ki je napisal tudi uvodni esej. Ko je bila knjiga že natisnjena in obvezni izvodi tudi že razposlani osrednjim knjižnicam v Sloveniji, je prišlo do političnega posega, za katerega zaenkrat še ni povsem jasno, kdo ga je spodbudil. O knjigi in avtorju so razpravljali v oblastnih političnih forumih in knjiga je bila, še preden je šla v redno prodajo, začasno umaknjena, nato pa je bila izdaja z izjemo nekaj izvodov uničena.¹⁴

Toda takšno nekulturno početje seveda ni moglo povsem zavreti kulturnih stikov med Slovenci v domovini in tujini. Z Balantičevim delom se je, nam poroča vesten proučevalec njegovega dela France Pibernik, seznanil že v gimnazijskih letih, presenetilo pa ga je, "da so ga na slavističnem seminarju (Filozofske fakultete

¹² Boris Pahor: *Odisej ob jamboru* : glose in polemični zapisi (tretja razširjena izdaja). Koper 1993, str. 6-7; Boris Pahor: *Cenzorji 20. stoletja*. Tržaška glosa. V: *Delo*, št. 88, 16. 4. 1998, str. 53.

¹³ Pahor, *Odisej ob jamboru*, str. 239-242.

¹⁴ France Pibernik: *Temni zaliv Franceta Balantiča*. Ljubljana 1989, str. 237-242.

Univerze v Ljubljani, op.p.), čeprav bolj na skrivaj, hoteli brati vsi, tudi študentje partiji. Delovali so nekakšni neformalni literarni krožki, na katerih so prebirali in komentirali Balantičevo poezijo."¹⁵

Na takšen način so se seznanili še deloma z drugo emigrantsko literaturo, Balantič pa, kot najbolj izrazit objekt politizacije, ni ostal osamljen. Do podobnih primerov je prihajali tudi v odnosu do drugih slovenskih umetnikov, ki so leta 1945 emigrirali. Prav tako v času vlade Staneta Kavčiča je bila poleti 1972 prepovedana kiparska razstava Franceta Goršeta, ki je emigriral ob koncu vojne leta 1945 in nato živel v Italiji, ZDA in Avstriji. Razstava, ki je bila že postavljena v galeriji v Kostanjevici na Krki, ni bila nikoli odprta in po mnenju umetnostnega zgodovinarja Milčka Komelja "po Kardeljevem ukazu prepovedana bržčas zato, ker so bili v katalogu v bibliografiji navedeni teksti emigrantskih domobranskih piscev iz Argentine".¹⁶

Oblast ni ovirala seznanjanja s slovensko emigrantsko kulturo zgolj širšemu bralstvu, temveč je onemogočala tudi strokovnjakom, da bi se ukvarjali s to tematiko. Proučevanju slovenske emigrantske kulturne ustvarjalnosti državni organi niso namenili potrebnih sredstev za znanstveno proučevanje in so se s tem posamezniki ukvarjali brez širše podpore. O težavah, ki jih je imel pri proučevanju slovenske izseljenske literature, je govoril tudi literarni zgodovinar dr. Jože Pogačnik, ki se ga je v komunističnem režimu oprijel sumljiv sloves škofovega nečaka in kandidata za asistenta pri dr. Antonu Slodnjaku, ki so ga leta 1959 v zrežirani aferi odstranili s profesorskega mesta na slavistiki ljubljanske univerze. Zaposlitev je našel v drugih jugoslovanskih republikah, na oddelkih za slovanske jezike fakultet v Zagrebu, Novem Sadu in Osijeku, kar mu je, po njegovem mnenju, omogočalo nemoteno proučevanje literature slovenskih izseljencev, ki je bila takrat v Sloveniji nezaželena. "V Ljubljani ne bi mogel dobivati emigrantske literature, v Novem Sadu pa sem to lahko dobival na dom. Vse časopise in knjižne izdaje iz Argentine in od drugod sem takoj dobival in bil tako na tekočem, kaj izdajajo naši izseljenci", je povedal Pogačnik. Poudaril je, da se je stanje v Sloveniji spremenilo v šestdesetih letih, ko je bil predsednik slovenske vlade Stane Kavčič in je oblast "želega naredili nekakšen most med Slovenijo in emigranti".¹⁷

Proučevalec Balantičevega dela dr. France Pibernik pa je omenil, da so ga še ob koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih let ljudje, ki so vedeli s čim se ukvarja, "gledali nekoliko začudeno, češ kaj pa je pravzaprav s tabo, da se lotevaš avtorja, za katerega vsi vemo, da je na črni listi". Ob seznanjanju z gradivom v Narodni in univerzitetni knjižnici pa je, pravi Pibernik, "prišel na črno listo obiskovalcev D-fonda".¹⁸

Do intenzivnejših stikov med slovensko kulturo v domovini in emigraciji je prišlo ob demokratizaciji Slovenije v osemdesetih letih, ko so začeli odstranjevati ovire, ki jih je pred tem slovenski emigrantski kulturi postavljala slovenska politika. Po dolgoletnih prizadevanjih je Narodna in univerzitetna knjižnica leta 1982 končno lahko zaposlila knjižničarko, ki je prevzela skrb za D-fond in ga

¹⁵ France Pibernik: Jeklo na žametu ali kaj vse je bila cenzura. V: Delo, št. 121, 28. 5. 1988, str. 16.

¹⁶ Milček Komelj: Socialistična ideološka indoktrinacija in povojna slovenska likovna umetnost. V: Temna stran meseca : kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990, str. 314.

¹⁷ Gost meseca akademik dr. Jože Pogačnik. V: Ognjišče, 35, 1999, št. 10, str. 7.

¹⁸ Pibernik, Jeklo na žametu.

uredila po bibliotekarskih principih, veljavnih v drugih oddelkih. Med kolegi se jo je oprijel vzdevek "Lady D". Zaprto gradivo iz D-fonda je postajalo vse bolj dostopno. Najprej so leta 1984 sprostiti uporabo leposlovja in verskega tiska, proti koncu desetletja pa še ostalega prej zaprtega gradiva. Onemogočena je bila praviloma le še izposoja na dom, saj imajo pri večini naslovov na voljo le po en izvod, ki ga smejo kot nacionalna knjižnica dovoliti le za uporabo v čitalnici. Lep dokaz za spreminjanje odnosa do emigrantske kulturne ustvarjalnosti je bila tudi leta 1984 izdana pesniška zbirka Franceta Balantiča. Izšla je v skorajda enaki obliki, kot je bila tista, ki je leta 1966 dočkala tako nekulturen konec.

Aleš Gabrič

THE ATTITUDE OF THE AUTHORITIES TOWARDS THE CULTURAL ACTIVITY OF
SLOVENE EMIGRANTS

S u m m a r y

The party which came to power in Slovenia in 1945 tried to obliterate all traces of the past national culture. The attitude of the Communist authorities towards the cultural creativity of Slovene emigrants can be divided into two periods and methods of limiting the access of the public at home to the works by emigrant authors. Immediately after the end of the war in 1945, the Ministry of Culture compiled a list of prohibited works which were to be removed from public circulation. Among these were, apart from the works by Nazi and Fascist ideologists, those by Slovene authors who had fled from the Communist regime to western European countries. For the works published abroad by Slovene emigrants after the war, however, the authorities in Slovenia introduced other methods to prevent their dissemination at home. For every work that Slovene individuals or institutions sought to acquire from abroad, a special import permit was required. Several cases are known when the police confiscated books from individuals and even cultural institutions because they had not secured this permit. Nevertheless, there were only a few books whose dissemination was officially prohibited by the competent authorities. Many more were banned unofficially, which became apparent in the discrepancy between the 11 official bans, published in the Official Gazette, and approximately 700 works, kept in the special department of the National and University Library in Ljubljana. Individuals could only use these works subject to special permission, and could not take them home. Information about the visitors to the department was also a matter of interest to the Home Office.

VIRI

Ljubljana 2002

17

BOŽO REPE
VIRI O
DEMOKRATIZACIJI
IN OSAMOSVOJITVI
SLOVENIJE
(I. DEL: OPOZICIJA
IN OBLAST)

Objava arhivskih virov • Objava arhivskih virov • Objava

VIRI

Ljubljana 2003

18

BOŽO REPE
VIRI O
DEMOKRATIZACIJI
IN OSAMOSVOJITVI
SLOVENIJE
(II. DEL: SLOVENC
IN FEDERACIJA)

Objava arhivskih virov • Objava arhivskih virov • Objava

ZAPISI - NOTES

1.01
Prejeto 25. 8. 2003

UDK 355.291(436-89)"1918":930(450)

Ivan Vogrič*

Italijansko zgodovinsko pisanje o uporah 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918

IZVLEČEK

V prispevku avtor primerja pristop slovenskega in italijanskega zgodovinskega pisanja do upora dopolnilnega bataljona 97. pehotnega polka v Radgoni konec maja 1918. Ugotavlja, da se rezultati raziskav ne skladajo povsem, saj je pozornost pri obeh zgodovinskih pisanjih usmerjena na različna področja; medtem ko se je slovenska stran posvetila temu dogajanju bolj poglobljeno, se je italijanska, vedno pri obravnavi omenjenega pehotnega polka, tudi v novejšem obdobju, raje usmerila v pojave, kot so npr. potuhnenost, defetizem in dezerterstvo. Po mnogih desetletjih ostaja še več nepojasnjenih podrobnosti, med drugim tudi narodna pripadnost nekaterih voditeljev upora in obsojenih na smrt, kar je delno tudi posledica dejstva, da so prihajali iz krajev, kjer se prepletajo različne kulture in narodi.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, vojska, vojaški upori, zgodovinsko pisanje, Avstro-Ogrska, Italija

ABSTRACT

ITALIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MUTINY OF THE 97TH INFANTRY REGIMENT IN RADGONA IN 1918

In the paper the author compares the attitudes of the Slovene and the Italian historiographies towards the mutiny of the supplementary battalion of the 97th Infantry Regiment in Radgona at the end of May 1918. He concludes that the results of their separate studies do not completely agree, since the two historiographies focused on different issues; the Slovene studied this event in greater depth, whereas the Italian, even in their recent consideration of the Infantry Regiment, chose to focus on the phenomena, such as deviousness, defeatism and desertion. After many decades, several details, such as the nationality of some mutiny leaders who were sentenced to death, remain unexplained. This is also due to the fact that they originated from areas where different cultures and nationalities mingled.

Key words: First World War, army, military mutinies, historiography, Austria-Hungary, Italy

---

* Dipl. politolog, SI-1000 Ljubljana, Martina Krpana 34, e-mail: ivanvogric@hotmail.com

Med "slovenske" polke avstroogrške armade spada tudi 97. pehotni polk. Slovenski zato, ker so v njem, kot tudi v drugih t.i. slovenskih, v "stari Avstriji" množično služili vojsko slovenski fantje. Njegovo moštvo se je polnilo iz dopolnilnega okraja, ki je obsegal notranjost Istre, deželo Goriško in del Kranjske. Zato je sestava moštva ustrezala večnacionalni sestavi prebivalstva na tem območju, prevladovali pa so Slovenci. Po podatkih, ki jih je objavil Dušan Nečak, je bilo leta 1914 v njem 45% Slovencev, 27% Hrvatov, 20% Italijanov in 8% drugih.¹ Po mnenju Janeza J. Švajncerja je bil tudi leta 1918 delež Slovencev enak.² Podobne podatke navaja tudi Lojze Ude, ki pravi, da so pehotni polk sestavljali približno do polovice Slovenci, do četrtnine Hrvati in do četrtnine Italijani.³ To je bil polk, v katerem je ob izteku 19. stoletja usodno bolezen staknil Dragotin Kette, polk pa je sodeloval tudi pri gašenju nemirov med krvavim delavskim štrajkom v Trstu februarja 1902.

Pa vendar je epizoda par excellence, nedvomno ena tistih, ki so pustile pečat v zgodovinskem spominu Slovencev, upor dopolnilnega bataljona tega pehotnega polka v Radgoni 23. maja 1918. Puntarski dogodki v Radgoni, kjer je bil od maja 1915 sedež tega polka, so v slovenskem zgodovinske pisju sicer večinoma obdelani. V Radgoni je tedaj bilo okoli 2500 vojakov; pol Slovencev, po četrtnino italijanske in hrvaške narodnosti. Večinoma so bili uvrščeni v 40. in 41. pohodni bataljon, ki bi morala na fronto, poleg tega pa je bilo še nekaj sto povratnikov iz ruskega ujetništva. Upor je izbruhnil v vojašnici, poveljstvu pa je uspelo upornikom preprečiti pot do skladišča streliva, pozno zvečer pa so vanjo vdrle asistenčne enote. Okoli 1300 upornih vojakov se je umaknilo iz vojašnice; več kot polovica se je prebijala, v skupinah ali posamično, proti Ogrski. Asistenčne enote so jih v nekaj naslednjih dneh, razen redkih, polovile. 27. maja 1918 je naglo vojaško sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo upornika Andreja Melihena in Rudolfa Udoviča, 29. maja pa še nadaljnjih šest: Marka Fraja, Antona Žvaba, Petra Hvalo, Liberata Vellana, Giovaniya Maniaco in Riccarda Vrecha (Vreha). Glede na dejstvo, da so dobršen del te enote sestavljali tudi Italijani, pa je zanimiva primerjava z ugotovitvami italijanskih avtorjev o tem dogodku. Še toliko bolj pa so zanimive interpretacije, ki se ne ujemajo vedno s slovenskim zgodovinske pisjem.

Pričevanje Antonia Suttore

Temeljno delo, ki z italijanskega zornega kota obravnava krvavi upor v Radgoni, je pričevanje takratnega vojaka Antonia Suttore, objavljeno kot dodatek k razpravi Pòmiga e pomigadori Giovannija Quarantotta (Koper, Priora, 1922). V primerjavi z nekaterimi slovenskimi avtorji omenjeno pričevanje ne sega v detajle in daje le splošen prikaz dogodkov.

Med okoliščine upora uvršča npr. splošno nezadovoljstvo v notranjosti države

¹ Dušan Nečak: Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918. V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920* : zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979, Murska Sobota 1981, (dalje Nečak, Vojaški upor) str. 343; avtor pri tem navaja podatke iz študije R. Hechta.

² Janez J. Švajncer: *Slovenska vojska 1918-1919*. Ljubljana 1990, (dalje Švajncer, Slovenska vojska) str. 12.

³ Lojze Ude: *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor 1972, (dalje Ude, Slovenci in jugoslovanska) str. 136.

v zadnjem letu vojne, številne upore vojaštva, težave s preskrbo hrane ("... *stotnije so se morale zadovoljiti z nekaj kuhane repe in majhno količino neprebavljivega kruha...*"), predvsem pa masovno vrnitev vojnih jetnikov iz nemirne Rusije ("... *Vrnili so se prepojeni s sicer nedodelanimi boljševiški idejami, s tem da so imeli v živem spominu pokole, krutosti, brezimna plenjenja; poleg tega niso čutili potrebe po kakršnikoli disciplini oziroma poslušnosti. Prav od teh ljudi je sila neumna Avstrija na našo srečo zahtevala, da ponovno zagrabijo za orožje, in da se pridružijo pehotnim enotam, ki bi jih vpoklicali na gotovi odhod v klavnico...*").

Suttora zelo skopo opisuje potek upora v noči med 23. in 24. majem 1918; omenja napako upornikov, da niso uspeli pridobiti na svojo stran izredno pomembnega mitralješkega oddelka, proitalijanska in proslovanska gesla, ki so spremljala upor, ter prihod vojaških enot iz Gradca, ki so naslednje jutro dokončno zadušile upor.

Avtor zapisa večkrat poudari, da datum izbruha upora ni bil naključen: "*Na ta večer tri leta prej je Italija sklenila, da poseže v boj za svobodo sveta*". Kmalu zatem pa: "*Italijani in Slovani so sklenili enoten dogovor.... Oba rodova, ki ju je avstrijsko-madžarski škorenj najbolj tlačil in zaslužnjeval, sta se dogovorila in izbrala obletnico dogodka, ki je obema prinašal osvoboditev...*".

V nadaljevanju opisuje obsodbe na smrt vojaškega sodišča, postavljenega po predpisih o naglem postopanju (gre za osem smrtnih obsodb, preostalih osem pa naj bi kasneje, na ukaz samega cesarja, kot trdi avtor, suspendirali), ter javni ustrelitvi dveh skupin v Radgoni, (na "*javnem trgu, ki so ga obkrožale vojašnice*") in sicer najprej dveh in nato preostalih šestih upornikov (le-ti so tik pred usmrтитvijo prepevali narodne pesmi in vzklikali Italiji oziroma neopredeljeni Slavi).

Suttora poimensko omenja le dva ustreljena upornika: Giovannija Maniaccia in Riccarda Vreha ("*oba sinova Furlanije, s tem da je prvi bil po rodu iz Gorice*"). Omenja ju v sklopu tistih, ki so, "*tik preden so jih pokosile avstrijske svinčenke, imeli pogum, da so pred cevmi naperjenimi zoper njih, vzkliknili 'Naj živi Italija!'*".

Več prostora posveča Maniaccu in v omenjeni brošuri je objavljena tudi njegova slika. Iz navedenih podatkov izvemo, da je bil sin čevljarkega mojstra in da je bil zaposlen v neki trgovini z živili. V vojsko naj bi ga vpoklicali že pri osemnajstih letih.

Na kraju usmrтитve so Maniaccu, po avtorjevem pričevanju, tik pred ustrelitvijo zvezali roke za hrbet, tako da se ni mogel več premikati: "*Pljunil je proti duhovniku, ki mu je hotel z roko zamašiti usta, iz katerih so prihajale najbolj strašne žaljivke na račun njegovih rabljev. Ko so ga zadeli strelji iz pušk se je zgrudil in še poslednjič zaklical: 'Naj živi Italija! Naj živi svoboda!'*"

Nato je padel Vreh in takoj potem še drugi; vsi brez trohice nebogljenosti, s tem da so vsi preklinjali Avstrijo in povzdigovali svoje ideale. Maniaccio jim je vlil poguma, poleg tega pa vtisnil v njihove duše svojo vero in navdušenje.

Prvi dan sta se dva usmrčena Slovana... onesvestila med prevozom; jokala sta in pokleknila preden sta umrla; rablji so bili zadovoljni z delom, ki so ga opravili..."

Osnovna značilnost Suttorovega pričevanja, nanj so se pozneje sklicevali tudi drugi italijanski avtorji, zvečine iz obmejnih krajev, predvsem Marina Rossi in Sergio Ranchi,⁴ je poudarjanje elementov, povezanih z italijanskim narodnim ponosom: ponavljanje obletnice vstopa Italije v vojno, patriotska gesla, zgolj površno omenjanje ostalih ("slovanskih") akterjev upora, itd. Mogoče ni nepomembno, da je delo izšlo prav v letu, ko je prišel v Italiji na oblast fašizem. Avtor sicer dodaja, da je pričevanje napisal že leta 1919, vendar to niti ni tako pomembno, saj je napisano v slogu, ki je v Italiji prevladoval v prvem povojnem obdobju. Se pravi v slogu, kjer ni manjkalo omalovaževanja nasprotni strani, poudarjanja nacionalnega poguma itd. Zato ni niti pomembno, ali je bilo napisano v letu takoj po vojni ali pa nekaj let pozneje. Prvo delo kakega italijanskega avtorja, ki je načenjalo dotlej uveljavljene vzorce pri obravnavanju 1. svetovne vojne in se je kritično lotevalo vojne, je izšlo namreč šele nekaj let po izidu Suttorovega pričevanja.

Ne samo da se Suttorovo pričevanje povsem ujema s slogom, ki je bil v veljavi v tistem obdobju; sklada se tudi s kontekstom knjižice, v kateri je bilo objavljeno, oziroma z vsebino glavne študije Giovannija Quarantotta.⁵

Kljub patriotsko zaznamovani vsebini se Suttorovo navajanje vzrokov upora v marsičem ujema z razlagami slovenskega zgodovinopisja. Brez zadržkov namreč poudarja vlogo povratnikov iz ruskega ujetništva oziroma njihovo, vsaj delno, vsrkavanje revolucionarnih idej. To je v skladu z razlagami mnogih slovenskih avtorjev, kot so Vlado Vodopivec, Dušan Nečak, Lojze Ude, Janez J. Švajncer, Janko Pleterski in France Bevk.⁶ Prav zadnji opisuje srečanje v Radgoni z znancem iz rodniških krajev, sicer povratnikom iz ruskega ujetništva (*"Prignalo jih je hrepenenje po domu in po najdražjih, ter naveličanost ujetništva... Ustvarili so si neko otročjo utvaro, da jim ne bo več treba na bojišče..."*).⁷ Bevk navaja v nadaljevanju tudi boljševisko pobarvane besede narednika Melihna, enega od pobudnikov upora.

⁴ Glej predvsem Marina Rossi: *La fedeltà incrinata : storia e dossier*, 1992, št. 60, str. 45-50; Marina Rossi: *Irredenti giuliani al fronte russo*. Del Bianco editore, Udine 1998; Marina Rossi in Sergio Ranchi: *Proletari del Litorale fra lotte e speranze rivoluzionarie* (marzo 1917-novembre 1918). *Qualestoria*, 1988, št. 3, str. 25-32.

⁵ Prvo pomembno delo, ki se je po slogu in vsebini oddaljilo od ustaljenih kalupov, je bil roman *Carla Salse Jarki* (1924). Knjiga je romansirano pričevanje o grozotah, ki jih je pisatelj doživel, tako da ga mnogi imajo za nekakšno italijansko različico bolj znanega dela Ericha Marie Remarqu *Nič novega na zahodu*. Glede na dejstvo, da so roman v poznejših izdajah precej adaptirali, je sčasoma izgubil prvotno ostrino. Od prevladujočega sloga pisanja so se kasneje odmaknili tudi drugi, npr. *Attilio Frescura* v *Dnevniku nekega potuhnjencea*, delno tudi znani književnik *Elio Vittorini* v delu *Moja vojna*, pesnik *Giuseppe Ungaretti* itd.

⁶ Vlado Vodopivec: *Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, (dalje Vodopivec, *Odmevi*) str. 121-127; Nečak, *Vojaški upor*, str. 335-346; Lojze Ude: *Slovenci in jugoslovanska*, str. 136-137, Lojze Ude: *V Radgoni so se uprli*. V: *Delo*, 25. 5. 1968, št. 165, str. 19 (dalje Ude, *V Radgoni*); Janez J. Švajncer: *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1991, (Švajncer, *Vojna in vojaška*) str. 120-121; Janko Pleterski: *Slovenci in Avstro-Ogrska*. V: *Večer*, 11. 11. 1992, št. 260, str. 17 (dalje Pleterski, *Slovenci in Avstro-Ogrska*); France Bevk: *Pot v neznano*. Ljubljana 1970, (dalje Bevk, *Pot v neznano*) str. 54-94; France Bevk: *Doživel sem vojaški upor v Radgoni*. V: *Delo*, 20. 7. 1968, št. 197, str. 19 (dalje Bevk, *Doživel sem*). Nekatera navedena dela vsebujejo tudi podatke iz drugih, tudi tujih, virov. Tako Nečak navaja, med drugim, precej podatkov iz knjige R. G. Plaschke, H. Haselsteinerja in A. Suppana: *Innere Front, Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. Band I, VGP, Wien 1974, str. 354-356; Karla Pichlika, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni*, Ljubljana 1968, str. 93-98 in 169; iz dunajskega vojnega arhiva, zlasti poročilo komandanta nadomestnega bataljona Kornmüllerja, radgonskega župana Kodolitscha, poveljnika intervencijskega oddelka generalmajorja Herzmanskega, itd.

⁷ Bevk, *Pot v neznano*, str. 55.

Suttora, podobno kot Vodopivec, Pleterski, Bevk in Nečak,⁸ uvršča med vzroke upora tudi skorajšnji odhod vojakov na fronto in čedalje težje razmere v državi, vendar dosti dlje ne gre. Slovenski avtorji so to vprašanje bolje razvili, saj so med vzroki navedli tudi hude razmere, v katerih so živeli svojci vojakov, sicer begunci z območja soške fronte, nastanjeni v Radgoni ali njeni okolici,⁹ prehrabene težave,¹⁰ predvsem pa vpliv deklaracijskega gibanja na vojaštvo. To so poudarjali toliko bolj, saj so slovenski vojaški upori časovno sovpadali z viškom deklaracijskega gibanja na Slovenskem.

Prav v tej točki prihaja do globokega razhajanja s Suttorovim pričevanjem, saj tega ta ne omenja. Prav nasprotno: poudarja le italijanska domoljubna čustva, kar je nekaj povsem drugega od deklaracijskega gibanja.

V poskusu, da bi našel sintezo v tolmačenjih slovenske historiografije o tem vprašanju, Janko Pleterski opozarja, da sta bila vzrok za upore slovenskega vojaštva prav vpliv deklaracijskega gibanja in boljševiska revolucija. Čeprav so nekateri zgodovinarji dotlej običajno privilegirali enega od obeh (s tem da so hkrati izničevali pomen manj poudarjenega od vzrokov), pa Pleterski trdi, da sta se oba prepletala. To naj bi potrjevalo tudi poročilo obveščevalne službe avstrijske vojne komande, katerega avtor je bil znameniti obveščevalec Ronge.¹¹

Slovensko zgodovinopisje v primerjavi z italijanskim veliko bolj razvija tudi vprašanje vojaških uporov, do katerih je prihajalo v tistem času. To je do neke mere tudi razumljivo, saj pri uporih maja 1918 ob reki Muri na Štajerskem (v Judenburgu v noči med 12. in 13. majem, Murauu 14. maja in Radgoni v noči med 23. in 24. majem 1918), z izjemo radgonskega, niso bili soudeleženi italijanski vojaki. Slovenske vojake pa po drugi strani najdemo, tudi zaradi izrazite prisotnosti v upornih vojaških enotah, v prvi vrsti teh uporov, med samimi voditelji. Medtem ko se Suttorovo pričevanje (in razprave zgodovinarjev, ki se sklicujejo zlasti nanj) omejuje zgolj na omembo vojaških uporov, se slovensko zgodovinopisje spušča celo v iskanje povezav med upori. Nečak v podkrepitev argumenta o nezadovoljstvu v armadi, poroča tudi o dezertacijah vojakov nadomestnega bataljona in številnih ropih, zlasti živeža, v zadnjem mesecu pred uporom.¹²

Vprašanje, ki ni povsem dodelano v obeh historiografijah, pa je vprašanje akterjev upora. Suttora omenja le dva, in sicer Giovannija Maniaca in Riccarda Vreha; glede na to, da sta bila oba, kot trdi Suttora, "sinova Furlanije" in da sta vzklikala filoitalijanska gesla, gre domnevati, da sta bila po narodnosti Italijana. Vendar zgodovinarka Marina Rossi pri opisovanju upora in večkratnem sklicevanju na Suttoro trdi, da je bil Vreh Slovenec.¹³

Ker Rossijeva ne navaja vira za ta podatek, domnevamo, da je šlo za napako. Iz knjige umrlih v radgonski župniji namreč izhaja, da je bil Vreh (oziroma Vrech,

⁸ Vodopivec, *Odmevi*, str. 121; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 231; Bevk, *Doživel sem*; Nečak, *Vojaški upor*, str. 337. Nečak se pri tem opira na pričevanje takratnega vojaka Franca Kurinčiča (Franc Kurinčič: *Šli so s pesmijo na morišče*. V: *Slovenski poročevalec*, 24. 5. 1958, št. 120, str. 4.)

⁹ Ude, *Slovinci in jugoslovanska*, str. 136; Nečak, *Vojaški upor*, str. 335; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 231.

¹⁰ Prav tam, str. 136; Nečak, *Vojaški upor*, str. 336.

¹¹ Pleterski, *Slovinci in Avstro-Ogrska*; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 239.

¹² Nečak, *Vojaški upor*, str. 336.

¹³ Marina Rossi, *La fedeltà incrinata*, str. 50.

kot je zapisano)¹⁴ rojen v Fiumicellu, kraju v bližini Ogleja, ki se nahaja, čeprav le za malo, zunaj slovenskega etničnega ozemlja. V podkrepitev dejstva, da je šlo za Italijana, če ne celo za Furlana, govorijo njegovi osebni podatki in podatki o starših v knjigi rojstev župnije v Fiumicellu, ne nazadnje pa podatek, da so njegove posmrtno ostanke leta 1929 prekopali in prepeljali v Italijo. Podobno so storili tudi s posmrtnimi ostanki Maniaccia, in sicer že leta 1924, medtem ko so posmrtno ostanke ostalih šestih upornikov prekopali maja 1935 na gornjeradgonsko pokopališče (torej z avstrijske na jugoslovansko stran) v skupno grobnico. Tam so jih pokopali skupaj s posmrtnimi ostanki skupine padlih Maistrovih borcev.¹⁵

Riccardo Vrech (1892-1918) je pokopan v rodnem Fiumicellu, Giovanni Maniaccio (1896-1918) pa na pokopališču v Gorici. Štirinajst let po smrti mu je tamkajšnja fašistična organizacija postavila ličen nagrobnik, na katerega so vklesali patriotsko frazo.¹⁶ Kasneje so po njem poimenovali ulico v Gorici, desničarska Lega Nazionale pa je leta 1953 vzdala na pročelje stavbe na tej ulici spominsko ploščo. Spominsko ploščo so mu posvetili (vendar tokrat skupaj z nekim drugim Goričanom) tudi v veži goriškega županstva. Goriški raziskovalec Marko Waltritsch je v prispevku, objavljenem v Primorskem dnevniku leta 1993, zapisal: "*Kasnejša italijanska propaganda je trdila... da je padel za italijansko stvar, v resnici pa je bil, čeprav kot človek druge narodnosti, soudeležen v čisto slovenskem uporu*".¹⁷

O tem, da sta bila Maniaccio in Vrech po narodnosti Italijana, piše tudi Ude.¹⁸

O Maniaccovi narodni pripadnosti v bistvu ni dvomov, ostajajo pa odprta vprašanja v zvezi z nekaterimi drugimi ustreljenimi. Janez Švajncer trdi, da sta bila dva od upornikov Italijana, vendar poleg Maniaccia ne postavlja Vrecha, marveč Liverata Bellana (v knjigi umrlih radgonske župnije je zapisan kot Liberato Vellan, po nekaterih drugih virih pa Velan). Le-ta je bil doma iz pazinskega okoliša, kjer je živel poleg Hrvatov dobršen del Italijanov. Glede na mešano narodnostno sestavo tega območja je še zdaj težko določiti narodnost posameznikov, še bolj družin. To je potrdil tudi eden od daljnih sorodnikov ustreljenega Vellana.¹⁹

Vellan ni bil edini Istran med ustreljenimi; 29. maja je bil namreč ustreljen tudi Marko Fraj iz Motovuna.

Dvovov o narodnostni pripadnosti ustreljenih ni razpršil niti France Bevk, ki je kot vojak 97. pehotnega polka osebno prisostvoval uporu. V spominskem zapisu *Pot v neznanu* je zatrdil, da "*med obsojenci sta bila namreč tudi dva*

¹⁴ Oblika Vrech bom tudi sam od tu naprej uporabljal, tudi zato, ker je ta oblika bolj skladna s tisto, ki se pojavlja v rodnem kraju omenjenega vojaka.

¹⁵ To je razvidno iz napisa na nagrobnem spomeniku na gornjeradgonskem pokopališču in iz prepisa spominske listine, ki je bila zabetonirana v podstavek spomenika, odkritega leta 1940 v Gornji Radgoni v spomin na radgonske upornike in Maistrove borce, padle v boju pri Obrajni in Radgoni leta 1919. Spomenik so aprila 1941 porušili nacisti. Podatke o pogrebu radgonskih žrtev in o večini ustreljenih je mogoče najti tudi v tipkopisu Franca Puncerja Župnija sv. Peter v Gornji Radgoni, Gornja Radgona, 1958, str. 29 in 121-122. Prav on me je opozoril na te podrobnosti; sicer pa bi se za druge podatke v zvezi s porušenim spomenikom zahvalil tudi publicistu Ludviku Krambergerju iz Gornje Radgone.

¹⁶ Vsebina napisa na nagrobnem spomeniku: "Padel je s špartansko odločnostjo pod habsburškim svincem, ker ni hotel, pod vsiljeno avstrijsko suknjo, zatreti goreče in nadvse žive ljubezni do Italije".

¹⁷ Marko Waltritsch: *Upor slovenskih vojakov v Codroipu*, 4. del. V: *Primorski dnevnik*, 4. 11. 1993, št. 300, str. 7.

¹⁸ Ude, V Radgoni.

¹⁹ Pričevanje novinarja Elia Velana 29. 8. 2001.

Italijana", vendar (podobno kot Nečak) ne navaja, katera. Ob naštevanju njihovih imen pravi, da "...*teh nisem osebno poznal. Tudi imen si nisem zapomnil. Šele pozneje sem jih izbrskal iz zapiskov.*"²⁰ Zatrjuje pa, da je Ukovič, tik preden so ga pokončale svinčenke eksekucijskega voda, vzkliknil: "*Živel Slovenec in Hrvat!*" Nekaj podobnega trdi tudi Franc Kurinčič, ki pa posebej omenja "fanta iz Istre": "*...ni pustil, bi mu zavezali oči. Njegove zadnje besede so bile glasen klic: 'Živeli Slovenci in Hrvatje'*". Na to, da je bil med obsojenci po vsej verjetnosti tudi kak Hrvat, opozarja tudi Dušan Kermavner v tistem delu, ko pravi, da je druga skupina obsojencev na poti na morišče med drugim vzklikala "*Živela Italija, živela Slovenija in Hrvaška.*"²¹

Druge žrtve so bile iz slovenskega etničnega prostora, vsi s Primorske: Žvab je bil doma iz Šepulj pri Sežani, Hvala iz Pečin pri Tolminu, Ukovič iz Hrušice pri Podgradu in Melihen iz Srpenice pri Bovcu.

Razlike v interpretaciji glede izbire datuma upora

Italijansko zgodovinopisje izpostavlja dejstvo, da je bil upor nezadovoljnega vojaštva v Radgoni premišljen, s tem da so uporniki nalašč izbrali 23. maj 1918 kot simbolni datum ("*...stotnije... so naravnale upor na 23. maj ponoči...*", trdi Suttora). Slovensko zgodovinopisje pa, nasprotno, trdi, da so se nezadovoljni vojaki res zbirali in celo kovali načrte za vstajo, vendar je bil vzgib, ki je pripeljal do upora, čisto naključen. Tu pa se verzije o poteku upora spet razlikujejo.

Dnevnik Slovenski narod z dne 25. maja 1940 v obširnem prispevku ob odkritju spomenika žrtvam upora v Radgoni navaja, denimo, da je bila usodna iskra, ki je zanetila požar, aretacija Melihna v neki gostilni v Radgoni; tja naj bi se vtihotapil neki hrvaški žandar prav v času, ko je Melihen navduševal sotovariše za vstajo. Njegova aretacija in posledično priprtje naj bi povzročila ostro reakcijo, ki je na koncu prerasla v upor.

Podobno verzijo razvijajo Bevk, Nečak in Ude, medtem ko Švajncer trdi, da "*...neki hrvaški narednik ga je hotel aretirati, vojaki pa so potegnili bajonete in narednik je pobegnil.*"²²

Vsi naštetih slovenski viri oziroma avtorji poudarjajo reakcijo oficirskega zbora na vstajo in dejstvo, da so vstajniki organizirali obrambo na trgu; istočasno poudarjajo tudi, da si je del vojaštva - med splošno zmedo, ki je sledila - dal duška s tem, da je vdrl v vojaško kantino. Prav tako navajajo, da so upor zatrli naslednje jutro tudi zaradi intervencije mitralješkega oddelka; na ta podatek opozarja tudi Suttora, ki trdi da so pri zadužitvi upora sodelovali nemški vojaki, nastanjeni v Gradcu. Večina slovenskih avtorjev ne omenja, vsaj ne neposredno, nemških vojakov (Nečak navaja mariborske in graške čete 7. in 47. polka, Švajncer oficirje in vojake koroškega 7. pehotnega polka, Bevk pa koroške Nemce); Slovenski narod pa, navaja poleg koroških vojakov, tudi madžarski polk. Zatrte upora opisuje v literarni obliki tudi Anton Slodnjak v zadnjem delu svojega zgodnjega romana *Pohojeni obraz*. Enote, v kateri je bil sam Slodnjak (tedaj je bila stacionirana v

²⁰ Bevk, Pot v neznanu, str. 74-76.

²¹ Dušan Kermavner: *Presoje avstrijskih oblasti*. V: Delo, 8. 6. 1968, št. 165, str. 19 (dalje Kermavner, *Presoje*).

²² Bevk, Pot v neznanu, str. 60; Švajncer, *Vojna in vojaška*, str. 120 in 121.

nekoliko bolj oddaljenem Mürzzuschlagu), takrat sicer niso poslali nad upornike, vseeno pa vsebuje roman vrsto elementov, ki živo ponazarjajo takratne dogodke. Še zlasti to velja za posredovanje lojalnih čet na ulicah "mesta R.", kot ga je označil omenjeni literarni zgodovinar.²³ Tako italijansko kot slovensko zgodovinske pisje ne navajata dokončnih podatkov o žrtvah oboroženega spopada na obeh straneh.

Vsi viri, tako slovenski kot italijanski, opozarjajo na nagli postopek vojaškega sodišča, med sabo pa se v nadaljevanju izrazito razlikujejo glede drže obsojenih tik pred ustrelitvijo. Medtem ko Suttora izpostavlja Maniaccovo neustrašnost in bojzljivost prvih dveh ustreljenih (Ukoviča in Melihna), slovenski viri navajajo, glede omenjenih dveh vojakov, nekoliko drugačno verzijo. Prej omenjeni Slovenski narod resda razlaga, da "*med potjo sta bila zaničevana od besne množice občinstva, ki je stalo ob straneh, kljub temu pa se nista plašila vzklíkati zadnjič: 'Naj živi Jugoslavija, naj živi kralj Peter!'*", s tem da v istem prispevku tudi navaja, da je Melihnu z bledega obraza kapljal smrtni pot in iz ustnic je bilo slišati, kako je klical svojo mater v slovo, medtem ko je Ukovič za njim odklonil, da bi mu zavezali oči (kar potrjujejo tudi drugi avtorji).

Bevk v knjigi Pot v neznanu trdi, da "*zdela sta se mi pokončna, junaška...*", medtem ko nekaj let prej v Delu pa "*pogumen je bil baje le Ukovič, a Melihen je jokal*".²⁴ Švajncer opozarja na Ukovičeve domoljubne besede v poslovilnem pismu staršem,²⁵ medtem ko Ude pravi, "*znana so pisma, ki jih je pisal Ukovič svojim sorodnikom... Pisma so polna potrtosti in predsmrtne groze*".²⁶

Tako Suttora kot slovenski avtorji opisujejo čisto drugačno vzdušje, ki je vladalo med obsojenimi na smrt 29. maja; poudarjajo namreč petje obsojencev, ko so korakali na morišče oziroma njihovo triumfalno držo.

Slovenski narod poroča: "*Vsi obsojenci so umrli junaške smrti z vzkliki za Jugoslavijo*", zanimivo pa je, da so poudarki ostalih slovenskih avtorjev nekoliko različni.

Tu izstopa prispevek Dušana Kermavnerja, ki ne temelji toliko na pričevanjih, temveč na arhivskem gradivu, in sicer na poročilu vojnega ministrstva oziroma na poročilu obveščevalnega urada graškega vojaškega poveljstva. Na podlagi tega dokumenta je prišel Kermavner do zaključka, da je bil eden od voditeljev upora prav Goričan Maniacco, ki je "*še tik pred smrtjo preklinjal avstrijsko oblast in (očitno tudi v poslovilnem pismu) pisal: 'Proč z Avstrijo, umiram s sovraštvom do Avstrije, to so moje poslednje besede'*".²⁷

"Demoghèla"

Italijansko zgodovinske pisje je posvetilo, kot smo videli, razmeroma malo pozornosti uporah dopolnilnega bataljona 97. pehotnega polka v Radgoni, več

²³ Anton Slodnjak: Pohojeni obraz. Ljubljana 1985. Vsekakor nekateri podatki v romanu niso najbolj točni, npr. tisti del, kjer govori avtor o usmrtitvi zgolj petih voditeljev upora. Vendar so odmiki v tem primeru dopustni, saj gre za romansirani, ne pa zgodovinsko-znanstveni opis dogodkov. Po drugi strani so nekateri poudarki osredotočeni na psihološke momente glavnih junakov, česar v zgodovinskih razpravah običajno ni.

²⁴ Bevk, Doživel sem.

²⁵ Bevk, Pot v neznanu, str. 74; Švajncer, Vojna in vojaška, str. 121.

²⁶ Ude, V Radgoni.

²⁷ Kermavner, Presoje.

pozornosti pa nekaterim drugim pojavom znotraj tega polka, ki so vsaj posredno povezani z vojaškimi vstajami nasploh, predvsem dezertertvstvu in neposlušnosti. Prav osvetlitev teh pojavov pa je koristna za boljše razumevanje dogajanja v burni noči med 23. in 24. majem zadnjega leta vojne.

Povezava med dezertertvstvom in 97. pehotnim polkom ni naključna, saj na splošno ni veljal za posebno bojevito vojaško enoto. Med slovenskimi avtorji poudarja to značilnost zlasti Janez J. Švajncer, med italijanskimi pa so to tezo razvili mnogi.

Zaradi pomanjkanja korenjaške drže in nadpobrečno razširjenega dezertertstva med moštvom je 97. pehotni polk med Italijani v Avstro-Ogrski dobil naziv "demoghèla", kar v narečju "primorskih" Italijanov pomeni - že samo, če si prenesel naglas na prvi samoglasnik (torej "dèmoghela") - nekako kot Dajmo! Popihajmo jo! Šlo je torej za poziv k prebegu iz vojaških vrst ali pa vsaj za to, da se vojaki potuhnejo. Skratka, za poziv k ne-vojskovanju, seveda v vrstah avstro-ogrške vojske.

Zakaj torej naglas na prvem samoglasniku? Zaradi tega, da so vojaki vsaj delno, torej s fonetičnim trikom zakamuflirali pomen omenjenega izraza, ki je bil že itak v narečni obliki. Kajti ta izraz so često, celo med vojaškimi vajami, uporabljali v neki od njihovih pesmi v italijanskem narečju. Ker pa "demoghèla" sam po sebi ni imel nikakršnega pomena, so ga oficirji iz drugih jezikovnih okolij, vsaj na začetku, težje dešifrirali.

Marina Rossi trdi, da je bil omenjeni napev neke vrste himna dezertertjev.²⁸ Enakega mnenja je tudi Sergio Ranchi.²⁹ Sicer pa je pregovorno malodušje te enote prisotno še v neki drugi pesmi, razširjeni med italijanskimi vojaki 5. domobranskega pehotnega polka (s sedežem v Pulju); v njej se govori tudi o prebrisanosti vojakov 97. pehotnega polka in sposobnosti, da pobegnejo iz nevarne situacije na bojnem polju.

Omenjena zgodovinarica postavlja 97. pehotni polk in 5. domobranski pehotni polk ob bok češkim enotam, ki so prav tako slovele kot vojaško nezanesljive: *"Izvor tega pojava gre iskati v idejnih razlogih, kot sta bila npr. italijanski ali slovanski iredentizem, internacionalistični pacifizem ali pa religiozni motiv, predvsem pa v upanju, da bi si vojaki rešili življenje. Politično sumljive vojake italijanske narodnosti so premeščali iz matičnega polka k enotam, ki so jih večinoma sestavljali nemškogovoreči vojaki."*

Podobno stališče zagovarja tudi Lucio Fabi: *"V novejšem času so nekateri, iz povsem drugačnih izhodišč, videli v tem pojavu (defetističnem razpoloženju vojakov 97. polka - op. I.V.) znamenje internacionalističnega pacifizma. Iz primerjave razpoložljivega avtobiografskega gradiva ni mogoče ugotoviti, razen nekaterih posameznih primerov, tourstne zavestne strategije v obnašanju vojakov; nasprotno, prevladoval je zelo človeški instinkt preživetja"*.³⁰

Fabi trdi tudi, da sloves 97. pehotnega polka kot pregovorno nezanesljive enote izvira iz zamenjave omenjenega polka z nekim drugim polkom, ki so ga sestavljali Čehi in Slovaki; le-ta je bil vpleten v neki neljub dogodek na bojišču, s 97. pehotnim polkom pa so ga nesrečno zamenjali zaradi skoraj povsem enakih našivov na uniformah.

²⁸ Marina Rossi, *Irredenti giuliani*, str. 16.

²⁹ Sergio Ranchi, *"La luna vista a girarsi"*, zbornik *Sui campi di Galizia (1914-1917)*, uredil Gianluigi Fait, Rovereto, Museo Storico Italiano della Guerra, 1997, str. 307.

³⁰ Lucio Fabi, *"Che guerra è questa?"*, *Sui campi di Galizia*, str. 272.

S pojmom "demoghèla" je povezan neki drug pojem, prav tako v žargonu (če ne celo v slengu). Gre za narečni izraz "pòmiga", s katerim so med prvo svetovno vojno označevali *"tiho soglasje onih italijanskih domoljubov, ki - kljub temu, da jih je Avstrija prisilila nositi vojaško suknjo - so se na vse kriplje... trudili, da bi zmanjšali njeno vojaško moč"*.³¹ Šlo je za skrivni dogovor, v bistvu nepisana pravila, s katerimi so italijansko govoreči vojaki, po razlagi italijanskih naciona-

listov, spodkopavali avstrijsko vojaško oblast, po drugih razlagah pa so se taisti vojaki skušali le izogniti trpljenju in nevarnosti na fronti.

Izraz pòmiga pomeni v istrsko-beneškem narečju lahek, spužvast in luknjičast kamen (po naše mu pravimo votlič, v italijanščini pa pomice), ki se je z lahkoto razbil, hkrati pa razjedal najtršo steklovino in celo jeklo. Kot delovni pripomoček so ga uporabljali tisti, ki so se potuhnili v vojaške kuhinje in tam prali posodo, namesto da bi se bojevali.

Tu torej ni šlo za klasičen tip sabotaž, marveč za bolj elegantno obliko odpora oziroma potuhnjenost. Eden glavnih namenov teh nepisanih pravil je bilo namreč prizadevanje, da bi člani te družčine (t.i. pomigadori) ne prišli na fronto. Za to so skrbeli predvsem zdravniki, ki so nemalokrat skupaj z bolničarji in lekarnarji ščitili svoje rojake, tako da so jim predpisovali bolniški dopust, zdravljenje itd. Potem so bili tu še pisarji v vojaških poveljstvih, ki so poneverjali listine, kuharji itd.

Kljub temu pa ni šlo vedno vse gladko, tako da so se morali vojaki, da bi se izognili boju in posledično trpljenju na fronti, poslužiti tudi skrajnih oblik. Ena od teh je bila prav dezerterstvo.

Italijanski avtorji resda vsi po vrsti dajejo v ospredje ta pojav, vendar s povsem različnimi poudarki. Različna mnenja o nagibih, ki so pripeljali vojake 97. pehotnega polka k prebegu, je poskušal razvrstiti ob koncu sedemdesetih let publicist Guido Botteri.³² Na začetku razprave res priznava, da sta pojma "demoghèla" in "pòmiga" povezana z dezerterstvom oziroma s tistim, čemur bi po slovensko rekli zeleni kader. Vendar bi bilo napačno, če bi se razlaga tega pojava nujno ustavila na tej točki.

In tu gre Botteri še dlje, saj navaja avtorje, kot sta Giuliano Gaeta in že omenjeni filolog Giovanni Quarantotto, ki sta trdila, da italijanski dezertterji niso uhajali zaradi strahopetnosti, temveč zaradi zvestobe Italiji. Quarantotto (avtor dela, v okviru katerega je izšlo pričevanje Antonia Suttore, in v okviru katerega razvija pojem pòmiga) pravi celo, da je bil glavni namen teh ubežnikov prav prostovoljna vključitev v italijansko vojsko, *"kjer bi se pogumno borili za svoje svete cilje in nacionalne pravice"*.

Kot navaja Botteri, pa je treba upoštevati tudi avtorje, ki izražajo dvome o upravičenosti etiketiranja 97. pehotnega polka z dezerterstvom. Tako stališče sta zagovarjala npr. liberalno nacionalni pisatelj Silvio Benco in zgodovinar Camillo Medeot, ki sta trdila, da se 97. pehotni polk na bojnem polju večkrat res ni izkazal, da pa se je - preden je priznal premoč nasprotnika - pogumno bojeval.

Tu pa je potrebna navezava na vojaške operacije, v katerih je omenjeni polk sodeloval. Pri tem nedvomno izstopa podatek, da je ognjeni krst doživel že v bitki pri Lvovu avgusta in septembra 1914 (torej na samem začetku vojne). 97. pehotni

³¹ Giovanni Quarantotto, Pomiga e pomigadori, Priora, Koper, 1922, str. 4.

³² Guido Botteri, "Difendendo il demoghèla!", La Bora, 5. 6. 1979, št. 5, str. 29-45.

polk je bil - tako kot večina enot, v katerih so se bojevali avstrijski Italijani - vključen v tretji armadni zbor, ki pa je bil med spopadom z Rusi popolnoma poražen. Avstrijska vojska je takrat izgubila okrog 250.000 vojakov, vključno z ranjenci in ujetniki, s tem da je nasprotniku prepustila domala vso Galicijo.

Po tem pravcatem debaklu, v katerem ni manjkalo primerov dezerterstva, neposlušnosti itd., je 97. pehotni polk postal eden od grešnih kozlov za poraz. Slab sloves, pridobljen na samem začetku vojne, je nosil vse vojno obdobje, vse do razpada avstro-ogrske armade in države.

Guido Botteri trdi, da je bil ta predznak krivičen, saj je do pojavov dezerterstva, prebega itd. prišlo tudi v drugih vojaških enotah, ki so sodelovale ne samo v tej, ampak tudi v drugih operacijah na raznih frontah. V podkrepitev tega je priobčil spomenico iz leta 1955 generalmajorja Arturja Broscha, enega vodilnih oficirjev te enote.

Brosch v spomenici v bistvu trdi, da 97. pehotni polk ni v ničemer zaostajal za drugimi vojaškimi enotami; resda je bil soudeležen pri nekaterih neuspehih (eden od teh je bilo tudi neuspelo posredovanje pri razbijanju obroča okrog obleganega Przemysla jeseni leta 1914), vendar to ni moglo zasenčiti pogumne držbe ob drugih priložnostih.

Kot primer tega, da je že v začetku vojne postal sinonim za dezerterstvo, navaja dejstvo, da so nekateri predlagali njegovo razpustitev, zlasti pa zmerjanje poveljnika enote ob inšpekciji v začetku januarja 1916. Zgodilo se je, da se je oficirski zbor - zaradi žaljivih besed brez primere, ki jih je inšpekcija izrekla na njegov račun - obrnil celo na samega cesarja. S tem je želel doseči opravičilo za žaljive besede in seveda vsaj delno oprati sloves, ki se ga je vseskozi držal.³³

Polk strahopetcev?

Poskusi za popravo podobe 97. pehotnega polka niso imeli veliko uspeha. Drugače tudi ni moglo biti, saj sta pojma demoghèla in pòmiga že dolga desetletja zakoreninjena v predstavah Tržičanov in prebivalcev drugih krajev, od koder so izhajali italijanski vojaki 97. polka. Lahko rečemo, da sta del "folklorne dediščine", v obliki ljudskih pesmi, ustnega izročila itd; vsega tega pa ni mogoče kar tako spremeniti.

Po drugi strani je treba upoštevati tudi, da so zgodbo o medvojnih neuspehih polka izkoriščali italijanski nacionalistični krogi po letu 1918; s poudarjanjem pojava dezerterstva med italijanskimi vojaki so želeli predvsem poudariti njihovo narodno zavest, po drugi strani pa tiranski odnos Avstro-Ogrske do nenemških narodov. Skratka, mit o pregovornem uporništvu 97. pehotnega polka so - kot trdi zgodovinar Lucio Fabi - predstavljali skozi močan iredentistični filter.

Dejstvo je, da so mnogi Italijani, ki so nosili vojaško suknjo avstrijske vojske, res prestopili na drugo stran. Hkrati pa je tudi res, da so bile njihove življenjske usode od tedaj naprej popolnoma različne.

Določeno število teh ujetnikov (po nekaterih podatkih okrog 4000, pri čemer je treba upoštevati, poleg "primorskih" Italijanov, tudi njihove rojake iz Tridentin-

---

³³ Prav tam, str. 43.

skega)³⁴ je iz ruskega ujetništva prestopilo v italijansko vojsko. V začetku vojne tega pojava sploh ni bilo, saj je Italija stopila v vojno ob koncu maja 1915. Poznejše agitiranje diplomatsko-konzularnih predstavnikov italijanske kraljevine med italijanskimi ujetniki v Rusiji je očitno prineslo rezultate, tako da so ti jetniki odpotovali v Italijo prek pristanišča Arhangelsk ob Belem morju. Ta transportni kanal so pozneje prekinili, saj je zaradi zaledenosti morja in zato zaprtja pristanišča ter kasnejših revolucionarnih dogajanj v Rusiji preostala veliko daljša in neprijetna pot čez Vladivostok in Kitajsko (oziroma prek drugih, a ravno tako zapletenih kanalov), od tam pa na ameriško celino in naprej.³⁵ Mnogi so se odločili za pot v Italijo ne toliko zaradi patriotičnih čustev, temveč predvsem zaradi želje, da bi izboljšali eksistencialni položaj. Če so prvotno sprejemali ujetništvo kot pozitivno dejstvo, so nato začeli nanj gledati povsem drugače; od Rusije jih je odvrčalo skrajno neugodno podnebje, težavni položaj v taboriščih (visoka stopnja umrljivosti, pomanjkanje itd.), v mnogih primerih pa so gojili upanje, da bi se pridružili svojcem na ozemlju, ki ga je zasedla italijanska vojska. Nasprotno pa se mnogi drugi niso odločili za ta korak, ker so se bali posledic v škodo svojcev, ki so še vedno bili pod avstrijsko suverenostjo. Po mnenju zgodovinarke Luciane Palle so patriotični čut v tem okviru veliko bolj gojili italijanski vojaki iz Tridentinskega (takrat pod avstrijsko suverenostjo) kot pa njihovi rojaki iz Trsta, Istre, Posočja in Furlanije.³⁶

Nekateri Italijani, ki so prvotno služili Avstriji, so torej res prestopili v italijansko vojsko, vendar je sredi vojne italijanski generalštab izdal odloke, po katerih t.i. *iredente* (Italijane z ozemelj pod avstrijsko suverenostjo) načeloma niso smeli uporabljati tam, kjer je obstajala nevarnost, da bi prišli v stik s sovražnikom. Te odloke so izdali potem, ko so avstrijske vojaške oblasti usmrtille nekatere znane italijanske rodoljube in hkrati avstrijske podanike (npr. Francesca Rismonda, Damiana Chieso, Cesareja Battistija, Nazaria Saura, itd.), ki so pred tem padli v njihovo ujetništvo.³⁷

Dokajšen del ujetnikov je ostal kar v Rusiji in tam dočakal boljševiško revolucijo. Po miru v Brest-Litovsku marca 1918 so številni vojni ujetniki - v skladu s sporazumom, sklenjenem v tem kraju med Avstro-Ogrsko in Nemčijo na eni in Rusijo na drugi strani - res dobili možnost, da se vrnejo v Avstrijo, s tem da so veliko teh, kot smo videli, avstrijske oblasti spet vključile v svojo vojsko. O njih govori tudi Suttora, in sicer v delu, kjer trdi, da "*...je sila neumna Avstrija (...) zahtevala, da ponovno zagrabijo za orožje...*". Posledice tega početja je bilo čutiti tudi pri vojaškem upor v Radgoni, saj vsi avtorji navajajo kot enega od pglavitnih vzrokov za upor prav nezadovoljstvo povratnikov iz Rusije.

Italijansko zgodovinske pisje je precej dobro obdelalo pričevanja italijanskih dezertarjev. O njihovih zgodbah je izšlo veliko razprav tudi v zadnjih letih. Marina Rossi je najbolj reprezentativne strnila v knjigi *Iredenti* iz Julijske krajine na ruski fronti, s podnaslovom *Zgodbe o običajnih primerih dezertarstva, dolgoletnega*

³⁴ Lucio Fabi: "Che guerra è questa?", *Sui campi di Galizia*, str. 279.

³⁵ Sredi državljanske vojne v Rusiji so nekatere uporabili celo v bojih proti boljševikom v okviru t.i. črnih bataljonov. Gl. Luciana Palla, *Esperienze di prigionia in Russia*, V: *Sui campi di Galizia*, str. 366. Za boljše razumevanje vprašanja gl. tudi Camillo Medeot: *Friulani in Russia e in Siberia 1914-1919*, Gorica, 1978.

³⁶ Luciana Palla, n. d., str. 367.

³⁷ Marina Rossi, *Iredenti Giuliani al fronte russo*, Del Bianco Editore, Videm, 1998, str. 34.

jetništva in mučnega povratka 1914-1920.³⁸ V tem delu je dokazala, da so se za dezerterstvo odločili taki, ki so imeli zelo različne svetovne nazore; od katoliškega pacifizma do socializma pa vse do filoitalijanskega iredentizma. Za nekatere je bilo dezerterstvo etična izbira, za druge pa nuja, ki jo je narekovalo narodno prepričanje. Vsi so pripadali 97. pehotnemu polku.

Pojav dezerterstva med italijanskimi vojaki v avstro-ogrski vojski je našel prostor tudi v italijanski kinematografiji. Tržaški režiser Franco Giraldi je namreč v sredini devetdesetih let posnel film *La frontiera* (Meja) po istoimenskem romanu Franca Veglianija.³⁹ Vegliani je napisal roman leta 1964, ob njegovi smrti leta 1982 pa je znani esejist Claudio Magris zapisal, da je bilo to delo ena najlepših knjig v tržaški književnosti po drugi svetovni vojni.

Zanimivo je, da se v romanu največ pojavljajo italijansko govoreči vojaki 97. pehotnega polka in da se zgodba dogaja v neimenovanem mestecu ob Muri na Južnem Štajerskem; vse kaže, da gre prav za Radgono, saj so med civilnim prebivalstvom, poleg nemško govorečih, prisotni tudi Slovenci. Opis dogodkov zrcali vzdušje takratnega časa med vojaškim moštvom, npr. pripovedovanje o preteklih bojih v Karpatih, petje napeva, kjer se pojavlja demoghèla in tleči odpor proti Avstriji. To se kaže tudi v aretacijah in obsodbah, denimo slovenskega vojaka in njegovih tovarišev, ter tragični smrti glavnega junaka, ki ga med poskusom prebega na nasprotno stran pomotoma ustrelijo lastni vojaki.

Zveza med uporom in dezerterstvom

Okrajno glavarstvo v Mariboru je 20. junija 1918 poročalo o razširjenem pojavu dezerterstva na omenjenem območju, še posebej v občinah Pohorja, ki je dajalo zavetje vojaškim uhajajem. V dokumentu je poudarjeno, da "*...posebno nevaren je takšen pojav, če pride - tako kot v Radgoni - do množičnih dezertacij in če potem cele tolpe dezertarjev ogrožajo okraj...*".⁴⁰

Dokument je odličen primer tega, kako sta bila pojava upora in dezerterstva ob dogodkih maja 1918 v Radgoni tesno povezana. Treba je tudi povedati, da je bila zveza med obema pojavoma doslej razmeroma slabo raziskana, kar je nekoliko nenavadno, saj so nekatere študije oziroma pričevanja to povezavo načenjale ali nakazovale.

V Bevkovem pričevanju je to razvidno v tistem delu, kjer pravi, da "*...tretji so pobrali svoje stvari in z nahrbtniki izginili v jutranji mrak*".⁴¹ Suttora je bolj nedoločen, saj govori o "*majhnih skupinah, ki so se (ob izteku upora - op. a.) upirale v okolici na poljih*". Slovenski narod 25. maja 1940 pa trdi: "*Nekateri so celo zbežali na madžarsko stran v sedanje Prekmurje, večina pa je bila zajeta*".

Češki zgodovinar Pichlik v svoji lestvici odpora proti vojni uvršča dezerterstvo - kot naravno nagnjenje vojakov, da bi svoj odnos do vojne rešili najpreprosteje - na začetno stopnjo. In še: dezerterstvo je sicer aktiven izraz protivojnega

---

³⁸ Marina Rossi, prav tam. Gl. tudi tematsko številko tržaške revije *Qualestoria* 1986, št. 1-2, posvečeno tudi temu vprašanju.

³⁹ Kot trdi Marina Rossi, naj bi se režiser Giraldi naslanjal tudi na resnične dogodke, ki jih je črpal iz raziskav preminulega zgodovinarja Sergia Ranchija.

⁴⁰ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 232.

⁴¹ Bevk, *Pot v neznanu*, str. 64.

razpoloženja, ni pa upor proti vojni. Le-ta je po definiciji veliko bolj zapleten psihološki moment, saj gre v bistvu za prelom, ki ga mora storiti vojak imperialistične armade, kadar od zavračanja vojne preide k boju proti njej z orožjem v roki. Do njega je prišlo le tam, kjer so na razpoložene vojakov vplivali tudi konkretni izrazi ljudskega boja proti vojni in monarhiji.⁴²

Spomladi 1918 se je ta "ljudski boj" (če se omejimo na slovenski prostor) izražal prek deklaracijskega gibanja, skupaj seveda z drugimi prej navedenimi elementi: vplivom povratnikov iz nemirne Rusije, naveličanostjo nad vojno, pomanjkanjem itd.

Medtem ko se je slovenska historiografija - v zvezi s prelomnimi dogodki med 1. svetovno vojno, povezanimi s 97. pehotnim polkom - doslej v veliki meri osredotočala na upor v Radgoni, je italijansko zgodovino pisje raje obravnavalo pojav dezerterstva med celotnim vojnim ciklusom. Razlaga enega od teh pojavov je pravilna samo z upoštevanjem in razčlenitvijo drugega, s tem da je treba to problematiko - kar velja ne nazadnje za radgonske dogodke spomladi 1918 - razširiti tudi na druge sorodne pojave tistega vojnega časa.

Ivan Vogrič

ITALIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MUTINY OF THE 97TH INFANTRY REGIMENT IN RADGONA
IN 1918

S u m m a r y

The mutiny of the supplementary battalion of the 97th Infantry Regiment in Radgona at the end of May 1918 was the third in the series of bloody mutinies by the "Slovene" regiments along the Mura river, Styria, in that period. Due to the fact that a good number of the soldiers, and even the mutineers, for that matter, were Italians from the Slovene Littoral (these amounted to one fifth of the regiment, with the Slovenes amounting to nearly a half) this event also attracted the attention of Italian historiography.

A comparison of the analyses by the two historiographies does not always yield identical results. The most important Italian source (a paper by Antonio Suttore, himself a soldier at the time), for instance, presents this event as a pre-planned operation carried out, at least for the Italians, on a day of symbolic significance. Quite the opposite view is maintained by the Slovene authors who, while acknowledging restlessness and, at times, even a revolutionary mood among the soldiers, rule out the possibility of a pre-planned operation; according to them it was essentially a spontaneous mutiny.

At any rate, Italian historiography, when compared with the Slovene, deals with this event in a more superficial manner, dedicating greater attention to other phenomena, characteristic (also) of the 97th Infantry, such as insubordination, desertion and defeatism. It links these phenomena with its military incompetence which was particularly apparent in the initial stage of the First World War. Even today, along the Italian eastern frontier, there is a deeply rooted stereotype in the historical memory, according to which the above regiment was not renowned for its courage during the First World War operations. The attempts to dismantle this stereotype (even with arguments) has so far yielded no results. Consequently, the Italian historiography generally limits itself to what military terminology denotes as "green cadre".

The two historiographies, while offering no clear answers on the number of casualties during the armed conflict between the mutineers and the loyal forces, agree on the causes that led to the mutiny. In describing the course of the events there are differences within each historiography (this is particularly true of the Slovene side, where this event was studied by a greater number of authors), and, in certain cases, there are even discrepancies between the versions of the same author. This applies especially to the dynamics of the mutiny and the sequence of events which led to its unravelling. The ethnic structure of the protagonists of the mutiny is reflected in the general structure of the military personnel which, considered territorially, originated from an area (part of Istria and the districts of

⁴² Pleterski, Prva odločitev, str. 230.

Trieste, Gorizia, Tolmin and Postojna) where different nationalities met - in most cases, Slovenes, Italians and Croats. The mingling of these nations complicates a precise definition of the nationality of the mutineers and their leaders, even today. In the final analysis, this also presents an obstacle to different historiographies which, in some cases, only concentrate on "their own" protagonists, ethnically speaking.

In memoriam

V spomin na prof. dr. Toneta Ferenca*

V nedeljo, 26. oktobra 2003, nas je presunila vest o smrti upokojenega znanstvenega svetnika Inštituta za novejšo zgodovino in enega od njegovih najvidnejših predstojnikov ter rednega univerzitetnega profesorja na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v pokoju, dr. Toneta Ferenca. Danes smo se v skoraj štirih in pol desetletjih obstoja Inštituta za novejšo zgodovino prvič zbrali v inštitutski sejni sobi, ko vemo, da svojega zgodovinarskega bivanja ne moremo več deliti v osebnem stiku z njim. Zadnjič je bilo to v sredo, pred tremi tedni, ko je s svojo značilno neumornostjo, s katero je tudi po formalnem odhodu v pokoj leta 1997 bogatíl ustvarjalni duh na našem inštitutu in v slovenskem zgodovinopisju, prav v tem prostoru tvorno sodeloval na redakcijskem sestanku skupine piscev o drugi svetovni vojni na Slovenskem; to je o enem od temeljnih poglavij vélikega

sintetičnega besedila, ki ga inštitut pripravlja za obdobje novejše slovenske zgodovine od oblikovanja programa Združene Slovenije leta 1848 do mednarodnega priznanja Republike Slovenije leta 1992.

Takšen je bil dr. Tone Ferenc. Dokler mu ni slabo zdravstveno počutje zapovedalo - kot smo vsi mislili - le malo daljšega delovnega postanka, je, kot ena od vodilnih osebnosti slovenskega zgodovinopisja, dosledno, dan za dnem, v zahtevnem delovnem ritmu, ki bi mu ga lahko zavidali tudi precej mlajši kolegi, uresničeval zavezo svojim raziskovalnim načrtom in še vedno tudi znanstvenemu razvoju svojega prvega, inštitutskega zgodovinarskega doma. V njem je - ob svojem pravem domu - preživel skoraj vse svoje bogato znanstveno in strokovno življenje.

---

* Govor predsednika Upravnega odbora Inštituta za novejšo zgodovino na žalni seji INZ in Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 29. oktobra 2003.

Življenjska pot dr. Toneta Ferenca se je začela v Veržeju, 6. decembra 1927. Po maturi na murskosoboški gimnaziji leta 1951 je zapustil domače okolje in leta 1956 na tedanji Prirodoslovno-matematično-filozofski fakulteti v Ljubljani diplomiral iz narodne ter obče zgodovine. Isto leto se je zaposlil v Muzeju narodne osvoboditve Ljudske republike Slovenije v Ljubljani, kjer je ostal do 1959. V Muzeju ljudske revolucije Slovenije je bil zaposlen tudi med leti 1965-1968.

Dr. Tone Ferenc je postal član Inštituta za zgodovino delavskega gibanja ob njegovi ustanovitvi leta 1959. Bil je eden od njegovih matičarjev. Na inštitutu, leta 1989 preimenovanem v Inštitut za novejšo zgodovino, je iz arhivsko-dokumentalističnega dela prešel na raziskovalno področje, na katerem je odločilno zaznamoval razvoj slovenske zgodovinske vede od šestdesetih let 20. stoletja do danes. To je napovedal že s svojo doktorsko disertacijo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, ki jo je leta 1965 ubranil na Filozofsko-jezikoslovni fakulteti v Beogradu. Problematiki druge svetovne vojne je posvetil tudi ves kasnejši čas in se s svojo silno ustvarjalno energijo kmalu uveljavil kot njen najboljši poznavalec na Slovenskem. Večplastno vsebino obdobja druge vojne pri nas je raziskoval poglobljeno in na podlagi raznovrstnih virov vsestransko kritično razčlenjeval tedanje dogajanje. Pri tem je do polne veljave prišlo njegovo nepreksljivo poznavanje arhivskega gradiva doma in v tujini. Leta 1976 je bil na Filozofski fakulteti izvoljen v najvišji znanstveni naziv - znanstveni svetnik. Iste leta mu je Skupnost arhivov Slovenije podelila še najvišji arhivski naziv - arhivski svetnik.

Znanstveno delo dr. Toneta Ferenca je med najobsežnejšimi, če že ne najbolj obsežno v slovenskem zgodovinopisju. Obsega okoli 800 enot, od tega 34 samostojnih publikacij in še nekaj knjig v soavtorstvu, razprave pa zajemajo četrtno bibliografskih enot. Njegova raziskovalna prizadevnost je bila v resnici izjemna. Kot je bilo zapisano ob njegovi 75-letnici, je raziskoval teme splošnoslovenskega in tudi širšega značaja, pokrajinskega in lokalnega značaja in pri tem upošteval celotni slovenski etnični prostor. Glavni predmet njegovih raziskav so bili: okupacijski sistemi v Sloveniji in z njimi povezani vojni cilji okupatorjev; odpornišvo z vojaškega, političnega in oblastnega vidika; vojaška operatika; protirevolucionarni tabor in kolaboracija; žrtve vojnega nasilja, ne glede na povzročitelja; gospodarstvo in preskrba. Med njegova najpomembnejša dela moramo uvrstiti monografijo *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945* (1968), ki je bila prevedena tudi v srbohrvaški jezik. Monografija obravnava enega od temeljnih vprašanj slovenske zgodovine iz obdobja druge svetovne vojne in podrobno dokumentira prizadevanje nemškega okupatorja, da v kratkem času in z vso ostrino uniči slovenski narod kot etnično skupnost. Komplementarni del te študije predstavljajo viri, izdani v izvirnem jeziku: *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945* (1980). Okupacijsko politiko italijanskega okupatorja je obravnaval v razpravno-dokumentarni knjigi *Fašisti brez krinke* (1987), ki je tudi prevedena v italijanski jezik; njej so v zadnjem času sledile študije in objave virov v kar treh knjigah: *Ubija se premalo* (1999), *Rab-Arbe-Arbissima* (2000) in "Gospod Visoki Komisar pravi ..." (2001). Z objavljenimi seznammi umrlih oseb v prvih dveh knjigah je pomembno dopolnil nacionalno zbirko žrtev druge svetovne vojne. Med ostalimi monografijami je treba omeniti še dela: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna*

borba v Sloveniji jeseni 1943 (1967) - kot primer celovitega prikaza vojaškopolitičnega dogajanja v tem prelomnem trenutku druge svetovne vojne -, *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943* (1983) in troje knjig iz serije *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945* (1985-1991). Zaradi stvarnega obravnavanja razmer na partizanskem ozemlju Dolenjske in Notranjske spomladi in poleti 1942, to je v obdobju prehajanja v t. i. drugo fazo revolucije, je mnogo pozornosti vzbudila zlasti prva med njimi.¹

Problem politične razcepljenosti slovenskega naroda je dr. Toneta Ferenc vseskozi zaposloval. Z odpiranjem političnega prostora in arhivov se je poglobljeno posvetil tudi temu vprašanju in o njem lani izdal znano knjigo *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. V njej je s svojo značilno minucioznostjo in v skladu z eno od svojih maksim - "dokumenti naj govore" - razčlenil tragične razsežnosti državljanske vojne v t. i. Ljubljanski pokrajini v jesenskih mesecih 1943.² Letos pa je pripravil še dve: zbornik dokumentov *Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju 1.-4. 10. 1943*, katerega izid je še dočakal, in zbornik italijanskih dokumentov pod naslovom "*Neupogljivi zakon Rima*" in s podnaslovom *Fašizem in osvobodilni boj primorskih Slovencev 1941-1943*, ki z že opravljenimi korekturami čaka, da se pridruži avtorjevim objavljenim delom.

Dr. Tone Ferenc je v svojem zgodovinopisnem poslanstvu kot soavtor neizbrisno zaznamoval tudi eno od ključnih raziskovalnih področij naše vede - znanstveno izdajanje širše zasnovanih zbirk zgodovinskih virov. Njemu lasten pečat je dal *Dokumentom ljudske revolucije v Sloveniji, Zbranim delom Borisa Kidriča*, šestemu delu *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Zbranim delom Josipa Broza - Tita* in neizdanim *Zbranim delom Edvarda Kardelja*. Slovensko zgodovinopisje je sooblikoval tudi kot urednik oziroma predsednik ali član uredništev in izdajateljskih svetov osrednjih slovenskih zgodovinarskih revij - *Zgodovinskega časopisa, Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, Arhivov, Borca, Kronike* in leksikografskih del (*Enciklopedije druge svetovne vojne* in *Slovenskega biografskega leksikona*). Posebej velja poudariti tudi njegov v resnici ogromen prispevek pri uresničevanju vélikega projekta slovenskega narodnega samozavedanja - *Enciklopedije Slovenije*. Kot urednik za obdobje druge svetovne vojne in predvsem kot avtor številnih in pomembnih gesel je bil ena od ključnih opor tega projekta. V vseh letih svojega znanstvenega ustvarjanja in bogatenja narodovega zgodovinskega spomina je bil tudi nepogrešljivi aktivni udeleženec mnogih znanstvenih srečanj doma in v tujini; v mednarodnem okviru se je uveljavil predvsem med italijanskimi, nemškimi in poljskimi zgodovinarji. Potrdil se je tudi kot pisec scenarijev za televizijske dokumentarne filme in kot avtor razstav, med drugim znane razstave v Muzeju slovenskih izgnancev v Brestanici.

Hkrati z vrhunsko znanstveno uveljavitvijo je dr. Tone Ferenc postal tudi vsestransko vodilna osebnost našega inštituta. Ob znanstvenih zadolžitvah je bil od 1961 do 1964 vodja raziskovalnega oddelka in od 1979 do 1980 vodja znanstveno-raziskovalne enote inštituta. Leta 1962 je bil namestnik ravnatelja, nato v letih 1968-1975 vodja arhiva IZDG in v letih 1969-1970 predsednik Sveta inštituta; to je bil tudi v letih 1976-1978 in 1984-1986. Od 1992 do 1996 je predsedoval

¹ Vida Deželak - Barič: Tone Ferenc - 75-letnik. *Kronika*, 51, 2003, št. 1, str. 94.

² Prav tam.

Upravnemu odboru inštituta. Vrh njegovega upravljalnega dela na inštitutu pa so bila leta 1971-1975, ko je bil njegov ravnatelj. Z njegovim imenovanjem za ravnatelja IZDG je bilo konec dobe t. i. političnih direktorjev, ki so, hočeš nočeš, morali zagotavljati pravilno politično usmeritev v tem delu slovenskega zgodovinarstva. Z dr. Tonetom Ferencem je inštitut dobil za ravnatelja zgodovinarja, strokovnjaka iz kolektiva, zavezanega pravilom naše stroke. V času njegovega mandata se je dokončno uveljavila in trdno zasidrila kadrovska in programska prenova inštituta. Inštitut je krenil po poti moderne znanstvene ustanove.

Dr. Tone Ferenc je celostno označil slovensko zgodovinarstvo. Ni bil namreč le vrhunski znanstvenik in ravnatelj inštituta, ki se je kasneje razvil v vodilno slovensko ustanovo za preučevanje novejših zgodovine, pač pa tudi akademski učitelj. Bilo bi čudno, če ob tem, kar je pomenil v stroki, ne bi bil. Že leta 1975 je začel sodelovati pri podiplomskem študiju na Oddelku za zgodovino kot konzultant za zgodovino NOB, leta 1981 pa je, ob izvolitvi za rednega univerzitetnega profesorja, začel redno predavati *Zgodovino druge svetovne vojne in NOB v Jugoslaviji in Sloveniji*. Predaval je do leta 1995 in sooblikoval več generacij zgodovinarjev. Ključen je bil njegov prispevek pri usmerjanju tistih, ki so se odločili za raziskovalni poklic. Danes ni - ne na našem inštitutu, ne v Sloveniji - zgodovinarja druge svetovne vojne z akademskim nazivom, ki ga ne bi vodil pri pripravi njegovega magistrskega ali doktorskega dela.

Še bi lahko govorili o pomenu dr. Toneta Ferenca za slovensko in širše zgodovinarstvo. A bolje je prepustiti njegovi natančnosti, izjemni delovni disciplini in tisočem stranem, ki jih je napisalo njegovo pero, da govorijo sami zase. Spomniti pa je vseeno treba, da je ob svojih zadolžitvah našel čas tudi za vse slovenske zgodovinarje. V letih 1974-1976 je bil predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo. Bil je tudi častni član Zveze zgodovinskih društev Slovenije in največjega slovenskega zgodovinskega društva - Zgodovinskega društva Ljubljana. Deloval je tudi v Arhivskem društvu za Slovenijo, katerega podpredsednik je bil v letih 1988-1990, v letih 1980-1985 pa je bil predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in član biroja mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne.

Dr. Tone Ferenc je za svoje delo prejel številne nagrade in priznanja. Tako v prejšnji državni skupnosti kot tudi v Republiki Sloveniji. Prejel je študentsko *Prešernovo nagrado* 1956, dve nagradi *Sklada Borisa Kidriča* 1969 in 1977 (za skupinsko delo), štiri nagrade *Vstaje slovenskega naroda* 1968, 1969, 1977, 1981 (dve za skupinsko delo), dve *Kajuhovi nagradi* 1976 in 1984, dve nagradi *Osvobodilne fronte* 1968 in 1969 in nagrado *4. julij* 1977 (za skupinsko delo). Odlikovan je bil z *Redi zaslug za narod s srebrnimi žarki* 1966, *republike s srebrnim vencem* 1979 in *dela z rdečo zastavo* 1987. Leta 1998 je prejel *Srebrni častni znak svobode Republike Slovenije*. Leto pred tem pa so ga ob njegovi 70-letnici inštitutski sodelavci in prijatelji iz domovine in tujine s svojimi prispevki počastili v posebnem *Ferenčevem zborniku*.

Smrt prof. dr. Toneta Ferenca je velika in pretresljiva izguba za sodelavce našega inštituta in slovensko zgodovinarstvo. Za oba je živel in izgorel. Težko se bomo privadili, da ga ni več med nami. Bil je tako izrazita osebnost, da ga bomo pogrešali skoraj na vsakem koraku v stavbi inštituta, ob marsikaterem strokovnem pogovoru in v sproščenih trenutkih med nami. Na en in njemu drag način pa se

---

bomo še vedno srečevali. S svojim delom bo še naprej živel z nami in marsikdo se bo z njegovo knjigo ali razpravo v roki še mnogokrat pogovarjal z njim.

Jurij Perovšek

Posvetovanja

Mednarodna znanstvena konferenca *Iskanje nove podobe Srednje Evrope (fenomen integracije in dezintegracije od razsvetljenstva do prve svetovne vojne)* (Smolenice, 24.-26. 11. 2003)

Bližajoči se prvi maj 2004, in z njim povezana integracija novih držav v Evropsko unijo, ne odpira zgolj aktualno-političnih vprašanj, ki se največkrat ukvarjajo z osrednjim problemom sodobnega časa - bruseljskim proračunom, temveč tudi in predvsem drugačna. Odpira vprašanja o dejanskih političnih, gospodarskih, družbenih in kulturnih pogledih razvoja (Srednje) Evrope, o integracijskih in dezintegracijskih težnjah, skratka o izkušnjah preteklosti. V iskanju odgovorov in pojasnil na številna tovrstna vprašanja so Center za evropsko politiko iz Bratislave, Katedra za slovaško zgodovino Filozofske fakultete bratislavske Univerze J. A. Komenskega in Zgodovinski inštitut Slovaške akademije znanosti v letošnjem letu organizirali dve znanstveni konferenci. Na prvi, ki se je odvijala v marcu 2003, so zgodovinarji v sodelovanju z drugimi raziskovalci s področja humanistike in družboslovja obravnavali obdobje "političnega rojstva novoveške srednje Evrope", t.j. čas od nastopa Ferdinanda I., utemeljitelja habsburškega cesarstva, do razsvetljenstva. Druga konferenca novembra letos pa je bila posvečena času dolgega devetnajstega stoletja. Slednje se je udeležila tudi tričlanska slovenska "delegacija".

Slovaški gostitelji so ob podpori Višegrajskega fonda, Ustanove Konrada Adenauerja in Avstrijskega kulturnega foruma ter pod pokroviteljstvom predsednika zunanjepolitičnega odbora slovaškega parlamenta pripravili resnično zanimiv dogodek, na katerega so povabili referente iz sedmih (srednje)evropskih držav. Dogajanje se je odvijalo v prelepem dvorcu Smolenice - konferenčnem centru Slovaške akademije znanosti ('ob robu' zapisa omenjam, da sva dva člana slovenske delegacije spala v grajskem stražnem stolpu, od koder sva na prelepo pokrajino Malih Karpatov zrla skozi ozke strelne line).

Prvi dan konference se je začel s slavnostnimi govori dr. Valeriána Bystrického, direktorja Zgodovinskega inštituta Slovaške akademije znanosti, doc. Antona Eliáša, dekana bratislavske Filozofske fakultete, Kamila Sládeka, izvršnega direktorja Centra za evropsko politiko in dr. Dušana Škvarne s Katedre za slovaško zgodovino Filozofske fakultete iz Bratislave. V uvodnem delu konference je kot prvi referent nastopil filozof dr. Imrich Sklenka iz Bratislave in spregovoril o razsvetljenstvu, duhovnem temelju Evrope. Sledil je prav tako uvodni referat prof. Miroslava Hrocha iz Prage, ki pa se žal ni mogel osebno udeležiti konference. Glavne teze iz njegovega referata o nastanku in koncu historične regije - Srednje Evrope so bile zahvaljujoč organizatorju kljub vsemu predstavljene. Konferenca se je nato nadaljevala s prispevki Thomasa Katha iz Eisenstadta, ki je govoril o fenomenu in identiteti svobodnih kraljevskih mest na Ogrskem, prof. Lászla Szarke iz Budimpešte o etničnih regijah na Ogrskem v korelaciji s principom narodne avtonomije in dr. Daniele Kodajove iz Bratislave o nerealni državi prihodnosti - o projektih skupne slovanske države. Kot zadnji referent prvega dne

je nastopil prof. Antoni Cetnarowicz iz Krakova in predstavil zanimiv prispevek o deležu nekaterih Poljakov (npr. Czartoryskega) pri ustvarjanju ideje povezovanja južnih Slovanov v 19. stoletju. Prvi konferenčni večer se je zaključil izjemno posrečeno, saj je slovenska veleposlanica na Slovaškem, gospa Ada Filip-Slivnik, vse udeležence povabila k degustaciji malokarpatskih vin ('ob robu' zapisa - že drugič - omenjam, da je gospa veleposlanica slovenski delegaciji na konferenci pojasnila, da se pri uvozu slovenskega vina srečujejo z velikimi administrativnimi težavami in da je bila zato prisiljena povabiti k degustaciji nektarja iz slovaških trt).

Drugi dan konference je začela doc. Judit Pál iz Kluža s prispevkom o integraciji Sedmograške v Ogrsko po vzpostavitvi dualizma leta 1867. Nato so ji sledili prof. Jir, ěí Malir, ě iz Brna, ki je govoril o Moravski v polju sil deželnega avtonomizma in integracijskega nacionalizma, doc. Michal Otčenáš iz Prešova z referatom o slovaški identiteti na vzhodnoslovaškem prostoru v 19. stoletju in Petra Rybár, ěová iz Bratislave, ki je pojasnjevala položaj Judov med emancipacijo na eni in asimilacijo na drugi strani. V nadaljevanju so se zvrstili še referati dr. Milana Podrimavskega iz Bratislave o politični identiteti Slovakov v obdobju dualizma, prof. Antonija Gize iz Szczecina o poljskem neoslavizmu in dva referata, ki sta zadevala srednjeevropsko gospodarsko problematiko - dr. Andreja Pančurja iz Ljubljane o skupnem srednjeevropskem gospodarskem prostoru in Slovencih ter prof. Romana Holeca iz Bratislave o ekonomski integraciji Srednje Evrope pred letom 1914. Dopoldanski blok sta zaključila prispevek prof. dr. Janeza Cvirna in Jureta Gašpariča o slovenskem pogledu na Habsburško monarhijo in na "neizbežnost" njenega konca ter dr. Jir, ěíja Hanuša iz Brna o identiteti Musilovega moža brez posebnosti po razpadu Avstro-Ogrske.

Popoldanski del se je začel bolj teoretično in nadaljeval bolj slovaško obarvan. Prvi je nastopil Andrej Findor iz Bratislave z referatom o iskanju primernih analitičnih kategorij za obravnavo nacionalizma. Dr. Tatiana Ivantyšinová iz Bratislave (kakor tudi vsi nadaljnji referenti tega dne) je nato spregovorila o predstavi Slovakov o njihovem mestu s Srednji Evropi, dr. Peter Macho o zgodovinskem vrednotenju tradicionalnega latinizma na Ogrskem v 19. stoletju, Adelaida Mezeiová o slovaškem pogledu na Srednjo Evropo v času združevanja Nemčije in Dagmar Pelčáková o slovaških predstavah češko-slovaške integracije pred prvo svetovno vojno.

Zadnji dan konference je bil z izjemo prvega referenta, dr. Dušana Škvarne iz Bratislave, ki je govoril o pomenu narodnih simbolov, izrazito interdisciplinarne narave. Tako je prof. Pavol Žigo iz Bratislave predstavil težnje v razvoju slovaškega jezika v 18. in 19. stoletju, prof. Július Alberty iz Banske Bystrice se je posvetil narodni zgodovini 19. stoletja kot didaktičnemu problemu, doc. Peter Káša iz Prešova političnim dimenzijam romantične estetike, dr. Eva Krekovičová iz Bratislave je obravnavala folkloro kot vir rekonstrukcije zgodovinskih podob in etnične samoidentifikacije, dr. Hana Urbancová, prav tako iz Bratislave, pa novoogrski stil v slovaški glasbeni kulturi. Kot zadnji referent je nastopil dr. L'udovít Turčan iz Bratislave, ki je skupaj z Robertom Klobuckým pripravil prispevek o narodni samoidentifikaciji in konstituiranju slovaške sociologije. Po zaključni diskusiji je tridnevno dogajanje uspešno strnil in povzel dr. Dušan Škvarna.

Konferenca v Smolenicah je gotovo obravnavala številna vprašanja, jih nekaj pojasnila in še več približala raziskovalcem. Obraz Habsburške monarhije je še za malenkost bolj jasen, kot je bil do sedaj, njena podoba je polnejša. Nenazadnje predstavlja štiristoletna srednjeevropska državna tvorba danes, pred dobo najnovejšega evropskega integracijskega procesa, tisto zgodovinsko izkušnjo, ki jo je treba upoštevati. Kot protivzor nove evropske povezave. Ob koncu še velja dodati, da bo že marca prihodnje leto izšel zbornik razprav s konference.

Jure Gašparič

Znanstveni simpozij Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (Ljubljana, 4. in 5. 12. 2003)

Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Zveza zgodovinskih društev Slovenije sta ob stoletnici njegovega rojstva pripravili simpozij o življenju in delu dr. Dušana Kermavnerja, znamenitega marksističnega teoretika, zgodovinarja in publicista. V dvodnevem programu je o njem in njegovem delu spregovorilo 17 domačih in zamejskih strokovnjakov, ki so v svojih referatih odstrli marsikatero doslej premalo znano in raziskano plat njegovega delovanja.

Z biografskimi prispevki so sodelovali akademik dr. Kajetan Gantar, ki je predstavil spomine Frana Saleškega Finžgarja in Janka Mlakarja na Kermavnerjevega deda, klasičnega filologa Valentina Kermavnerja, zgodovinar in publicist France Filipič, ki je pripravil dva referata - prvega, splošnega o življenju Dušana Kermavnerja in drugega, ki je osvetlil njegovo kalvarijo v povojnem zaporu v letih 1948/49, kamor ga je spravila paranoja mladega režima do preživelih taboriščnikov - ter njegov sin akademik dr. Taras Kermauner, ki je Filipičevo biografijo Dušana Kermavnerja poglobil s precej osebnim, psihološkim in sociološkim profilom svojega očeta in njegove družine. Zaradi bolezni obeh referentov so bili njuni referati prebrani. S krajšim prispevkom o Kermavnerjevem tragično preminulem sinu Alešu je nastopila tudi Ljuba Dornik Šubelj.

Biografski del Kermavnerjevega simpozija sta nadgrajevala dva sklopa referatov o njegovem delovanju. V prvem sklopu so sodelujoči predstavljali Dušana Kermavnerja kot marksista-teoretika, sopotnika, raziskovalca in analitika delavskega gibanja prve tretjine 20. stoletja, v drugem pa so referenti obravnavali njegovo delo na področju zgodovinopisja.

Filozof (profesor na oddelku za filozofijo Filozofske fakultete ljubljanske univerze) dr. Lev Kreft je v svojem referatu osvetlil Kermavnerjevo osebno odločitev za komunizem v letih po 1. svetovni vojni, in kasnejše vztrajanje v tej odločitvi. V prispevku je skušal razumeti, kaj je pomenilo biti komunist, in razviti internacionalistično revolucionarno in nacionalno osvobodilno držo. V drugem delu prispevka pa se je dotaknil raz(o)čaranja po 2. svetovni vojni, ki pa ni prineslo spremembe države v disidentsko ali cinično, ampak odločitev za proučevanje novejšo slovenske zgodovine.

Kermavnerjevo zorenje v marksističnega teoretika je z razčlenbo njegovih zgodovinsko-političnih študij od srede 20. let do 2. svetovne vojne podal zgodovinar

(profesor na Fakulteti za družbene vede ljubljanske univerze) dr. Janko Prunk, ki je s poslušalstvom delil tudi nekaj svojih osebnih impresij o Dušanu Kermavnerju.

Zgodovinar iz Inštituta za novejšo zgodovino dr. Andrej Pančur, čigar referat je uvedel "zgodovinarski sklop", se je ukvarjal s pregledom socialističnega delavskega gibanja do leta 1918 in vloge Dušana Kermavnerja v njem. Dušan Kermavner je v zadnjih petindvajsetih letih svojega znanstvenega udejstvovanja največ pozornosti posvečal prav obravnavi zgodovine slovenskega delavskega gibanja, pri čemer se je omejeval predvsem na Kranjsko skupaj z zasavskimi revirji in na Primorsko.

Zgodovinar iz Inštituta za novejšo zgodovino dr. Jurij Perovšek je v svojem referatu *Kermavner in slovenski nacionalni problem v dvajsetih letih* zapisal, da je Dušan Kermavner že v mladostnem obdobju svojega razgibanega idejnega, političnega, publicističnega in znanstvenega delovanja, to je v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja, ko je pripadal vodilnemu jedru tedanjih slovenskih komunistov, obravnaval tudi slovensko narodno vprašanje. Njegove ideje pa so segale do preoblikovanja centralistične Jugoslavije v federacijo samostojnih nacionalnih držav in do federativne povezave Slovenije ne le s Hrvati in Srbi pač pa tudi z vsemi drugimi narodi, ki se otesajo imperializma.

Poglavje iz zgodovine slovenskega delavskega gibanja, natančneje "spor" med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov je osvetlil zgodovinar iz Inštituta za novejšo zgodovino dr. Ervin Dolenc. Tako tezo o dveh bolj ali manj ločenih generacijah komunistov, kot tudi tezo o njunem medsebojnem sporu in nezaupanju, je namerno, iz metodoloških razlogov, poenostavil, čeravno je bilo "sporno" dogajanje precej zapleteno. Množične aretacije komunistov in njihovo zelo oteženo delovanje po uvedbi kraljeve diktature vse do postopne konsolidacije sredi tridesetih let - vse to je govorilo v prid menjavi vodilnega kroga slovenskih komunistov, čeprav seveda ni šlo za popolno menjavo. O nezaupanju do starejših komunističnih voditeljev (tudi Kermavnerja) pa priča njihovo postopno odrinjenje na rob političnega vpliva v stranki do začetka druge svetovne vojne in njihova dokončna "izločitev" po njej.

Zgodovinar iz Inštituta za novejšo zgodovino dr. Bojan Godeša je osvetlil polemiko med Dušanom Kermavnerjem in Lojzutom Udetom v letih 1939/40. Njuno dopisovanje sta vzpodbudila podpis sovjetsko-nemškega pakta in začetek 2. svetovne vojne. V središču njune obravnave je bilo vprašanje, kaj vojne razmere pomenijo za Slovence in kaj si lahko obetajo v bodočnosti. Ude je ocenjeval sovjetsko-nemški pakt s slovenskega vidika za slabega, ker je izhajal iz ocene, da nemški nacizem predstavlja najhujšo nevarnost za Slovence in zato se mu je zdel položaj Slovenije zaskrbljujoč. Kermavner pa je predvsem izhajal iz dejstva, da je pakt okrepil Sovjetsko zvezo, ker se je z njim izognila vojnemu spopadu. V oceni nacizma ni videl razlike od zahodnega imperializma, zato je vojno tudi ocenjeval kot spopad dveh enakovrednih imperializmov. Položaj Slovencev je Kermavner ocenjeval bolj optimistično, ker je predpostavljal, da bo druga imperialistična svetovna vojna privedla do izbruha revolucije v Nemčiji, s katero bodo pravično rešeni tudi nacionalni problemi v Srednji Evropi in s tem tudi slovensko nacionalno vprašanje.

V Kermavnerjevem delovanju na historiografskem področju, ki se ga je lotil po umiku s političnega prizorišča, je odsevala tudi njegova politična usmeritev, ki jo je brezkompromisno branil in se zaradi svoje vneme marsikdaj odkrito spopadel s sodobniki, ki njegovih pogledov niso delili. Precejšen del njegovega zgodovinar-

skega opusa je tako bolj ali manj polemičen in tudi ta del njegovega ustvarjanja so referenti izčrpno predstavili.

Akademik dr. Vasilij Melik je predstavil periodizacijo slovenske zgodovine, kot jo je Dušan Kermavner orisal v članku *Obdobja novejše slovenske politične in kulturne zgodovine* v reviji *Novi svet* (1952), ko se je dotaknil vprašanja periodizacije za čas od leta 1848, ko se je začelo moderno politično življenje Slovencev, pa do konca prve svetovne vojne. Obravnaval je predvsem periodizacijo, ki jo je postavil Ivan Prijatelj, in opombe, ki jih je k tej dal Dragotin Lončar (ZČ 1950). Akademik dr. Janko Pleterski je pod drobnogled postavil Kermavnerjevo knjigo opomb k peti knjigi Ivana Prijatelja, *Slovenska politika 1879-1895*, ki jo je Bogo Grafenauer spričo obsega in znanstvene teže označil kot delo s kakovostjo samostojne monografije, Kermavner pa kot svoj ukor "poprijateljovski šoli", to je strokovni zgodovini, ki da v pol stoletja ni poglobila s Prijateljevim delom doseženega "sklada" vednosti, marveč je s svojimi posplošitvami celo poplitvila njegov dosežek.

Zgodovinar iz zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ki je v sestavi Znanstveno raziskovalnega centra SAZU, dr. Stane Granda je predstavljal Kermavnerjeve poglede in ocene na socialnogospodarsko problematiko in iskal vzroke za njegovo manjšo zainteresiranost za obdelavo problemov s področja agrarnih panog, čeprav se je ukvarjal tudi z nekaterimi vprašanji s tega področja. Zgodovinarica iz istega inštituta dr. Petra Svoltjšak je spregovorila o Kermavnerjevem raziskovanju položaja Slovencev med 1. svetovno vojno. Leta 1970 je v Zgodovinskem časopisu namreč izšel njegov zapis *O številu slovenskih justificarancev v prvi svetovni vojni*, tri leta kasneje pa je svoja razmišljanja nadaljeval in polemično zaostрил v zapisu *O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno*. K prvemu posegu ga je spodbudil nepremostljiv razpon števil, ki so zadevale smrtne žrtve avstrijske justice med 1. svetovno vojno na Slovenskem, in sicer od t.i. superštevilke 469, za katero je Kermavner v zapisu nedvoumno dokazal, da je zmotna, do najnižje, to je 14 justificiranih na zloglasnem strelišču po Golovcem, med katerimi naj bi bila manj kot polovica Slovencev. Kermavner je razčlenil različne številke, ki so se pojavljale v slovenski publicistiki od konca vojne dalje, ter jih primerjal s številom justificiranih in obsojenih s strani vojaških sodišč v drugih nenemških in nemadžarskih deželah Avstro-Ogrske. Svojevrstno tematsko nadaljevanje in nadgradnjo zapisa o justificarancih pa predstavlja razprava o aretacijah Slovencev med 1. svetovno vojno, v kateri pa je že mogoče razbrati obračun s posameznimi predstavniki slovenskega zgodovinopisja, njihovimi metodološkimi in ideološkimi izhodišči, pri čemer je Kermavner pričakoval nadaljevanje polemike predvsem v smeri metodoloških temeljev ali pomanjkljivosti slovenskega zgodovinopisja.

Zgodovinar iz Inštituta za novejšo zgodovino dr. Peter Vodopivec je predstavil polemiko med pojmovanjem avstromarksizma Dušana Kermavnerjevim in Frana Zwittera in njegove vloge v slovenski politiki. Zgodovinarja dr. Boris Gombač iz Narodnega muzeja Slovenije in dr. Nevenka Troha iz Inštituta za novejšo zgodovino sta spregovorila o odnosu Dušana Kermavnerja do nekaterih vprašanj iz primorske zgodovine. Gombač je v svojem referatu z naslovom *Dušan Kermavner in začetki delavskega gibanja v Trstu* ugotavljal, da je Dušan Kermavner svoje historično udejstvovanje pojmoval kot del boja za osamosvojitve in uveljavitev podrejenih slojev. Po vrnitvi iz drugega prestajanja kazni, na katero so ga za tri leta obsodili leta 1933, se je ves posvetil historični rekonstrukciji nastanka delavskega gibanja na

Slovenskem. Pri ustvarjanju te historične topografije je segel nazaj v začetke slovenskega delavskega gibanja. Zaradi industrijskega razvoja Trsta in tamkajšnje skokovite rasti proletariata, se opisu tega gibanja od svojih začetkov dalje ni mogel izogniti, pa čeprav je bilo gibanje izrazito dvonarodno. Drugače povedano, vse večje mase inurbiranega slovenskega prebivalstva so zahtevale organiziranje in rangiranje v samostojno slovensko socialdemokratsko stranko. Če so bili slovenski delavci, ki so prihajali v tisočih iz neposrednega zaledja, odličen posel za trg delovne sile, se na področju enakovrednosti in enakopravnosti niso mogli nikdar povzpeti na isto raven kot njihovi italijanski sotrpini. Dr. Nevenka Troha je spregovorila o precej ostrem odzivu Dušana Kermavnerja na knjigo Milice Kacin Wohinz *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921*. V knjigi *Temeljni problemi primorske politične zgodovine*, ki jo je na osnovi avtorjevih zapisov že po njegovi smrti za objavo pripravil France Klopčič, je namreč avtorico "obsodil", da je v svojem delu zastopala meščansko-nacionalistično smer v zgodovinopisju namesto "pravilne", marksistične, Kermavner pa je bil kritičen tudi do v šestdesetih letih objavljenih spominov dveh akterjev takratnih dogajanj, Rudolfa Golouha in Ivana Regenta. Referat je s svojim prispevkom v razpravi dopolnila tudi dr. Milica Kacin Wohinz in osvetlila manj znane podrobnosti tega tedaj (leta 1979) precej hudega konflikta.

Poglavje iz Kermavnerjevega "zamejskega" opusa je predstavil tudi zgodovinar (ravnatelj Slovenskega znanstvenega inštituta iz Celovca) dr. Avguštin Malle, ki je pod drobnogled postavil njegov študij koroške problematike. Dušan Kermavner je namreč vključeval v svoje znanstvenoraziskovalno delo tudi politično in kulturno-prosvetno situacijo koroških Slovencev. To velja za nekatera njegova monografska dela, za številne njegove krajše razprave, za polemike, kjer se je soočal z razpravami drugih avtorjev o koroških Slovencih, nenazadnje pa je koroški aspekt v široki meri upošteval tudi pri pisanju političnozgodovinskih opomb k objavi predavanj Ivana Prijatelja *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895*. V ospredju Kermavnerjevega zanimanja je bila zgodovina slovenskega delavstva, socialne demokracije, delavskih združenj in organizacij, v koroškem (in štajerskem) primeru pa zlasti vprašanje organiziranja slovenskega odnosno dvojezičnega delavstva po nemški avstrijski (koroški) socialni demokraciji. Kermavner se je pri svojem znanstvenem delu glede Koroške naslanjal v prvi vrsti na periodični tisk, nedostopni so mu bili - kot seveda vsem drugim raziskovalcem - spisi okrajnih, deželnih in državnih oblasti. Isto velja za akte društvenih oblasti, ki so nadzorovale v posameznih kronovinah in potem v zvezni deželi Koroški delovanje društev. V kooperaciji z okrajnimi glavarstvi so bile te oblasti do delavstva in delavskih organizacij ter tiska korektne, indiferentne ali pa zaviralne - do same prepovedi delovanja. V veliki monografiji *Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918* je Kermavner dosti pozornosti posvetil nastajanju slovenskih (delavskih) društev v Rožu - konkretno v Šentjanžu (na Bistrici) v Rožu in v Borovljah/Podljubelju, kjer sta bila pomembna centra železarske odnosno jeklarske industrije (KID, Koroška železarska in jeklarska družba - KESTAG).

Dvodnevni simpozij ob stoletnici rojstva Dušana Kermavnerja je prav gotovo izpolnil svoje poslanstvo - znova osvetliti in ovrednotiti velik prispevek, ki ga je Kermavner pustil v slovenskem družboslovju 20. stoletja. Hkrati je čas simpozija - skoraj 30 let po njegovi smrti - primeren tudi za bolj neobremenjen in

objektivnejši pristop ter analizo njegovega pogosto polemičnega študija in obravnavanja slovenske preteklosti. Veseli smo lahko, da se je poleg prijavljenih referentov v delo simpozija vključilo tudi nekaj razpravljalcev, ki so s svojimi prispevki osvetlili ozadje nekaterih dogodkov in poglobili naše poznavanje Kermavnerjevega opusa.

Vsi predstavljeni referati in nekaj daljših diskusijskih prispevkov bo v letu 2004 izšlo v posebni publikaciji, ki jo bo izdala SAZU.

Aleksander Žižek

Ocene in poročila

Lambert Ehrlich: Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20; Ehrlichova spomenica za Vatikan 14. aprila 1942 (za objavo pripravila Marija Vrečar); Metod Benedik: Lambert Ehrlich za slovenski narod. Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2002, 702 strani (*Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 24)

V 24. zvezku znane zbirke *Acta Ecclesiastica Sloveniae* (AES), ki jo od leta 1979 izdaja Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, je dobrih sedemdeset let po nastanku izšla študija (skupaj s *Prilogami k posameznim poglavjem*) prof. dr. Lamberta Ehrlicha *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20*. Avtor, vidni slovenski katoliški idejni, družbeni in narodnopolitični delavec, duhovnik in akademski učitelj v prvi polovici 20. stoletja, je kot izvedenec za Koroško sodeloval pri delu jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci po 1. svetovni vojni. Študijo je napisal v letih 1922-1931. Njen tipkopis je konec leta 1931 predložil Slovenski matici v Ljubljani. Decembra 1931 mu je založba sporočila, da je besedilo oddala v recenzijo dr. Izidorju Cankarju. Ta je v svoji oceni, datirani z 19. aprilom 1932, poudaril, da je "knjiga (...) nujno potrebna slovenski historiografiji, a prav tako, če ne bolj, slovenskemu inteligentnemu občinstvu; to je narodno-vzgojna knjiga, poučna, spodbudna in sposobna, da znatno razširi naše razglede, poživi zanimanje za naše velike narodne probleme ter nas usposobi, da bolj realno presojamemo možnosti njih rešitve". Opozoril pa je, da "rokopis sedaj še ni zrel za tiskarno". Poleg vsebinskih dopolnil ga je "treba popraviti jezikovno (slovnično in stilistično); zlasti je treba pregledati geografska imena, ki jih pisatelj večkrat rabi - pač pod vplivom francoskega teksta aktov - v tuji namesto v domači obliki". Julija 1932 je Matica sklenila, da objavi Ehrlichovo knjigo s popravki in dopolnili, ki jih je predlagal ocenjevalec in svojo odločitev sporočila avtorju. V Ehrlichovem odgovoru z dne 27. julija 1932 pa beremo, da je "po treznem prevdarku prišel do zaključka, da nikakor ne kaže že zdaj objaviti ta spis. V izpopolnitev gradiva bi bilo treba dobiti vpogled v zapisnike raznih konferenc v Parizu in pregledati paralelna dela, ki so izšla v tujih jezikih" (str. 634, 41, 29). Ehrlich je torej sklenil besedilo dopolniti in dodelati in šele nato objaviti v knjižni obliki.¹ Opravil je številne ročne korekture prvih poglavij tipkopisa, a zaradi vsestranskih obveznosti v tridesetih letih, izbruha 2. svetovne vojne in nenadne smrti leta 1942 svojega namena ni uspel uresničiti. Besedilo je ostalo v "surovem stanju" (str. 41). Za sedanjo objavo v knjižni obliki je mag. Marija Vrečar, sodelavka Inštituta za zgodovino Cerkev, ki je Ehrlichovo besedilo pripravila za natis, avtorjeve lastnoročne korekture vnesla v tekoče besedilo in besedilo uskladila z današnjimi slovničnimi in pravopisnimi pravili. Dopolnila je tudi pomanjkljivo številčenje poglavij, odpravila mestoma pretirano

---

¹ Kot v *Uvodni razpravi* opozarja mag. Marija Vrečar "domneva C. Žebota, *Neminljiva Slovenija*, Celovec 1988, stran 159, da je projugoslovansko usmerjeni podban (ban - J. P.) Dravske banovine Drago Marušič preprečil objavo Ehrlichove knjige, torej ne velja" (str. 29, op. 15).

členitev besedila v odstavke in prenesla Ehrlichova opozorila na priloge k posameznim poglavjem ter pripombe in predloge korektorjev (dr. Karla Capudra, dr. Matije Slaviča, dr. Ivana Žolgerja, dr. Izidorja Cankarja) v opombe na koncu strani. V opombe je prenesla tudi dele besedila, ki jih je Ehrlich prečrtal in se vsebinsko razlikujejo od njegovih kasnejših popravkov. Zaradi konkretne tematike - narodnostnih mej - pa je ohranila Ehrlichovo neuskklajeno rabo zdaj slovensko, zdaj nemško, zdaj italijansko zapisanih krajevnih imen. Ohranila je tudi - po našem mnenju motečo - starinsko obliko slovensko zapisanih krajevnih in zemljepisnih imen - npr. "Možiška dolina" (Mežiška dolina). Seveda pa ta drobna pripomba ne spremeni glavnega poudarka o pomenu dela pri pripravi Ehrlichovega besedila za natis. Le-to je danes v ustrezni obliki in v celotnem obsegu dostopno strokovni javnosti ter širokemu krogu bralcev. Kot piše mag. Vrečarjeva v *Uvodni razpravi* je namreč napak in nedoslednosti v prvotnem besedilu toliko, "da ga v tej obliki ne avtor ne založnica ne bi izdala" (str. 41). Zato bi se kaj lahko zgodilo, da bi bilo Ehrlichovo besedilo še nadalje v natisnjeni obliki dostopno le v nepopolni in brez strokovne priprave objavljeni inačici, ki je izhajala v mesečniku *Slovenska država* (Toronto) v letih 1960-1971 (31 člankov). Vendar pa je že ta objava v svojem času pomembno prispevala k širitvi in doslednosti slovenskega zgodovinskega spomina.

Lambert Ehrlich je študijo *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20* po vsej verjetnosti napisal v treh tipkopijskih izvodih (originalu in dveh kopijah). Poleg izvoda, ki je sedaj (skupaj s prilogami) objavljen v AES, obstajata še dve nepopolni kopiji. Prvo hrani Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani kot t. i. "Žolgerjevo poročilo",² drugo pa najdemo v INDOK službi Ministrstva za zunanje zadeve Srbije in Črne gore v Beogradu. Kje so manjkajoči deli obeh kopij, ni znano, saj je - kot beremo v *Uvodni razpravi* - vsak od treh izvodov besedila doživel pravo odisejado (str. 27-31). Če ostanemo pri izvodu, ki je sedaj objavljen, je bila njegova pot naslednja: ob koncu 2. svetovne vojne maja 1945 so ga Ehrlichovi učenci (p. Kalist Langerholz) odnesli iz Ljubljane prek Ljubelja na Koroško, od tam v Rim in naprej v ZDA, kjer so ga izročili dr. Cirilu Žebotu. Nazadnje so omenjeni tipkopis hranili v arhivu mesečnika *Slovenska država* v Kanadi. Od tam se je leta 2000 vrnil v Evropo in je zdaj dostopen v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani (str. 31, 634).

Dve leti po vrnitvi tega pomembnega gradiva oziroma študije v domovino je Ehrlichovo delo izšlo v knjižni obliki. Leto izida ni naključno, saj je knjiga izšla "v spomin na 60. obletnico usmrtitve Lamberta Ehrlicha, buditelja samostojne Slovenije" (str. 11). Kot vemo, je Ehrlicha v prelamljajočem času 2. svetovne vojne 26. maja 1942 usmrtila VOS OF. Tega časa se delno dotika tudi knjiga, o kateri poročamo. Glavnina njenega besedila pa je seveda namenjena študiji o pariški mirovni konferenci po 1. svetovni vojni.

² Imenovano po slovenskem politiku dr. Ivanu Žolgerju, enem od štirih opolnomočenih članov delegacije (t. i. politične delegacije) Kraljevine SHS na pariški mirovni konferenci; Žolger je bil tudi glavni tajnik jugoslovanske delegacije na pariški konferenci. Do leta 2001 so v slovenskem zgodovinopisju avtorstvo besedila *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20*, ki ga hrani A INZ, zmotno pripisovali njemu. Na Ehrlichovo avtorstvo omenjenega besedila sta opozorila dr. Jurij Perovšek in mag. Marija Vrečar na *Ehrlichovem simpoziju*, ki je bil od 4. do 6. septembra 2001 na Slovenski teološki akademiji v Rimu. Glej Jurij Perovšek: Ehrlich in pariška mirovna konferenca 1919-1920; Marija Vrečar: Ehrlichov tipkopis: Pariška mirovna konferenca in Slovenci. V: *Ehrlichov simpozij v Rimu*. - Celje: Mohorjeva družba, 2002, str. 61, op. 8 in str. 89, 91, 92, 95.

V Ehrlichovo študijo *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20* nas uvajata *Predgovor* predstojnika Inštituta za zgodovino Cerkev in urednika AES prof. dr. Metoda Benedika ter *Spremna beseda* in *Uvodna razprava* mag. Marije Vrečar. Prof. Benedik v *Predgovoru* (str. 13-14) med drugim sicer opozarja, da je "izrednost Ehrlichovega prispevka, ki bi vsekakor veljala za objavo v tridesetih letih prejšnjega stoletja, (...) danes zaznavna le še posredno", a obenem tehtno pristavlja, da "še vedno pomenijo Ehrlichove opombe, njegovi podrobni opisi nekaterih ključnih faz mirovnih pogajanj edinstven prispevek udeleženca" (str. 13). Podobno njegovo besedilo ocenjuje tudi mag. Vrečarjeva, ki v *Spremni besedi* (str. 17-18) poudarja, da "posebno težo vsebini spisa in tudi njegovi objavi dajejo priloge, številni Ehrlichovi krajši ali daljši zapisi, ki v marsičem osvetljujejo ozadje dolgotrajnih in predvsem težkih pogajanj mlade države in majhnega, malo znanega naroda z velesilami za osnovne pogoje, ki omogočajo preživetje" (str. 17). Mag. Vrečarjeva se nato Ehrlichovemu besedilu podrobno posveča v *Uvodni razpravi* (str. 19-52). V njej najprej predstavi Ehrlichovo življenje in delo od leta 1903, ko se je po končanem bogoslovnem študiju v Innsbrucku, Parizu in Rimu vrnil na Koroško, do 1919, ko je med 26. januarjem in 6. februarjem tega leta kot zastopnik Deželne vlade za Slovenijo na Koroškem spremljal znano anketno komisijo podpolkovnika Shermana Milesa in se nato 12. februarja 1919 odpravil v Pariz. Ehrlich se je v letih 1903-1919 ob svojem osnovnem duhovniškem poklicu in profesorskem delu na celovškem bogoslovju med koroškimi Slovenci uveljavil kot narodnobuditeljski delavec in pomemben organizator krščanskosocialno usmerjenega delavstva. Mag. Vrečarjeva nato podrobno pojasni nastajanje in usodo Ehrlichovega besedila, ki smo ju v bistvenih podrobnostih že predstavili. Nato po posameznih poglavjih (*Uvod, Težavna pozicija naše delegacije, Koroško vprašanje, Štajersko vprašanje, Prekmurje, Italijansko vprašanje, Priloge k posameznim poglavjem*) opozarja na glavne vsebinske poudarke v študiji. V posebnem razdelku *Tekstnokritične opombe* pojasni še, kateri slovnični in pravopisni popravki so bili opravljeni pri pripravi študije za natis, v zadnjem razdelku pa navaja številne uporabljene vire in obširno tujo ter domačo literaturo, na katero je oprla *Uvodno razpravo*.

Uvodni razpravi sledi Ehrlichova študija (str. 53-218). Avtor v *Uvodu* (str. 53-73) najprej oriše jugoslovansko misel in politiko pri Slovencih od Majniške deklaracije 30. maja 1917 do oblikovanja Države SHS 29. oktobra 1918 in njene združitve s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS 1. decembra 1918. Nato predstavi sestavo jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci in sestavo njenih posvetovalnih ter pomožnih organov (sekcij). V *Uvodu* še pojasni, kako je delegacija oblikovala uradne jugoslovanske ozemeljske zahteve, ki jih je predložila mirovni konferenci 3. marca 1919 in kratko spomni na osnovni nalogi mirovne konference - "likvidacijo svetovne vojske" in "rekonstrukcijo sveta" po njej (str. 73). V drugem poglavju *Težavna pozicija naše delegacije* (str. 74-87) lahko najdemo eno od pomembnih pojasnil za izgube, ki so jih po 1. svetovni vojni utrpeli Slovenci na mirovni konferenci v Parizu. Ehrlich piše, da je bilo tisto, kar je "stališče naši delegaciji najbolj otežilo, (...) to, da - kakor nobena delegacija malih sil - ni bila ni pravno ni dejansko enakopravno pogajajoča se stranka. Velesile - Amerika, Anglija, Francija, Italija, Japonska - so takoj od začetka zavzele stališče, da bodi

mir in nova organizacija sveta izključno le njihovo lastno delo, praktično izraz le njihove lastne volje. Vsled tega so se velesile konstituirale kot suvereni areopag, pred katerim male države nimajo nobenih na katerikoli način priznanih ali zasiguranih sredstev za zastopanje svojega stališča. Vse je odvisno od arbitrarnega preudarka tribunala velesil, in male sile nimajo niti pravice do kontradiktornega pogajanja niti pravice do zaslišanja niti pravice do informacije. Velesile razpravljajo in sklepajo ob zaprtih vratih končno veljavno o najvitalnejših interesih malih držav, a se nimajo niti za obvezne pravočasno obveščati interesirane države o storjenih sklepih. (...) Delegacije malih sil kot razpravljajoči in soodločujoči faktor niti pri vprašanjih, pri katerih so bile direktno interesirane, niso prišle v poštev. Tudi pravica do tega, da bi bile za informacijo vsaj zaslišane, jim ni bila priznana oziroma varovana. Kvečjemu je sem ter tja poklicala konferenca prostovoljno, kadar se ji je zdelo umestno, kakega našega delegata na zaslišanje za informacijo." (str. 74, 75-76) Na sklepe konference pa je vplivala tudi mentaliteta Američanov. O tem Ehrlich zelo povedno piše takole: "Amerikanci so prišli na konferenco kot zmagovalci in nadalje tudi kot moralni sodniki celega sveta. Kadar oni govorijo, se jim zdi, da govori nezmotljiva resnica iz njih, in za argumente niso lahko dostopni. Vsak smisel jim pa manjka za zgodovinski moment. Pri njih odločuje samo sedanje stanje. Mi smo polagali v dokaz našega etničnega položaja veliko važnost na stare zemljevide od prejšnjega stoletja in smo mislili, da so to najdragocenejši dokumenti. Toda Amerikanci so jih imeli za godne za kak muzej, ne pa za rešitev svetovnih problemov." - "V germanizaciji kot taki Amerikanci niso videli onega hudodelstva, katerega je treba kaznovati in s tem krivico popraviti, ampak to so oni jemali kot rezultat, s katerim je treba sedaj računati. Njim se je germanizacija zdelo celo upravičena, kolikor je nemška moderna in tehnična kultura zagospodarila nad 'nekultiviranimi' slovanskimi plemeni. Ravno tako so tudi oni Ameriko kolonizirali in njihova opravičiba za ravnanje z Indijanci je ravno v tem, da jim njihova tehnika, njihov napredek daje dozdevni titulus v roke za tako ravnanje." - "Amerikanci so polagali izredno važnost na mesta. V Ameriki se je namreč najprej ustanovilo mesto, in iz tega središča se je začela širiti na okrog kultivirana in obljudena zemlja. Pri nas je v prejšnjih časih bilo le malo mest in masa prebivalstva je bila na deželi. Šele s spremembo ekonomskega življenja je začelo ljudstvo iz dežele siliti v mesta, a ravno zaradi tega so bila mesta rezultanta tega priseljevanja ter izraz etnične okolice. Amerikanci so mnenja, da mora mesto odločevati in da se mora dežela po plebiscitu mesta ravnati. Zaradi tega so bili Amerikanci odločno proti temu, da bi Celovec prišel k nam, in glede Maribora tudi niso bili popolnoma zadovoljni." (str. 84) Ob usodnem vplivu, ki so ga imele ZDA glede jugoslovanskih (slovenskih) zahtev na Koroškem se je Ehrlich ustavil še enkrat: "Kakor že gori omenjeno, so igrali Amerikanci glavno vlogo v koroškem vprašanju. Saj so vse glavne elemente sklepa deseterice glede Koroške doprinesli ravno oni: Karavanke, Možiška dolina, naknadna konzultacija v celovski kotlini. Amerikanci so na konferenci sploh prevladali, to pa posebno zato, ker je bila cela Evropa postala v ekonomskem oziru odvisna od njih. Angleži, Francozi in Japonci pa niso hoteli priti ž njimi preveč v nasprotstvo, posebno tam ne, kjer so Amerikanci brez njihove škode lahko uveljavljali Wilsonova načela. Tako se je večkrat zgodilo, da so nam Francozi in Angleži rekli, pridobite Amerikance, potem smo tudi mi za vaše predloge." (str. 105) Med okoliščinami, ki so neugodno

vplivale na položaj jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci, Ehrlich omenja še popolno odsotnost slovanske vzajemnosti na mirovni konferenci ("Čehi so se sprli s Poljaki in simpatizirali z Italijani proti Jugoslovanom, Poljaki na drugi strani so simpatizirali z Romuni" - str. 83) in težnjo veseliti "favorizirati novo nastalo Nemško Avstrijo, in sicer zato, da se sprijazni z mislijo, ostati ločena od Nemčije" (str. 86). To se je pokazalo tudi pri reševanju vprašanja severne jugoslovanske (slovenske) meje.

Obravnavo jugoslovanske (slovenske) severne meje na mirovni konferenci v Parizu je Ehrlich predstavil v tretjem poglavju svoje študije *Koroško vprašanje* (str. 88-131). Najprej se je ustavil pri delu Milesove komisije. Kot vemo je le-ta - ne da bi upoštevala kriterij o narodnostni strukturi dežele - po večinski odločitvi svojih članov v svojem poročilu predlagala demarkacijsko črto za upravno in zasedbeno razmejitev med Nemško Avstrijo in Kraljevino SHS po stari deželni meji po vsem ozemlju jugovzhodne Koroške, to je po grebenu Karavank po vsej njihovi dolžini. Ehrlich opozarja, da je bilo to stališče "usodepolno za ves razvoj koroškega vprašanja na mirovni konferenci v Parizu. Služilo namreč ni samo Amerikancem kot podlaga za presojanje koroškega vprašanja pri vseh tozadevnih obravnavah konference, ampak vplivalo je tudi na Angleže in Francoze (...). Mnogovrstne peripetije in faze koroškega vprašanja, ki se je vleklo od konca februarja do 25. junija (1919 - J. P.), niso drugega kot neprestani boji naše delegacije proti vplivom in vtisom Milesovega poročila." (str. 91)

Ehrlich nato podrobno predstavi delo jugoslovanske delegacije v različnih stopnjah obravnave koroškega vprašanja: v prvi do 12. maja 1919, ko je svet četverice (najvišji organ mirovne konference, ki so ga sestavljali predsednik ZDA ter predsedniki vlad Francije, Velike Britanije in Italije) sklenil, naj bodo Karavanke meja med Nemško Avstrijo in Kraljevino SHS, za Celovško kotlino pa naj se izvede plebiscit. Jugoslovanska delegacija je v tem času zaman utemeljevala zahteve po priključitvi Koroške k jugoslovanski državi in obenem skušala doseči, da sklep o plebiscitu ne bi bil sprejet. Menila je, da "plebiscit ne pomeni drugega, kot da se nam na prikrit način hoče vzeti Koroška in da se s tem sankcionira zločin stoletnega nasilnega ponemčevanja" (str. 99). Ker v svojih prizadevanjih ni uspela, je v drugi stopnji obravnave koroškega vprašanja (do drugega sklepa četverice 26. maja 1919) omejila jugoslovanske ozemeljske zahteve in predlagala, naj bi južni del Celovške kotline (z izjemo Celovca - kasnejša cona A) brez glasovanja pripadel Kraljevini SHS. Kompromisni predlog ni prodrl in svet četverice je potrdil sklep, ki ga je sprejel 12. maja. Uspešnejša je bila v tretji stopnji obravnave koroškega vprašanja (do tretjega sklepa četverice 30. maja 1919), ko je svet četverice sklenil, da meja med Nemško Avstrijo in Kraljevino SHS še ni določena in da Celovška kotlina pomeni sporno ozemlje med obema državama. "Sklep je pomenil objektivno nekak napredek proti sklepu od 26. majnika, kajti Karavanke so izginile kot meja in Celovška kotlina je bila zdaj vsaj sporno ozemlje." (str. 110) Jugoslovanska delegacija je v četrti stopnji obravnave koroškega vprašanja (do 4. junija 1919), ko je svet četverice sklenil, naj se Celovška kotlina razdeli na cono A in B, v katerih se mora izvršiti plebiscit, ponovno skušala doseči, da bi cona A pripadla Kraljevini SHS, a ni bila uspešna. Ameriški predsednik Woodrow Wilson plebiscita ni hotel opustiti. Wilson in britanski premier David Lloyd George "nista hotela razumeti, zakaj se vendar plebiscita tako bojimo in to celo v cono A, ko vendar trdimo, da je

ozemlje slovensko." Član jugoslovanske delegacije Milenko Vesnić je zato 4. junija 1919 svetu četverice skušal pojasniti položaj slovenskega naroda na Koroškem: "Pangermanska sila je navalila z vso silo na ta mali narodič, da prodre do južnega morja ter ga skušala z vsemi sredstvi iznenaroditi. Ta narod je vsled tega podoben ptiču, ki je celo življenje v kletki in ki ne zna več letati." Ehrlich je k temu pripisal: "Seveda duša nemškutarja bo ostala vedno uganka in se ne bo dala nikoli pojasniti." (str. 118) Ker je jugoslovanska delegacija spoznala, da svet četverice ne bo opustil misli na plebiscit, je v peti stopnji obravnavanja koroškega vprašanja - do petega sklepa sveta četverice, ki je 8. junija 1919 teritorialni komisiji (določala je meje držav) naročil, naj izdelata načrt za upravo plebiscitnega ozemlja in za izvedbo plebiscita - odstopila od zahteve po priključitvi cone A Kraljevini SHS. Namesto tega je predlagala, naj bi bila do plebiscita cone A pod jugoslovansko upravo. Tega predloga svet četverice 8. junija ni sprejel. Svojega mnenja ni spremenil tudi 18. junija 1919, ko je znova obravnaval koroško vprašanje in v svojem šestem sklepu le potrdil predhodne sklepe z dne 4. in 8. junija 1919. S tem je odklonil tudi predlog jugoslovanske delegacije, ki je medtem - 9. junija 1919 - znova zahtevala jugoslovansko upravo v coni A. Devetnajstega junija pa je teritorialna komisija znova obravnavala koroško vprašanje in predlagala, naj ima Kraljevina SHS pravico do vojaške zasedbe in civilne uprave cone A, Nemška Avstrija pa cone B; plebiscit o pripadnosti omenjenih con eni ali drugi državi naj se izvede tri mesece po uveljavitvi mirovne pogodbe z Avstrijo. To stališče je nato 23. junija 1919 sprejel svet četverice in zaključil obravnavo koroškega vprašanja na pariški mirovni konferenci. S svojo odločitvijo je jugoslovansko delegacijo seznanil 25. junija 1919. Diplomatski boj za Koroško je bil končan.

Ehrlich je podrobno predstavil tudi diplomatski boj za Štajersko in Prekmurje. V četrtem poglavju *Štajersko vprašanje* (str. 132-146) najprej opozarja, da je bil na mirovni konferenci položaj glede Štajerske ugodnejši, kot je bil glede Koroške. Prvič zaradi etničnih in zemljepisnih vzrokov (Avstrijci so priznavali, da je ozemlje južno od Pohorja slovensko in predstavlja zaokroženo zemljepisno enoto), drugič pa zato, ker se je na Štajerskem "takoj po razpadu Avstrije našel pravočasno mož, ki je južni Štajer praktično uzurpiral za Jugoslavijo in napravil s tem *fait accompli*, to je bil general Maister. Od novembra 1918 je bila torej južna Štajerska pod okupacijo in upravo države SHS, in Nemci niso bili v stanu proti temu dejstvu dejanski nastopiti. Zaradi tega tam tudi ni bilo resnih bojov, in Nemci niso mogli dobiti povoda, da bi uprizorili anketo na podoben način kakor na Koroškem z Milesovo komisijo." (str. 132) V predlogu mirovni konferenci z dne 6. avgusta 1919 je zato Nemška Avstrija zahtevala, naj se dovoli plebiscit tudi za določitev meje na Štajerskem (v conah severno in južno od Drave, to je med Pohorjem in Dravo ter med Dravo in Remšnikom in pa v t. i. Murski kotlini, to je v Apaški kotlini in Radgonskem kotu). Jugoslovanska delegacija je 11. avgusta v obsežni noti, ki jo je poslala teritorialni komisiji, zavrnila avstrijske zahteve. V noti je poudarila, da je sporno ozemlje ne le v narodnostnem, temveč tudi v upravnem pogledu vedno sodilo k južni Štajerski. Po več obravnavah v teritorialni komisiji in na sejah vrhovnega sveta je slednji 29. avgusta 1919 odločil, da na Štajerskem ne bo plebiscita in da je na tem območju Mura meja med Nemško Avstrijo in Kraljevino SHS. Hkrati je odločil, da Radgona pripade Nemški Avstriji, Maribor pa Kraljevini SHS.

Precejšen uspeh je jugoslovanska delegacija dosegla tudi glede slovenskega dela meje z Madžarsko. Njeno delo v zvezi s tem vprašanjem Ehrlich opisuje v petem poglavju *Prekmurje* (str. 147-155). Uspeh jugoslovanske delegacije je izhajal iz dejstva, da teritorialna komisija sprva (okoli 20. marca 1919) ni podprla jugoslovanskega predloga razmejitve (Kraljevina SHS naj bi dobila Prekmurje s porabskimi Slovenci do Monoštra), pač pa je predlagala mejo na Muri do izliva v Dravo. S tem bi bilo Prekmurje za Kraljevino SHS izgubljeno. Ehrlich podrobno opisuje prizadevanja članov jugoslovanske delegacije, da bi teritorialna komisija spremenila svoje stališče. To jim je slednjič uspelo 20. maja 1919, ko je teritorialna komisija, z izjemo Porabja, podprla jugoslovanski predlog. Kot svoje stališče ga je posredovala vrhovnemu svetu mirovne konference, ki ga je 9. julija 1919 sprejel. Mejo je določil ob razvodnici med Rabo in Muro na severu in razvodnico med Lendavo in Krko na vzhodu. Prekmurje je pripadlo Kraljevini SHS, Porabje z Monoštrom pa je ostalo zunaj nje.

Ehrlich je podrobno predstavljal tudi obravnavo vprašanja zahodne jugoslovanske (slovenske) meje na pariški mirovni konferenci. V prizadevanjih jugoslovanske delegacije za rešitev tega vprašanja sicer ni sodeloval, kljub temu pa je njeno delovanje na tem področju pozorno spremljal. Opisal ga je v najboljšežnejšem, šestem poglavju *Italijansko vprašanje* (str. 156-218). Najprej oriše razvoj jadranskega vprašanja od sklenitve Londonskega pakta 26. aprila 1915 do sklenitve Rimskega pakta 10. aprila 1918, nato pa se ustavi pri politiki italijanske in srbske vlade po Rimskem paktu. Ugotavlja, da je "cela Pašičeva politika (...) šla za tem, da se vsako samostojno gibanje avstrijskih Jugoslovanov, ki bi izgledalo kot izdatna pomoč za stvar Antante, dezavuirala ali prepreči. Razlog je jasen. O sklepanju miru naj bi avstrijski Jugoslovani ne imeli nobene pravice govoriti in naj bi bili popolnoma odvisni od Srbov. Na ta način se je moglo zgoditi, da smo prišli Jugoslovani do premirja kot sovražniki Antante in da je mogla Italija zasesti naše ozemlje kot bi bilo še avstrijsko. Ko bi se bila avstrijska Jugoslavija (Država SHS - J. P.) pripoznala že prej kot vojskujoča se država, bi se to nikdar ne bilo moglo zgoditi. Na ta način so dobili Italijani prosto roko proti nam in temu je bil kriv ravno toliko Pašić kot Sonnino." (str. 164) Za tem predstavi jugoslovanske in italijanske ozemeljske zahteve: Kraljevina SHS je zahtevala vso obalo od Trziča do Spuža, Goriško, Gradiško, Trst in Istro, Italija, ki se je "postavila na intransigentno stališče", (str. 177) pa je zahtevala ozemlje, obljubljeno z Londonskim paktom (Goriško, Gradiško, Trst z okolico, Kanalsko dolino, del Notranjske, Istro, severno Dalmacijo do Trogira, Cres, Lošinj, otoke do Paga in Mljeta, Palagružo, Lastovo) in še Reko. Ehrlich opozarja, da je Italija ob tem "razvila obširno propagando v tem smislu, da je ves svet napačno informirala o italijanskem značaju Primorske, Istre in Dalmacije". Pa tudi Vrhovni svet se je "branil spoznati resnico. Vrhovni svet jadranskega vprašanja ni dal ekspertom za detajlni študij, ampak je vse ostalo v meglo zavito. Na zahtevo italijanske delegacije je namreč pridržal to vprašanje izključno svoji kompetenci. Nadalje se je posebno glede jadranskega vprašanja izkazala metoda Vrhovnega sveta kot škodljiva. Peterica ali četverica se namreč ni samo posvetovala pri zaprtih vratih, ampak je razpravljala brez zapisnika in brez tajnikov. Mesece in mesece so se pletli dolgi razgovori, in protokolov za te razprave ni." (str. 178)

Ehrlich nato podrobno predstavi prizadevanja predsedniku ZDA Wilsona, ki ni

pristajal na Londonski pakt, in tudi Velike Britanije ter Francije, da bi uskladili jugoslovanske in italijanske ozemeljske zahteve. Wilsonovega predloga razmejitve, t. i. Wilsonove črte (po razvodju zahodno od Trbiža-Porezen-zahodno od Cerknega-vzhodni rob Trnovskega gozda-Hrušica-Razdrto-vzhodno od Divače-Slavnik-Šija-Učka-Raša-do morja) nista sprejeli ne Italija, ne Kraljevina SHS. Italija je Wilsonov predlog zavračala tudi potem, ko je Wilson kasneje črto popravil v korist Italije tako, da bi tej pripadli še območje Raše z Labinom in otoki Lošinj, Unije, Vis ter Palagruža. Ob tem Italiji zaradi odločnega Wilsonovega nastopa ni uspel poskus, da bi Kraljevina SHS na račun Albanije (severni del do Drine) v italijansko korist odstopila od zahtev v severnem Jadranu (vzpostavljena naj bi bila teritorialna kontinuiteta med italijansko Istro in Reko, ki bi bila v obsegu *corpus separatum* s svojim zaledjem *Etat tampon*; Italija bi dobila otoke Cres, Lošinj, Vis, Palagruža, Lastovo; razglašena bi bila nevtralnost obale, pristanišč in otokov; Italijani na Reki in v celotni Dalmaciji bi bili lahko italijanski državljani). Tak sporazum sta sprva, do Wilsonovega nastopa, nasproti Kraljevini SHS zagovarjali tudi Velika Britanija in Francija. Jugoslovanski delegaciji sta 20. januarja 1920 postavili ultimatum, da bo, če omenjenega sporazuma ne sprejme, Italija pooblaščen uresničiti določila Londonskega pakta. Sporazum, ki sta ga podprli, je temeljil v dejstvu, da Italija zaradi Wilsonovega načelnega odklanjanja Londonskega pakta ni mogla prodreti z zahtevami po njegovi uresnitvi in je poskušala po kompromisni poti vsaj deloma doseči svoje ozemeljske cilje. Jugoslovanska delegacija je bila v tem položaju pripravljena celo na 'prostovoljno žrtv', (str. 202) to je uveljavitev Wilsonove črte (s tem bi 400.000 Slovencev in Hrvatov ostalo v Italiji), vendar sta Velika Britanija in Francija jugoslovanski protipredlog zavrnila. Zato je jugoslovanska vlada, "sicer v zelo dostojni obliki, a vendar odločno odklonil(a) ultimatum od 20. januarja" (str. 210). Nato je nastopil Wilson, ki je 10. februarja 1920 na britansko in francosko vlado naslovil spomenico, v kateri je odločno obsodil njun nastop proti Kraljevini SHS. Temeljna misel "te izredne spomenice" (str. 211) je bila: "Amerikanska vlada, čeprav skuša ustreči Italiji v vseh pravičnih zahtevah, čuti, da ne more žrtvovati načel, za katera se je vojskovala, samo za to, da bi zadovoljila njene neupravičene ambicije. Ona ne more pripoznati krivičnega arrangementa, ki se opira na tajno pogodbo, ki ni več v skladu z novim položajem sveta, pa tudi ne krivične solucije, do katere bi privedla grožnja s to tajno pogodbo. Amerika bi pozdravila solucijo, temelječo na načelih, ki jih imajo velesile za pravična." (str. 212-213) Wilson je potem, ko sta Velika Britanija in Francija odstopili od svojega ultimata z dne 20. januarja, v začetku marca 1920 na vladi obeh držav naslovil še eno sporočilo. V njem je - kot povzema Ehrlich - zapisal: "Amerika je pripravljena sprejeti eventualni sporazum Italije z Jugoslavijo, ki bi razdelil *Etat tampon* med obe državi in ki bi pustil samo *corpus separatum* Reke pod Ligo narodov. Seveda tak sporazum ne sme biti sklenjen na stroške drugih. Albansko vprašanje naj se ne meša z zadevo italijansko-jugoslovanskega vprašanja in predsednik ne more privoliti, da bi Jugoslavija dobila kompenzacijo v severni Albaniji. (...) Politika amerikanske vlade na mirovni konferenci se je držala načela, da Amerika ni vezana po tajnih pogodbah. Tam, kjer so te pogodbe pravične, bi jih respektirala tudi Amerika." (str. 215)

Pariška faza mirovne konference ni rešila jadranskega vprašanja. Enako ga ni rešilo tudi nadaljevanje konference v Londonu od 12. februarja do 3. marca 1920,

ki ga je Ehrlich še kratko opisal. Besedilo je zaključil s koncem londonske faze konference (t. i. veleposlaniške konference), ko so pogajanja o jugoslovansko-italijanski meji preložili na bilateralno raven. Kot je znano so jih končali 12. novembra 1920 z rapalsko mirovno pogodbo, po kateri je meja med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo potekala veliko bolj vzhodno od Wilsonove črte; na območju Slovenije je v korist Italije celo presešla z Londonskim paktom določeno razvodje med Črnim in Jadranskim morjem, pri Postojni pa je bila premaknjena do Planine in Rakeka.

Ehrlichovemu besedilu *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20* sledijo *Priloge k posameznim poglavjem* (str. 219-616), ki jih je za objavo prav tako pripravila mag. Marija Vrečar. Pogled na *Seznam prilog* (str. 220-234) pokaže, da jih je objavljenih skupaj 145 v francoskem, angleškem, nemškem, slovenskem in srbohrvaškem (v latinici in cirilici) jeziku. Na priloge, ki jih je Ehrlich kot dodatno pojasnilo priložil k posameznim delom besedila, bralca sproti opozarjajo opombe pod črto. Mag. Vrečarjeva je tako povezala besedilo Ehrlichove študije in *Priloge* v organsko celoto. *Priloge* (str. 235-618) lahko beremo tudi posebej - kot zbornik virov o slovenskem narodnopolitičnem položaju ob koncu 1. svetovne vojne in na mirovni konferenci po njej. Opozoriti pa je treba, da je v času po nastanku Ehrlichovega besedila izšlo mnogo zgodovinskega gradiva, ki je objavljeno v *Prilogah*. Kot opozarja mag. Vrečarjeva, so "originalni (...) tako rekoč le nekateri časopisni članki" iz pariškega *Le Temps* (str. 40). Kljub temu pa *Priloge* še danes lepo razkrivajo vsebinsko mnogoplastnost dogajanja, ki se mu je Ehrlich posvetil v svoji študiji.

Priloge zaokrožajo Ehrlichovo besedilo o pariški mirovni konferenci in Slovenceh v letih 1919-1920. Poleg besedila o tej problematiki sta v 24. zvezku AES objavljena še nepoznana Ehrlichova spomenica za Vatikan z dne 14. aprila 1942 *Razmere v "Ljubljanski pokrajini"* (str. 619-632), ki jo je za objavo pripravila mag. Marija Vrečar, in razprava prof. dr. Metoda Benedika *Lambert Ehrlich za slovenski narod* (str. 641-679). Izvirnik spomenice *Razmere v "Ljubljanski pokrajini"* je bil pred kratkim izročen Nadškofijskemu arhivu v Ljubljani. (Osnovno besedilo te spomenice z dne 1. aprila je že objavljeno kot *Dodatek* k razpravi dr. Borisa Mlakarja *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno*. Razprava je izšla v zborniku *Ehrlichov simpozij v Rimu*.³) Ehrlich je v svoji spomenici, ki jo je po nalogu tedanjega ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana pripravil za Sveti sedež, izpovedal zelo kritičen odnos do italijanske okupacijske politike in svoje nasprotovanje KPS in OF (opozarja na "podtalno in revolucionarno rovar/j/enje komunistov, ki so začeli pod krinko osvobodilne fronte širiti med slovenskim narodom akcijo za oborožen odpor proti italijanski okupaciji" - str. 622). Spomenica je objavljena v slovenskem jeziku in italijanskem prevodu. Spomenici sledi *Povzetek* (v slovenskem, angleškem, nemškem in italijanskem jeziku), v katerem so predstavljena glavna dejstva, povezana z Ehrlichovo študijo *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20* in spomenico *Razmere v "Ljubljanski pokrajini"*. *Povzetku* sledi še obsežna razprava prof. dr. Metoda Benedika *Lambert Ehrlich za slovenski narod* (str. 641-679). Razprava pomembno dopolnjuje naše vedenje o Ehrlichovi narodni in politični dejavnosti

³ Boris Mlakar: *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno*. Dodatek. V: *Ehrlichov simpozij v Rimu*. - Celje: Mohorjeva družba, 2002, str. 268-278.

ter njegovi osebnosti, saj, kot je zapisal prof. Benedik, opozarja še na "nekatero dokumente bodisi izpod Ehrlichovega peresa, ki doslej še niso bili objavljeni v slovenskem prostoru, ali pa zapise njegovih najbližjih sodelavcev, ki iz neposrednosti osvetljujejo Ehrlichovo osebo" (str. 645).

Prof. Benedik je v svoji razpravi predstavljene dokumente in spise razvrstil v šest vsebinskih sklopov. V prvem, ki zadeva Ehrlichovo narodno obrambno delo na Koroškem pred 1. svetovno vojno, so poleg *Curriculum vitae*, ki ga je Ehrlich pripravil za Teološko fakulteto v Ljubljani ob nastopu profesure leta 1922, objavljeni odlomki iz njegovega govora na mesečnem shodu delavskega društva v Podjurbelju 18. junija 1905 in na občnem zboru Slovenske krščansko socialne zveze za Koroško maja 1909. Objavljen je tudi krajši zapis Pavla Verbica o njegovi dejavnosti v okviru koroške SKSZ. V drugem vsebinskem sklopu je v slovenskem prevodu objavljeno nekaj značilnih odlomkov iz znane knjige *Aus dem Wilajet Kärnten* (Klagenfurt : Slov. katoliško-politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem, 1913, 279 strani), ki jo je, kot je zapisal v *Curriculum vitae*, "spisal l. 1913 večinoma sam" (str. 647; po doslej uveljavljenem mnenju naj bi bil avtor omenjene knjige dr. Janko Brejc - J. P.⁴). Odlomki iz knjige, ki bi po našem mnenju še vedno zaslužila prevod v slovenski jezik, razkrivajo bridko usodo koroških Slovencev na narodnem, kulturnem, šolskem in političnem področju. Objavljen je tudi odlomek, v katerem se avtor ustavi pri pojavu nemškutarjev: "Kot posledica nasilne germanizacije se je na Koroškem pojavil 'ein ganz eigentümliches Volk', to je namreč nemškutarji. So produkt priskutne korupcije in so v celoti vzgojeni za izdajalce svojega naroda. Nihče tako ne sovraži slovenskega naroda, kot nemškutarji." (str. 658) Objavljen pa je tudi odlomek iz konca knjige, v katerem avtor povzema razmere na Koroškem in zapiše naslednje: "Slovenci sestavljamo tretjino prebivalstva na Koroškem. Nas je 120.000, pa naj vladno ljudsko štetje daje kakršnekoli podatke. Na Koroškem živimo od sedmega stoletja, smo tukaj zakoreninjen narod, ki je svoje vojvode postavljaval v slovenskem jeziku. Zdaj pa nas hočejo tretirati kot pritepeno bando ciganov. (...) Če zahtevamo pogoje za ohranjanje svojega materinega jezika in vere, kar je vsakemu narodu najdragocenejše, to zahtevamo kot ljudje, enaki vsem ljudem na zemlji, kot Slovenci in kot katoličani." (str. 659)

V naslednjem vsebinskem sklopu je predstavljena spomenica, ki jo je o preganjanju koroških Slovencev leta 1917 Ehrlich sestavil za dunajski državni zbor. Spomenica *Anfrage des Abgeordneten Dr. Korošec und Genossen an das Gesamtministerium, betreffend die Verfolgung der Kärntner Slowenen während des Krieges*, je bila v dunajskem parlamentu predstavljena 6. julija 1917. V četrtem sklopu je objavljen del besedila iz spominov Rude Jurčeca (*Skozi luči in sence : [1914-1958]*. - Buenos Aires : Editorial Baraga S. R. L., 1964-1969, knj. 1-3) o Ehrlichovem delu s študenti in mlado inteligenco; Ehrlich je ob delu z njimi venomer opozarjal, da morajo poleg domače pridobiti tudi izobrazbo v tujini. Dalje so objavljeni spominski zapisi dr. Lojzeta Ilija o Ehrlichovem dožemanju

⁴ Prim. Andrej Rahten: *Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)*. - Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva založba, 2002, str. 145. - Rahten piše, da je pri knjigi *Aus dem Wilajet Kärnten* Brejc sodeloval "kot urednik in avtor večine teksta". V opombi pod črto dodaja, da med zgodovinarji prevladuje mnenje, da so poleg Brejca brošuro uredili še Franc Grafenauer, Fran Smodej in Lambert Ehrlich (prav tam, str. 145, op. 318).

italijanskega in nemškega narodnostnega pritiska ter KPJ in OF leta 1941, Verbica o oblikovanju Akademskega kluba *Straža* v letih 1931-1932 in dr. Cirila Žebota o Ehrlichovem idejnem boju proti komunistom na ljubljanski univerzi v kasnejših letih. Objavljen je tudi Žebotov zapis o Ehrlichovem odzivu na okupacijo leta 1941. Žebot med drugim pravi, da se je Ehrlich, kot je znano, zavzemal za oblikovanje podtalne slovenske vlade, ki bi "morala osebno in politično biti popolnoma ločena od okupacijskih upravnih organov in uradov. Kot neposredni primer je profesor Ehrlich (4. maja 1941) izrecno podčrtal načelno in praktično inkopatibilnost članstva v takratni ljubljanski konsulti in v predlagani podtalni narodni vladi za Slovenijo. Domači politiki so Ehrlichov predlog zavrnil kot neizvedljiv in nepotreben. Kmalu za tem pa jih je komunistična OF zgodovinsko prehitela. Tudi londonska vlada se je zavedla svoje brezvplivne odsotnosti od domačih dogajanj šele, ko je bilo že prepozno." (str. 671-672)

V predzadnjem vsebinskem sklopu je objavljena *Spomenica v zadevi primorskih Slovencev*, ki jo je Ehrlich kot dekan Teološke fakultete v imenu vseh profesorjev 10. februarja 1932 poslal škofu Rožmanu. Spomenico, ki je obsojala fašistično nasilje nad Slovenci in Hrvati, naj bi škof po svoji presoji izročil Svetemu sedežu. V zadnjem sklopu pa je objavljen spominski zapis L. Ilija o pripravah (pod Ehrlichovem vodstvom) in ciklostilnem natisu (po njegovi smrti) obsežnejšega besedila *Izdajalska zarota KPS-OF zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine* (izdala in založila vodilna plast slovenskega naroda nekje v Sloveniji ob obletnici okupacije 1942, 72 strani). V *Zaroti* so bila podana stališča, ki jih je do tedaj oblikoval Ehrlichov krog o OF. "Vsebinska je dobesedno taka, kakor pove naslov" (str. 678).

Razpravi prof. Benedika sledita *Povzetek* v slovenskem, angleškem, nemškem in italijanskem jeziku (str. 680-688) in *Kazalo osebnih imen* (str. 689-702). *Kazalo* je prizadevno sestavljeno, saj so ob vsaki osebi, poleg številke strani, na katerih se pojavlja, navedeni tudi podatki o njeni dejavnosti oziroma položaju. Glede na veliko število različnih oseb, ki se pojavljajo v besedilu, je bila odločitev za tako urejeno *Kazalo* vsekakor umestna.

Štiriindvajseti zvezek AES prinaša v slovensko zgodovino pomembne obogatitve. Odkriva analitsko in dokumentirano pričevanje slovenskega udeleženca na pariški mirovni konferenci v letih 1919-1920, ki doslej širši javnosti ni bilo dostopno. V Ehrlichovi *Pariški mirovni konferenci* lahko preberemo marsikatero podrobnost o tedanjih dogajanjih na svetovnem diplomatskem odru kot tudi o resnih, odgovornih in strokovnih prizadevanjih slovenskih članov jugoslovanske delegacije za pravično rešitev jugoslovanske (slovenske) meje z Avstrijo, Madžarsko in Italijo po 1. svetovni vojni. V tem smislu je študija *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20* upoštevanja vreden antipod nekdanj poudarjanim trditvam, da so tedanja slovenska elita oziroma njeni diplomatski predstavniki premalo storili v boju za slovenske meje. Res je, da Slovenci niso imeli potrebnih izkušenj v svetovni politiki in pomembnih zvez, toda, kot se je spominjal delegat vlade Kraljevine SHS na mirovni konferenci dr. Josip Smodlaka, so bili slovenski člani jugoslovanske delegacije njena redka izjema. "Medtem, ko pri nas ni bilo sledu organiziranosti, je bila pri njih organizacija dela izvedena do podrobnosti. Imeli so svojega zgodovinarja, geografa, kartografa, statistika, risarja, pisarniške uradnike in tipkarice; iz Ljubljane so pripeljali celo pisarniškega slugo.

Skupaj jih je bilo deset. To osebje je bilo nameščeno v posebnem krilu hotela (jugoslovanska delegacija je imela sedež v hotelu Beausite v Parizu - J. P.) in oskrbljeno z vsem potrebnim za delo. V pisarnah, ki so bile vzor reda in snage, se je delalo po ves dan, dostikrat tudi v pozne nočne ure. Nihče ni bil križem rok. Tipkanje strojev ni prenehalo od jutra do mraka."⁵

Poleg *Pariške mirovne konference*, enega od redkih del o slovenski diplomatski zgodovini, bodo v 24. zvezku AES našli zanimive poudarke tudi tisti, ki se posvečajo drugim obdobjem in problematiki v novejši slovenski zgodovini. Štiriindvajseti zvezek AES - obenem z v istem letu izdanim zbornikom *Ehrlichov simpozij v Rimu*⁶ - izrisuje celovitejšo podobo dr. Lamberta Ehrlicha, njegove dejavnosti in njegovega časa. To je nedvomno dobrodošlo dejstvo, pa tudi vzpodbuda za nadaljnje raziskovanje diplomatskih in drugih vidikov slovenske zgodovine 20. stoletja.

Jurij Perovšek

B o ž o R e p e, *Viri o demokratizaciji in osamosvajanju Slovenije (I. del: Opozicija in oblast; II. del: Slovenci in federacija)*. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2002, 243 strani, ilustr., 2003, 390 strani, ilustr.; (*Viri / Arhivsko društvo Slovenije*; št. 17, 18)

Zgodovina postaja mlada, je mogoče pomisliti ob objavi "še toplih" dokumentov o dogajanju ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja v Sloveniji in Jugoslaviji. Šlo je za proces demokratizacije v političnem življenju Slovenije, ki je dal osnovo za osamosvajanje Slovenije od Jugoslavije, oziroma sta bila oba procesa dela istega dogajanja. Že z monografska študijo o razpadu Jugoslavije *Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije* (Modrijan, Ljubljana 2002, 459 strani) je avtor oziroma zbiralec in urejevalec dokumentov, izdanih kot znanstvena izdaja zgodovinskih virov, pokazal da načelo t.i. historične distance, ki je vplivalo na način pisanja novejše zgodovine, zlasti družbenih in političnih procesov, ki se še niso ali so se komaj zaključili, ne velja več. Hitra objava dokumentov - zgodovinskih virov dogajanja pred dobrim desetletjem je tako izraz razvoja našega zgodovinopisja, ki se otresa prepričanja o nujnosti 'historične distance', ko udeleženci oziroma tvorci nekega zgodovinskega dogajanja naj ne bi več toliki meri vplivali na zgodovinarje in na njihovo predstavljanje bližnje preteklosti, pa tudi dokaz razvoja naše družbe, njene demokratizacije in potrebe po prikazu čim jasnejših odnosov med ustvarjalci takratnega dogajanja oziroma zgodovine.

Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije prinašajo tako dokumente, ki so bili "včera" še v "uporabi" in so bili skorajda tajni (vsaj nekateri). "Danes" so z

⁵ *Zapisi Dra Josipa Smolake*. - Zagreb : JAZU, 1972, str. 120.

⁶ *Ehrlichov simpozij v Rimu* - Celje : Mohorjeva družba, 2002, 376 strani.

objavo postali javni in na razpolago vsem. "Odgovorni avtor" je dal javnosti na razpolago dokumente, ki jih je uporabil pri pisanju svojega temeljnega dela. Vsekakor pohvalno dejanje v primerjavi z nekaterimi drugimi avtorji knjig s tematiko novejše zgodovine, ki tudi uporabljajo (tudi po protekciji) vire iz arhivov, ki so bili do nedavnega zaprti tudi za raziskovalno delo in v svojem delu niti ne navajajo nahajališča vira oziroma navedejo, da so podatki o njih pri njem (njej!). To je monopolističen, vzvišen in podcenjujoč odnos do bralcev, pa tudi izraz nezaupanja (v lastno delo - !?, in v bralce), kar pa je povezano tudi z razumevanjem demokracije; ni dovolj sklicevati se nanjo, pisati o njej in tistih, ki so se zanjo v preteklosti zavzemali, temveč je treba pokazati zaupanje in demokratičen odnos tudi do bralcev, s tem da zaupaš dejstva, od kod črpaš podatke za svoje trditve. Navajanje virov, še bolj pa objavljane, kar je storil Repe, je 'dokazni material' za tisto, o čemer pišeš, pa tudi izraz in stopnja razumevanja demokracije v zgodovinopisju. Repe je tako vire, na katerih je 'gradil' dovršen del svoje monografije in drugih del o slovenskem osamosvajanju, pripravil za objavo in s tem nekako demistificiral ne le zgodovinsko dogajanje, ampak tudi zgodovinopisje. Vsakdo lahko iz objavljenih virov neposredno spozna, kaj je kdo, kdaj in kje rekel in je imelo to neko posledico v procesu demokratizacije in osamosvajanja. Vidi pa lahko tudi, katere vire in kako jih je avtor pri pisanju zgodovinskega dela uporabljal. Gre za resnično uveljavitev reka, da naj govorijo viri.

Zgodovinske vire o demokratizaciji in osamosvojitvi je zbral, odbral iz resnično "komaj obvladljive količine, ki jo hranijo slovenski arhivi" (Predgovor, Viri 17, str. 9) in jih pripravil za izdajo Božo Repe, redni profesor na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete ljubljanske univerze, kjer predava sodobno slovensko zgodovino. Avtor je vsekakor 'pionir' raziskovanja tega obdobja slovenske in jugoslovanske zgodovine na zgodovinarski način, to je proučevanja in predstavljanja preteklosti na osnovi ohranjenih pisnih virov - dokumentov. Zaradi resnično velikega obsega virov, pa tudi obsega posameznih dokumentov, je celoten proces demokratizacije in osamosvojitve nameraval prikazati v treh delih - zvezkih. Denarne težave in velik obseg so namreč preprečili, da bi viri izšli v eni knjigi. V do sedaj dveh, izšlih v seriji Viri, ki jo izdaja Arhivsko društvo Slovenije, je poudaril notranjepolitično dogajanje. Prvi zvezek vsebuje dokumente o odnosu oblasti do nastajajoče opozicije, drugi pa o odnosih Slovenije z jugoslovansko federativno državo. V Sloveniji se je zaradi notranje demokratizacije gledalo na jugoslovanski federativni ustroj in na pripravljenost njegovega reformiranja bolj z nezaupanjem in kritično.

Namen objave virov o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije je "skozi dokumente, spremno besedo in opombe prikazati nekatere glavne politične procese v Sloveniji v osemdesetih letih" (Viri 17, str. 9) in tudi v začetku devetdesetih, ko so bile izvedene prve večstrankarske volitve v Sloveniji po več kot 63 letih.

Glede vsebine oziroma izbora dokumentov je v Predgovoru zapisano še, da naj uporabnik objavljenih virov ne pričakuje, da so zajeti vsi družbeni segmenti. To je sicer dobrodošlo opozorilo-opravičilo, čeprav najbrž ni 'uporabnika', ki bi lahko kaj takega pričakoval, če vemo (se zavedamo), da je bil proces, o katerem so objavljeni dokumenti, resnično kompleksen in tudi kompliciran in da bodo zato potrebne še mnoge izdaje zgodovinskih virov, da bodo zajele vsa področja doga-

janja na območju Jugoslavije in Slovenije v obdobju ob koncu devetega desetletja 20. stoletja in v začetku naslednjega.

Avtor zbirke virov je v Predgovoru zapisal, da gre za izbor, ki "je seveda subjektiven". Vendar je treba povedati, da je izbor ustrezen, zlasti glede na resnično veliko količino gradiva, ki ga je pregledal. Dokumenti so zbrani na različnih nahajališčih oziroma pri različnih ustvarjalcih. Največ jih je iz arhiva Predsedstva Socialistične Republike Slovenije (decembra 2002 predan Arhivu Republike Slovenije), precej dokumentov je iz Arhiva Republike Slovenije, predvsem iz nekdanjega arhiva CK ZKS, iz arhiva Izvršnega sveta (do leta 1991 je gradivo tudi v Arhivu Republike Slovenije), iz arhiva Sove (Slovenska varnostno obveščevalna agencija), nekaj dokumentov pa je bilo že objavljenih. Nekateri dokumenti so tudi iz osebnih arhivov. Dostopnost arhivskega gradiva za raziskovalne namene in možnost objave v pričujoči obliki je tudi izraz demokratizacije na tem področju in stopnje demokratije v Sloveniji.

Celotno delo je razdeljeno na več tematskih poglavij, v katerih so po kronološkem načelu objavljeni dokumenti. Teme oziroma vsebine poglavij kot jih je razdelil avtor, so takšne, da nazorno izražajo nastajanje demokratizacije in osamosvajanja Slovenije. Na začetku vsakega poglavja je avtorjev 'vsebinski' uvod, v resnici kratek zgodovinski pregled tematike, o kateri so objavljeni dokumenti. Branje teh uvodov nudi bralcu 'kratak kurz' slovenske zgodovine obdobja ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja.

V prvem zvezku *Opozicija in oblast* (tak vrstni red v naslovu je najbrž zato, ker je bila vloga opozicije pri demokratizaciji in osamosvojitvi po mnenju avtorja odločilna - ?!) je poudarek na notranjepolitičnem, slovenskem dogajanju, v pravem pomenu na demokratizaciji slovenskega političnega življenja. Objavljenih je 59 dokumentov, razdeljenih v 7 tematskih sklopov - poglavij. Na začetku je skozi 'očala oblasti' v petih sklopih predstavljena opozicija.

Skozi dokumente Službe državne varnosti in tiste, ki so bili napisani na osnovi dela in sodb te 'politične policije', so predstavljene skupine in posamezniki, ki jih je oblast označevala kot opozicijske sile, desidente, ki so "sovražno delovali" iz različnih "pozicij". Gre za pet obsežnih dokumentov, prek katerih je mogoče spoznati opozicijske skupine od konca sedemdesetih let do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja. Nadzorovana opozicija so bila tudi t.i. alternativna oziroma nova družbena gibanja, nastala v Sloveniji v drugi polovici osemdesetih let (mirovniško s poudarjanjem pravice do ugovora vesti, ekološko, feministično ipd.). Dejansko je bila to prva organizirana družbena opozicija, ki pa ji je 'plašč legitimnosti' nudila sicer uradno (ustavno) 'oblastna' družbenopolitična organizacija Zveza socialistične mladine Slovenije. O tem je objavljen dokument iz arhiva Sove, obsežna analiza Službe državne varnosti iz junija 1986.

Oblasti so štejele za opozicijo, predvsem pa so se zanjo smatrali sami, intelektualne kroge, največ književnike oziroma njihovo Društvo slovenskih pisateljev in sodelavce in somišljenike Nove revije. Dokumenti (šest) o delovanju te t.i. meščanske opozicije, čeprav to vsaj iz političnega oziroma njihovega različnega idejnega stališča ni ustrezna oznaka, so o pobudah oziroma kronologiji nastajanja Nove revije, javni tribuni Društva slovenskih pisateljev o slovenskem narodu in slovenski kulturi, ki so sredi osemdesetih let dvignili veliko prahu in pomenijo organiziran začetek delovanja Društva slovenskih pisateljev na političnem področ-

ju, pa do reakcij oblasti na 57. številko Nove revije, v kateri so bili objavljeni prispevki za slovenski narodni program in je zato vzbudila hude reakcije pri slovenskih oblasteh (SZDLS, ZKS), še hujše pa po Jugoslaviji. Poseben sklop predstavlja dokument o delovanju odbora za varstvo človekovih pravic, nastalega v podporo t.i. četverici, ki je bila junija aretirana in sredi julija 1988 'procesirana' pred vojaškim sodiščem v Ljubljani pod obtožbo odtujitve vojaškega dokumenta oziroma izdaje vojaške skrivnosti. Odbor za varstvo človekovih pravic je postal najmočnejša organizacija civilne družbe in je imel okoli 100.000 individualnih in čez 1000 kolektivnih članov. Objavljeni dokument je iz arhiva predsednika Republike Slovenije in vsebuje zgoščeno kronologijo njegovega delovanja od aretacije Janeza Janše do obsodbe na vojaškem sodišču. V osmih dokumentih je predstavljeno delovanje katoliške cerkve, ki jo je oblast tudi imela za opozicijo in je nanjo gledala z nezaupanjem. Med dokumenti je tudi pregled o odnosih med Jugoslavijo in Vatikanom, ki je bil predstavljen najvišjim predstavnikom slovenske državne oblasti kot informacija. Sklop o katoliški cerkvi in oblasti vsebuje dokumente o vprašanjih, ki so se pojavljala glede praznovanja božiča. Odnos slovenskih oblasti, predvsem predsednika Republiške konference SZDL Jožeta Smoleta, ki je zato dobil ljubkovalni naziv Božiček, je bil tudi izraz "sestopanja" oblasti s svojih pozicij in je v jugoslovanskem prostoru med tamkajšnjimi politikami vzbudil nemalo začudenja in sumničenja o 'pravovernosti' slovenskih oblasti.

Še bolj pa se je takšno sumničenje oziroma nerazumevanje politike slovenskih oblasti izrazilo po zborovanju v podporo stavkajočim kosovskim rudarjem konec februarja 1989 v Cankarjevem domu, ki ga je formalno sicer organizirala oblast (mestna organizacija SZDL Ljubljana), na njem pa so sodelovale poleg oblastnih političnih organizacij tudi takrat že nastale opozicijske politične strankarske organizacije, ki pa so se zaradi zakonodaje morale še imenovati zveze. Zborovanje v Cankarjevem domu je bilo za politično življenje v Sloveniji v smeri pluralizacije, strankarstva in demokratizacije prelomni dogodek. Zborovanje, na katerem je nastopilo 25 organizacij, je postalo simbolična točka jugoslovanskega (natančneje slovensko-srbskega) razhajanja, hkrati pa je pomenilo odkrit nastop politične opozicije v Sloveniji in je pomenilo formalno izenačitev oblasti in opozicije. Po zborovanju v Cankarjevem domu se je začelo organizirano sodelovanje med oblastmi in opozicijo oziroma alternativo, kot so se sami imenovali. Zaradi odmevov in reakcij na zborovanje po Jugoslaviji, predvsem pa v Srbiji, se je začel v začetku marca dialog v med oblastjo in alternativo-opozicijo. Najprej so razpravljali o skupni izjavi glede Kosova, nato pa o skupni izjavi - deklaraciji o položaju Slovenije v jugoslovanski državi. Rezultat sodelovanja oblasti in alternative - opozicije spomladi 1989 sta bila dva pogleda na odnos do Jugoslavije in bodočo slovensko državnost: opozicijska Majniška deklaracija 1989 in oblastna Temeljna listina. Objavljeni dokumenti prikažejo genezo nastajanja obeh izjav. Srečevanje oblasti in alternative-opozicije je jeseni preraslo v t.i. okroglo mizo, na kateri so se pogovarjali o uzakonitvi strankarstva in pripravi večstrankarskih volitev. Zaradi nesoglasij, ki so bila bolj formalnega in organizacijskega značaja kot pa pravega vsebinskega, alternativa-opozicija na okrogli mizi ni želela več sodelovati. Okrogla miza je razpadla, opozicijske stranke pa so se kmalu nato organizirale kot koalicija, ki je dobila nekoliko kasneje ime Demokratična opozicija Slovenije, krajše Demos.

V tem sklopu o sodelovanju oblasti in opozicije od zborovanja do konca delovanja t.i. okrogle mize konec novembra 1989 je objavljenih največ dokumentov (23). Iz njih je mogoče dobro spoznati predvsem poglede in zahteve opozicije glede demokratizacije slovenskega političnega prostora, pa tudi stališča o političnem pluralizmu v SZDL kot politični organizaciji, ki naj bi bila "marela", pod katero naj bi vedrile vse politične organizacije.

V zadnjem sklopu pa je v petnajstih dokumentih predstavljen začetek večstrankarstva v Sloveniji, nastanek in delovanje koalicije Demos do njenega razpada konec leta 1991. Gre predvsem za zapisnike sej predsedstva Demosa po zanj uspešnih volitvah, na katerih je dobil v skupščini večino in se je zato pripravljaj na prevzem oblasti. Zapisniki razkrivajo dileme in priprave glede sestave vlade. Na koncu sta dokumenta iz leta 1991: sporazum o delovanju koalicije Demos iz začetka januarja 1991 in sporazum o njegovem razpustu, ko se je razšel "zaradi političnih razlik". Avtor v opombi opozarja, da arhiv Demosa ni ohranjen v celoti na enem mestu, objavljene dokumente o delovanju predsedstva Demosa pa hrani Socialdemokratska stranka Slovenije, katere nekdanji predsednik Jože Pučnik je bil tudi predsednik Demosa. Zato ne bo nenavadno, če se bodo pojavili še kakšni dokumenti z enako vsebino, ki pa ne bodo povsem identični objavljenim. Tudi to je čar demokratizacije oziroma demokracije.

V ta prvi zvezek virov o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije bi glede na podnaslov Opozicija in oblast vsekakor sodili tudi dokumenti o nastajanju političnih strank v Sloveniji oziroma strankarski in volilni programi za volitve aprila 1990. Ti so sicer objavljeni v drugem zvezku v razdelku, ki ima naslov *Odnos strank do Jugoslavije pred prvimi večstrankarskimi volitvami*. Volilni programi strank in list, ki so nastopile na volitvah aprila 1990 sicer ne govorijo le o tem, temveč tudi o njihovih pogledih na politično, gospodarsko, socialno, vojaško, družinsko problematiko itd. Gre za objavo programov, ki so bili že pred temi volitvami objavljeni v zbirki programov *Koga voliti?: programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*, ki jo je izdal Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj.

Drugi zvezek virov o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije s podnaslovom *Slovinci in federacija*, pri čemer je mišljena Jugoslavija, je glede na vsebino objavljenih dokumentov bolj 'zunanje' naravnano oziroma je poudarek na procesu osamosvajanja. Objavljenih je 106 dokumentov, ki so po vsebini umeščeni v devet sklopov. Nekateri so razdeljeni še na več podsklopov. Na začetku zvezka je avtorjev vsebinski uvod, kratek pregled pogledov slovenske politike na Jugoslavijo, na nujne reforme njenega državnega ustroja, od leta 1988 do 1991 oziroma predstavlja položaj Slovenije v Jugoslaviji.

V prvem sklopu z naslovom *Spopad za tretjo Jugoslavijo in krepitev slovenske državnosti v zadnjem obdobju socializma* so objavljeni dokumenti (23) o odnosih Slovenije s federacijo oziroma zveznimi oblastmi in s Srbijo, kateri je Slovenija postala najhujša prepreka pri nameri uveljaviti svojo prevlado v jugoslovanski federaciji. Na začetku je poročilo o delu Predsedstva Republike Slovenije v obdobju 1988-1990, leta, napisano marca 1990, v katerem je predstavljena problematika celotnega zvezka virov - odnosi Slovenije s federacijo. Slovenski pogledi na ustavno reformo oziroma na ustavne spremembe tako jugoslovanske kot slovenske ustave so objavljeni v drugem podsklopu, v tretjem pa je objavljen

zapisnik seje Predsedstva SR Slovenije iz konca novembra 1989 o ukrepih slovenskih oblasti ob napovedanem t.i. mitingu resnice, ki so ga želeli v Ljubljani 1. decembra 1989 izvesti pristaši srbskega vodje Slobodana Miloševića. Predsedstvo slovenske države se je za predvidene ukrepe odločilo tudi zato, "da se uresniči proklamirana suverenost republike Slovenije". Sledi predstavitev pogleda oziroma odnosa Slovenije do gospodarskih reform, ki jih je želel izvajati kot način reševanja Jugoslavije oziroma kot del reform, s katerimi bi se reševala gospodarska in socialna vprašanja, predsednik jugoslovanske 'vlade' Ante Marković. Gre za dokument - zapisnik seje Predsedstva SR Slovenije. Nasploh je večina dokumentov o odnosih Slovenije in federacije zapisnikov sej Predsedstva SR Slovenije, čeprav se je 'aktivna' politika ustvarjala v drugih državnih in političnih organih. Res pa je, da so bili na sejah predsedstva vodilni iz teh organov in je tako mogoče razumeti, da je bilo stališče predsedstva republike zbir pogledov in stališč slovenskih državnih organov. Kot zadnji podsklop pa so predstavljeni dokumenti (12) o pogledih in predlogih za konfederativno ureditev jugoslovanske države in takšen položaj Slovenije v njej, zadnje 'socialistične' slovenske 'vlade', ki jo je vodil Dušan Šinigoj. Gre za dokumente, ki vsebujejo predloge glede vseh ključnih vprašanj za položaj Slovenije v konfederativno urejeni Jugoslaviji: mednarodnopravni, ekonomski, vojaški vidiki, vprašanje sukcesije, ozemeljska suverenost in državne meje. To gradivo je Šinigojeva 'vlada' pripravila tik pred volitvami in predajo oblasti Demosovi 'vladi'. Ta sicer teh predlogov ni neposredno uporabila v svojih pogledih in odločitvah, je pa vedela zanje. O teh konfederalnih zasnovah Šinigojeve 'vlade' pa je bil Božo Repe, ko je pred tem pisal o njih, že nekajkrat precej ostro zavržen, češ da takih predlogov ta 'vlada' ni dala. Iz objavljenih dokumentov pa je mogoče spoznati tudi to plat njenega delovanja (za osamosvajanje Slovenije). Dokaz nejevernim Tomažem!

Predlogi za konfederacijo, ki sta jih izoblikovala slovensko in hrvaško državno vodstvo po volitvah, s katerimi je prišlo v obeh republikah do zamenjave oblasti, so predstavljeni v četrtem razdelku (2 dokumenta). Slovenija in Hrvaška sta namreč začeli nastopati skupaj s predlogi za konfederalno ureditev Jugoslavije, medtem ko je zvezna politika bila bolj naklonjena srbsko-črnogorskemu pogledu po centralistično zasnovani jugoslovanski federaciji z zoževanjem že v ustavni ureditvi iz leta 1974 doseženega v odnosih med republikami in zvezno oblastjo. Slovensko-hrvaški model konfederacije v Jugoslaviji ni dobil podpore in obe republiki sta se začeli pripravljati na osamosvojitve. Slovenija je decembra 1990 izvedla plebiscit o osamosvojitvi, Hrvaška pa je sprejela novo ustavo. Poti oziroma načina osamosvajanja obeh sicer konfederativno usmerjenih republik sta se začeli ločevati in vsaka se je na osamosvojitve pripravljala po svoje. Kot so pokazali kasnejši dogodki, je bila slovenska pot uspešnejša ali vsaj manj težavna.

Drugi sklop je posvečen Zvezi komunistov Slovenije in razpadu Zveze komunistov Jugoslavije, torej politični organizaciji - stranki, ki je bila vodilna in po ustavi odgovorna za delovanje političnega sistema in celovitost jugoslovanske države. Proces demokratizacije in osamosvojitve se je dejansko začel in lomil na 'partiji', skozi odnose med pogledi vodstva slovenskih komunistov in zveznimi oziroma srbskimi pogledi, ki so bili zelo različni. Slovenska 'partija' je vodila reformno, t.i. prenoviteljsko politiko z upoštevanjem možnosti "sestopa z oblasti" in bila je tudi za korenito reformo odnosov v jugoslovanski federativni državi. V objavljenih

dokumentih (4) je tudi predlog ZKS na 14. kongresu ZKJ za reformo ZKJ in jugoslovanske federacije, ki je bil zavržen in je povzročil odhod slovenskih delegatov s kongresa in s tem tudi konec jugoslovanske 'partije'. Predstavljena je tudi nova stranka, ki je nastala iz ZKS v začetku februarja 1990 - ZKS-Stranka demokratične prenove - in njen dolgi programski dokument z naslovom Evropa zdaj! Avtor je v opombi sicer zapisal, da je ZKS dodala k temu imenu dodatek Stranka demokratične prenove že na 11. kongresu ZKS decembra 1989 in se je februarja registrirala zgolj kot Stranka demokratične prenove, kar ni točno. Pred kongresom so bili res predlogi o spremembi imena, vendar je bilo šele na konferenci v začetku februarja 1989 sklenjeno, da se doda k ZKS še Stranka demokratične prenove; samo pod tem imenom pa se je stranka registrirala šele po kongresu novembra 1990.

Dokumenti o načinu osamosvajanja Slovenije na ustavno-pravnem področju so prikazani v petem razdelku. Gre za dokumente (12), ki kažejo, kako se je Slovenija odločala za pravno samostojnost. To bi dosegla s sprejemom nove ustave Republike Slovenije, ko pa se je izkazalo, da ta do roka, ki so si ga postavili, ne bo sprejeta, je bila sprejeta odločitev za izvedbo plebiscita. V šestem razdelku so dokumenti (14) o dogovarjanjih med republikami in federacijo oziroma med Slovenijo in drugimi republikami po izvedenem plebiscitu o samostojnosti Republike Slovenije. Repe v uvodni študiji v razdelku tabelarno predstavi poglede republik, zvezne 'vlade' in JLA kot enega od aktivnih in odločilnih dejavnikov razreševanja jugoslovanske krize, na prihodnjo ureditev Jugoslavije in položaj republik in narodov, na medrepubliške meje, zunanjo politiko, vojsko, gospodarsko politiko in denar (tabelo je objavil že v knjigi Jutri je nov dan).

V sedmem razdelku (14 dokumentov) so dokumenti o odnosih z JLA in o vprašanih obrambe kot ključnih v razreševanju jugoslovanskega vozla, kajti JLA oziroma njeno vojaško vodstvo se je čutilo odgovorno za ohranitev političnega sistema in državne celovitosti, tako da je bilo pripravljeno prevzeti oblast "tudi za ceno državnega udara" (Branko Mamula). Najprej je objavljena informacija iz leta 1988 o t.i. napadih na JLA in koncept splošne ljudske obrambe; to je analiza pisanja v tedniku Mladina, študentskih glasilih Katedra in Tribuna in Novi reviji o vlogi JLA v družbi, kar so v vojaškem vrhu sprejeli kot napad na ustavno ureditev in "kontrarevolucijo". Odnos med Slovenijo in JLA se je zaostril maja 1990, ko je po navodilih generalštaba potekalo odvzemanje orožja Teritorialne obrambe Slovenije; o tem so objavljeni dokumenti - zapisniki sej Predsedstva Republike Slovenije. Iz tega vira so tudi dokumenti o zasedbi štaba Teritorialne obrambe s strani vojske v začetku oktobra 1990. Objavljena so še Stališča Predsedstva Republike Slovenije na poskus uvedbe izrednih razmer marca 1991, ko je nameravalo vojaško vodstvo vzeti usodo Jugoslavije v svoje roke in je v ta namen odstopil predsednik Predsedstva SFRJ Borisav Jović.

O neposrednih pripravah na osamosvojitve, ki so tekle od začetka leta 1991, so dokumenti v osmem razdelku (13 dokumentov). Kažejo, da so bile te priprave v veliki meri pod vtisom razmer, ki jih je povzročala vojska oziroma njen vojaški vrh. Slovenija se je na osamosvojitve pripravljala predvsem na pravnem področju in to intenzivno, resno, strokovno in odločno. Objavljeno je gradivo Izvršnega sveta in Skupščine Republike Slovenije iz aprila 1991 o mednarodnih vidikih osamosvojitve Slovenije in postopkih za osamosvojitve. Zanimivo je, da je

objavljeno "poročilo ob zaključku 1. faze izvajanja projekta osamosvojitve Slovenije" iz začetka maja 1991, v katerem so predstavljene dotedanje dejavnosti na vseh področjih pomembnih za osamosvojitve (gospodarski sistem, gospodarski odnosi s tujino, finančno povezovanje s tujino, zunanje zadeve, sodelovanje z jugoslovanskimi republikami, preskrba, meje, obramba in varnost, zakonodaja) dobil avtor iz osebne arhiva Olge Jakhel, čeprav gre v veliki meri za ključni dokument o pripravah in načinih osamosvajanja. Ob tem se postavlja vprašanje, koliko dokumentov in kakšni so še v osebnih arhivih ali pri osebah, ki so bile aktivne in odločilne pri pripravah na osamosvojitve in pri sami osamosvojitvi.

V zadnjem, devetem razdelku so objavljeni trije dokumenti o mednarodnih pogledih na družbene in politične procese, ki so se dogajali v Sloveniji ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let. Prvi je razgovor predsednika Predsedstva SR Slovenije Janeza Stanovnika z veleposlanikom ZDA v SFRJ Warrenom Zimmermanom decembra 1989, v katerem je Stanovnik podal jasno sliko vzrokov za stanje v Jugoslaviji in zakaj so potrebni za razrešitev situacije "kirurški posegi" in ni možno več nobeno "krpanje". Zimmerman mu očitno ni verjel, kar so pokazali njegovi objavljeni spomini, kjer do slovenskega osamosvajanja ni preveč 'prijazen'. Drugi je zapis pogovora eno leto kasneje predsednika Predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana (prisoten je bil tudi slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel) z ministrom za zunanje zadeve Republike Italije Giannijem De Michelisom, v katerem je ta med drugim opozoril, da bo enostransko odločanje Slovenije glede osamosvojitve pripeljalo "le-to v osamljenost". De Michelis je poskušal prepričati slovenske sogovornike za umirjeno linijo in proti prenačlenim korakom. Zadnji dokument pa je zabeležka razgovora Kučana z državnim sekretarjem za zunanje zadeve ZDA Jamesom Bakerjem štiri dni pred razglasitvijo slovenske osamosvojitve. Zadnja dva sta zapisa, ki sta jih zapisala uslužbenca slovenskega predsedstva, zanimivo pa bi bilo vedeti, kakšen zapis je nastal o teh srečanjih na italijanski oziroma ameriški strani.

Objavo dokumentov o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije je mogoče primerjati po namenu izdajanja zgodovinskih virov oziroma po njihovi vsebini z dvema serijama izdaje dokumentov o graditvi in razvoju slovenske državnosti v 20. stoletju. Po nastanku je starejša izdaja virov iz časa 2. svetovne vojne *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*. Do sedaj je izšlo osem knjig (zadnja je izšla sicer pod novim naslovom *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji*). Izdajal jih je do sedme knjige Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino), osmo pa je založil Arhiv Republike Slovenije. Prva knjiga je izšla sicer že leta 1962, torej sorazmerno hitro po vojni in dogajanjih, o katerih so bili v njej objavljeni dokumenti. Druga serija objavljenih zgodovinskih virov o delovanju slovenske državnosti, ki segajo v čas po 1. svetovni vojni pa so *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921*, ki jih je izdal Arhiv Republike Slovenije v treh delih (1. del od 1. 11. 1918 do 26. 2. 1919, 2. del od 28. 2. 1919 do 5. 11. 1919, 3. del od 22. 3. 1920 do 9. 7. 1921) in jih je za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ti dve seriji dokumentov sta postavili merila, kako je treba izdajati zgodovinske vire oziroma kakšen mora biti t.i. znanstveni aparat, preprosteje povedano, opombe s pojasnili pod črto. Glede na ta resnično visoka merila, ki jih obe omenjeni seriji dokumentov postavljata, pa

je treba kritično povedati, da viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije teh meril povsem ne dosegajo. To je vsekakor pomanjkljivost te izdaje virov. Za znanstveno (strokovno) kritično izdajo virov - kar izdajanje virov pod okriljem Arhivskega društva Slovenije vsekakor je (kar so nekatere dosedanje izdaje virov pokazale) - je premalo navesti le nahajališče vira in nekaj drugih pojasnil. Kljub vtisu da o osebah, ki v virih nastopajo, sedaj vsi vse vemo in imamo o njih sodbo (tudi osebno in politično), manjka pojasnilo, kdo je kdo, kdo je nekoč kaj bil oziroma kako (s kakšno funkcijo) nastopa v dokumentu. Osebe, ki so v dokumentih navedene, zlasti take, ki so se kasneje iz političnega življenja 'izgubile' ali so manj prisotne, potrebujejo pojasnilo, če je namen izdaje zgodovinskih virov 'dolgoročnejši' in ne le 'kratkoroden', za trenutno uporabo sodobnikov. To pa najbrž ni bil namen niti avtorja niti izdajatelja in založnika. Najbrž sta avtor pa tudi urednika menila, da je vse jasno in razumljivo, vendar je treba povedati, da se bo ta 'razumljivost' s časom zmanjšala. Namen izdaje teh virov pa ni le 'dnevno-političen', ali celo 'propaganden'; je za trajno uporabo. Seveda bi moral avtor ali urednik serije ažurirati tudi navedbe arhivskega nahajališča, kajti ko sta oba zvezka virov izšla, je Arhiv Republike Slovenije že izdal Vodnik po fondih in zbirkah, v katerem so arhivski fondi - iz katerih so tudi objavljeni dokumenti (večina) - navedeni s signaturami. Ob dejstvu, da je arhivsko gradivo za resnično najnovejšo zgodovino pri nas (v Sloveniji) odprto in dostopno za raziskovalne namene (npr. v Srbiji in Črno gori je čas 'zapore' 30 let), kar je tudi znak demokratizacije, še bolj pa je to mogoče videti ob možnosti objavljanja tega gradiva, pa je to treba upoštevati tudi pri natančnem navajanju, kjer se gradivo hrani oziroma, kje ga je mogoče najti. Gre namreč za izdajo virov, ki jo izdaja strokovno in stanovsko društvo arhivistov, vendar je žal prisoten dejavnik kovačeve kobile. Pomanjkanje mnogokrat potrebnih pojasnil pod črto - če ne za sedaj, pa kasnejše uporabnike - nekoliko zožuje uporabnost objavljenih dokumentov na daljši rok.

Nikakor pa nekaj kritičnih pripomb na 'tehnično' izdajo dokumentov ne zmanjšuje pomembnosti tega dela. Šteje dober namen ob nekoliko slabši izvedbi, vsaj glede pravil pri znanstvenem (strokovnem) izdajanju zgodovinskih virov. Bistvena je namreč vsebina, to so dokumenti, ki predstavljajo potek procesa demokratizacije in osamosvajanja, torej temelje slovenske sedanosti.

Glede sedanosti pa je treba opozoriti še na posebnost, ki pa državi, katere zgodovino skozi dokumente v bistvu predstavlja, ni v veliko čast. Natis drugega zvezka sta omogočila Arhiv Republike Slovenije in zasebna donacija arhivskega svetnika v pokoju Petra Ribnikarja, ki je dodeljeno mu nagrado za življenjsko delo na področju arhivistike namenil za sofinanciranje izdaje virov. Prav zaradi težav pri financiranju zamuja izdaja tretjega zvezka virov o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, v katerem bodo dokumenti o mednarodnih dejavnostih in mednarodnem priznanju Republike Slovenije, nastale v procesu demokratizacije in osamosvojitve. Upati je, da bo tudi zvezek s temi dokumenti ugledal luč sveta in do bo tako namen te izdaje virov zaokrožen in bo proces demokratizacije in osamosvojitve v luči dokumentov celovito predstavljen.

Kot sem zapisal že na začetku, postaja zgodovina čedalje bolj mlada in se tudi dogodki od 'včeraj' že obravnavajo na zgodovinopisen način (na pisnih virih s kritično metodo), zato je objava virov iz obdobja, ko se je rojevala demokratična in

samostojna Slovenija, dobrodošlo in koristno dejanje, za čim večjo zgodovinsko verodostojnost, proti mitologiziranju in politiziranju in prisvajanju procesa demokratizacije in osamosvajanja Slovenije.

Zdenko Čepič

Zbornik Janka Pleterskega (uredila Oto Luthar in Jurij Perovšek). Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, 666 strani, ilustrirano.

Izšel je peti v seriji zbornikov, ki so posvečeni imenu in znanstvenemu delu najpomembnejših slovenskih zgodovinarjev zadnjih let. Za tak spomenik je izdajatelj, Zgodovinski inštitut Milka Kosa na Znanstveno raziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti postavil razmeroma ozko grlo dveh kriterijev: posvečeni so članom SAZU ob visokem življenjskem jubileju, osemdesetletnici rojstva. Ker so to tradicijo začeli šele z Grafenauerjevim zbornikom leta 1996, je gotovo kdo, ki je sicer oba visoka kriterija izpolnil pred tem časom, pri tem obeleževanju izpadel. Grafenauerjevemu zborniku je z zamudo sledil Gestrinov zbornik (1999), čeprav sta bila oba velika slovenska medievista isti letnik rojstva - 1916. Izjemo predstavlja Vilfanov zbornik, posvečen pravnemu zgodovinarju Sergiju Vilfanu, ki je nenadoma umrl pri 77 letih, zbornik pa je izšel ob osemdeseti obletnici njegovega rojstva posthumno (1999). Četrti iz serije slovenskih zgodovinarjev je to čast dosegel Vasilij Melik leta 2001.

Po uredniškem konceptu je 49 avtorskih prispevkov razvrščenih v 8 različnih vsebinskih sklopov. Prvi je posvečen življenju in delu Janka Pleterskega neposredno in z dvema prispevkoma tudi najkrajši. Vida Deželak Barič je akademika Pleterskega predstavila z izčrpno, predvsem strokovno biografijo, Nataša Stergar pa jo je dopolnila z njegovo bibliografijo.

V drugi sklop sta urednika uvrstila prispevke iz južnoslovanske zgodovine do 19. stoletja in so z jubilentom povezani samo prek osebnih znanstev oziroma prijateljstev njihovih avtorjev. Začenja ga Pleterskijev kolega, profesor na Filozofski fakulteti, Ignacij Voje s prispevkom o še enem profesorju, ki sta ga oba kolega dobro poznala, namreč o Gregorju Čremošniku in njegovem delu v dubrovniškem arhivu. Darko Darovec, Dean Krmac in Eva Podovšovnik so napisali Poskus demografske analize Kopra v 16. stoletju z glavnim naslovom Koper med morjem in kontinentom. Zaključuje ga prispevek Matjaža Klemenčiča s kratkim pregledom makedonske zgodovine od naselitve do državne samostojnosti.

Upravičeno najobsežnejši je tretji sklop, saj zajema eno od jubilentovih osrednjih raziskovalnih tem, to je slovenska, hrvaška, srbska in avstrijska zgodovina v 19. stoletju do konca 1. svetovne vojne. Uvaja ga razprava hrvaškega zgodovinarja Josipa Vrandečića o razpravi v trogirskem razsvetljenem krogu o posebnosti Dalmatincev in njihovem zgodovinskem izvoru. Sledi ji analiza hrvaškega nacio-

nalnega programa v času revolucije 1848/49 Petra Korunića. Obe sta objavljeni v originalu, to je v hrvaščini. Hrvaške zgodovine pa se dotika tudi prispevek Vinka Rajšpa (Škof Anton Mahnič in duhovniki škofije Krk v očeh dunajskih oblasti v času prve svetovne vojne), ki je po kronološkem ključu sicer postavljen na konec tega sklopa. Slovenske zgodovine v 19. stoletju se lotevajo Janez Cvirn (Razvoj društev na Štajerskem 1815-1880), Teodor Domej (Taborsko gibanje na Koroškem in šolstvo), Vasilij Melik (Slovenski državni poslanci 1873-1918), Zvonko Bergant (Razmerje med vero in narodnostjo pri Ivanu Tavčarju in Ivanu Šušteršiču), Rok Stergar (Dr. Ivan Šušteršič proti grofu Jožefu Antonu Barbu-Waxensteinu: Dvoboj, ki ga ni bilo), Olga Janša Zorn (Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na Kranjsko pred prvo svetovno vojno) in Andrej Vovko (Delovanje društva Südmark na slovenskem Štajerskem do leta 1914 v luči pisanja Slovenskega Branika). K slovenski zgodovini spada tudi prispevek Martina Molla, ki dopolnjuje staro Pleterskijevo delo o političnih obsodbah na Štajerskem med 1. svetovno vojno, v nemščini. Zanimiv prispevek k srbski zgodovini tega obdobja pa je predstavila Latinka Perović (Liberalni demokrat Milan Piročanac i nastojanja za modernizacijo Srbije 19. veka).

Četrty sklop razprav v zborniku se ukvarja z obdobjem med obema svetovnima vojnama. Pregled socialne politike na Slovenskem do 2. svetovne vojne je pripravil France Kresal. Dva ugledna srbska zgodovinarja se ukvarjata z mednarodnim položajem neposredno po koncu 1. svetovne vojne: Andrej Mitrović piše o nastanku moderne Srednje Evrope s podnaslovom "Prekretna jesen 1918", Ljubinka Trgovčević o vlogi velikega srbskega geografa Jovana Cvijića na mirovni konferenci v Parizu v letih 1919-1920. Ravno tako je mednarodna tema Avgusta Lešnika o razkolu med komunisti in socialisti v Socialistični stranki Italije v letih 1919-1922. France Filipič je objavil prispevek o delovanju komunističnega teoretika in aktivista Dušana Kermavnerja do leta 1929. Z marksisti se ukvarja tudi Lilijana Trampuž, ki obravnava vlogo primorskih komunistov v Ljubljani v začetku tridesetih let 20. stoletja. Mirko Stiplovšek je podrobneje osvetlil prelomnico v avtonomistični politiki Banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let. Bolj mednarodno pa sta spet obarvana prispevka Milice Kacin Wohinz (Slovensko - italijanski odnosi v razdobju 1918-1941) in Jurija Perovška (Jugoslovanska nacionalna stranka in vojna 1939-1941).

Problematiko 2. svetovne vojne, ki se ji je posvečal tudi Janko Pleterski, količinsko z nekoliko manj prispevki, vendar zelo na široko, obravnava peti vsebinski sklop zbornika. William Deakin obravnava nemške in zavezniške načrte v zvezi z izkrcanjem na Balkanu, nedavno umrli Tone Ferenc poročila Gestapa iz Celovca, Dušan Biber piše o povezavi ameriških misij pri slovenskih partizanih in načrtovanem prodoru na sever, Robert Knight pa o poročilu Petra Wilkinsona o koroških Slovencih aprila 1946.

Zadnji časovno zamejeni sklop prispevkov v zborniku je šesti, ki obravnava obdobje po 2. svetovni vojni. Jelka Melik piše o javnem tožilstvu in njegovem pomenu pri komunističnem prevzemanju oblasti v letih 1944-1953. (Ob)mejno problematiko neposredno po vojni obravnavajo kar štirje avtorji: Boris Gombač (Prizadevanja Slovencev za priključitev Kanalske doline leta 1945), Metka Gombač (Okrajni narodnoosvobodilni odbor Nabrežina 1945-1947), Nevenka Troha (Volitve v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja) in Avguštin Malle

(Praznovanje 30-letnice koroškega plebiscita 1920-1950). Zdenko Čepič obravnava t.i. "čas prenoviteljstva", to je politiko Zveze komunistov Slovenije konec osemdesetih let 20. stoletja. Avstrijsko problematiko opisuje Ernst Hanisch s pregledom tamkajšnjega političnega katolicizma od 1. svetovne vojne do danes.

V sedmem vsebinskem sklopu zbornika so zbrane nekoliko bolj teoretsko obarvane razprave o zgodovini. Igor Grdina razglablja o tem, "Kaj pravzaprav pomeni pisati zgodovino?", Janko Prunk piše o Sloveniji kot razsvetljenski politični ideji do leta 1918. Branko Marušič piše o stikih med slovenskim in italijanskim zgodovinopisjem, Darja Mihelič o sodelovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v zadnjih dveh desetletjih skupne države. Nemško dojemanje Slovencev skozi rasne teorije analizira graški zgodovinar Christian Promitzer. Na primeru Bosne in Hercegovine razglablja o protislovjih med etničnim in nacionalnim Vera Kržišnik Bukić. Hrvaški zgodovinar Drago Roksandić pa zaključuje vsebinski sklop z razpravo o sedanjem odnosu do zgodovine v Srbiji.

Tako kot prvi vsebinski sklop zbornika je tudi zadnji, osmi, sestavljen samo iz dveh prispevkov. Vedno aktualno, posebej pa v devetdesetih letih 20. stoletja izpostavljeno problematiko revizije zgodovine je na srbskem primeru pisanja o socializmu z nacionalističnega in antitotalitarnega stališča obdelal srbski sociolog Todor Kuljić, o tipologiji in kontekstu domobrskih spomenikov v Sloveniji pa sta se analitično razpisala Breda in Oto Luthar.

Vse razprave so objavljene v originalnem jeziku, v katerem so bile napisane. Tako se v zborniku poleg slovenskih, ki seveda daleč prevladujejo, srečamo še s hrvaškimi, srbskimi, nemškimi in angleškimi teksti. Majhno izjemo glede usklajenosti jezika in izvora predstavlja Christian Promitzer, ki poleg nemščine piše tudi v angleščini in slovenščini, tokrat je tu objavljen njegov angleški tekst. Če odmislimo jezikovno, pa je tak pisan zbir avtorjev omogočil zelo dobrodošlo vsebinsko raznolikost in pestrost glede različnih pogledov na bolj ali manj sorodne teme. To in primerna dolžina ter zaključenost posameznih besedil omogočajo hitro in kratkočasno branje sicer debele knjige. Tudi kakovost tekstov, ki v takih zbornikih, razumljivo, zelo niha, tu v povprečju ni slaba. Za tiste, ki ne spremljamo redno, kaj pričujoči avtorji objavljajo doma, so zlasti tuji teksti zanimivejši in bistveno popestrijo zbornik.

Na koncu, kjub ugodnemu vtisu o knjigi, ne morem mimo pomisleka, ki ga je ob predstavitvi takega zbornika v svojo čast izrekel pokojni Ferdo Gestrin. Slovensko zgodovinopisje, ki je po številu njegovih nosilcev in zato tudi po obdelanosti posameznih zgodovinskih tem majhno in šibko, se mogoče res preveč zgublja in troši ob nepomembnih in slabo izbranih projektih. Zato seveda ostajajo nekatere ključne teme ali skupinski pregledi (pre)dolga leta nedokončani, dostikrat pa zaradi organizacijske, finančne ali kadrovske težavnosti in kompleksnosti niti niso zastavljeni. Množica zbornikov in revijalnih objav o posameznih manjših problemih pa potreb po jasno definiranih vidikih naše in širše preteklosti ne zadovoljujejo. Je mogoče problem tudi v komunikaciji med slovenskimi zgodovinarji samimi?

Ervin Dolenc

Kratko pojasnilo

V prejšnji številki *Prispevkov za novejšo zgodovino* (2003, št. 1) se akad. prof. dr. Janko Pleterski v kompleksnem zapisu *O soslednosti novejše zgodovine Slovencev : nekaj pripomb ob in k posvetu "Slovenci in leto 1941"* (str. 103-124) odziva na nekatere razprave, objavljene v zborniku *Slovenci in leto 1941*, ki je izšel leta 2001 kot druga številka *Prispevkov za novejšo zgodovino*. Opozarjam, da so v zborniku objavljeni referati z znanstvenega posveta *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* in ne s posveta "Slovenci in leto 1941" ter da posveta ni pripravil le Inštitut za novejšo zgodovino (str. 103). Ob Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so bili njegovi soorganizatorji še Inštitut za novejšo zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Arhiv Republike Slovenije, Slovenski znanstveni inštitut iz Celovca ter Narodna in študijska knjižnica iz Trsta. Namen pojasnila, ki ga podajam kot predsednik Organizacijskega odbora znanstvenega posveta *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* je spomniti na vse organizatorje omenjenega posveta, ki je bil 11. in 12. aprila 2001 v Ljubljani, njegov pokrovitelj pa je bil tedanji predsednik Republike Slovenije g. Milan Kučan.

dr. Jurij Perovšek